

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, stratejskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije*, *Biblioteka Pilar*, *Posebna izdanja* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagrabia*.

ИВО ПИЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

- **Tema broja: PRVI SVJETSKI RAT U KULTURI SJEĆANJA. Zaboravljena baština**

Ljiljana DOBROVŠAK:

Projekt: Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština

Vijola HERMAN KAURIĆ:

Hrvatske dvojbe oko komemoriranja stogodišnjice Prvog svjetskog rata

Amra ČUSTO:

Politike sjećanja i spomenici Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini

Monica PRIANTE:

»Ai caduti la patria riconoscente«. Memorijalizacija talijanskih vojnika poginulih u Prvome svjetskom ratu

Karlo RUKAVINA:

Osvrti na okrugli stol Prvi svjetski rat — zaboravljena baština u Senju, 16. ožujka 2023.

- **RASPRAVE**

Blanka MATKOVIĆ:

Hrvatski protukomunistički otpor u Imotskoj krajini: djelovanje križarske organizacije na području Ciste Velika (1945.)

Nikola PERKOVIĆ:

Reorganizacija sustava poslovnih banaka u karlovačkom kotaru (1965.—1966.)

Marta HAMZIĆ:

Prostorna analiza međuodnosa vodnih područja i naseljenosti Srednje Like

- **PRIKAZI**

34

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

GODINA XIX. (2024.)
BROJ 34(1)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Tema broja:
PRVI SVJETSKI RAT U KULTURI SJEĆANJA
Zaboravljena baština

Određnicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj; nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja *Instituta društvenih znanosti* koji nosi ime *Ive Pilara*.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije
Godište XIX. (2024.), broj 34

PROJEKAT

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XIX. (2024.), broj 34
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavni urednik:

Mislav Gabelica

Zamjenik glavnog urednika:

Ivo Turk

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar), Ljiljana Dobrovsak (Zagreb),
Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb),
Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb), Ivan Hrstić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb),
Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb),
Milica Prokić (San Domenico di Fiesole), Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana),
Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh),
Ivana Žebec Šilj (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Matea Milak

Lektorica:

Jasenka Ružić

Prijevod i lektura sažetaka:

Marija Perišić

Oblikovanje, prijelom i priprema za tisak:

Zlatko Rebernjak

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena primjerku je 5€

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2024. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

PRVI SVJETSKI RAT U KULTURI SJEĆANJA. ZABORAVLJENA BAŠTINA

- 9** Ljiljana DOBROVŠAK:
Projekt: Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština
- 23** Vijoleta HERMAN KAURIĆ:
Hrvatske dvojbe oko komemoriranja stogodišnjice Prvog svjetskog rata
- 45** Amra ČUSTO:
Politike sjećanja i spomenici Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini
- 71** Monica PRIANTE:
»Ai caduti la patria riconoscente«. Memorijalizacija talijanskih vojnika poginulih u Prvome svjetskom ratu
- 91** Karlo RUKAVINA:
Osvrt na okrugli stol *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* u Senju, 16. ožujka 2023.

RASPRAVE

- 115** Blanka MATKOVIĆ:
Hrvatski protukomunistički otpor u Imotskoj krajini:
djelovanje križarske organizacije na području Ciste Velike (1945.)
- 155** Nikola PERKOVIĆ:
Reorganizacija sustava poslovnih banaka u karlovačkom kotaru
(1965.—1966.)
- 187** Marta HAMZIĆ:
*Prostorna analiza međudnosa vodnih područja i
naseljenosti Srednje Like*

PRIKAZI

- 205** Ivan Lipak, *Svjedočanstva glinskih logoraša* (Andrea Briješki)

prvi

PRVI SVJETSKI RAT U
KULTURI SJEĆANJA.
ZABORAVLJENA
BAŠTINA

Projekt: Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština¹

Ljiljana DOBROVŠAK
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

U pogledu literature i zanimanja za Prvi svjetski rat u svjetskoj i europskoj historiografiji, ono je nakon Drugog svjetskog rata izbledjelo i nije se iskazivalo sve do 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća kada se u svijetu mijenja odnos prema Prvom svjetskom ratu. Naime, tada nastaje tzv. »memory boom«, odnosno objavljuju se brojni radovi — publikacije o vojnim, diplomatskim i političkim aspektima Velikog rata,² ali se također obnavlja memorijska baština te otvaraju nova mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat, npr. Kobariški muzej (1990.), Poti miru v Posočju (2000.) i Memorijalni park heroja Prvoga svjetskoga rata u Moskvi (2005.).³ Znanstvenoistraživačke i kulturne aktivnosti su pak u razdoblju 2014.—2018. godine dodatno pojačane zbog obilježavanja stogodišnjice početka i završetka Velikog rata.⁴ Prema tome, u međunarodnim suvremenim znanstvenim krugovima snažno je zastupljeno istraživačko polje i tematsko problematiziranje »kulture sjećanja« na Prvi svjetski rat, i u društvenim (sociologija, psihologija, etnologija) i u humanističkim

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897), Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština, a pod vodstvom Ljiljane Dobrovšak.

² Winter, J., & Prost, A. (2005). *The Great War in History, Debates and Controversies, 1914 to the Present*. New York: Cambridge University Press; Brandt, S. (2014). Nagel-figures, Nailing patriotism in Germany 1914—18. In N. J. Saunders (Ed.), *Matters of Conflict. Material culture, memory and the First War* (62-71). London: Routledge.

³ Winter, J. (2006). *Remembering War, The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press; Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1

⁴ Beaumont, J. (2015). The politics of memory: Commemorating the centenary of the First World War. *Australian Journal of Political Sciences*, 50(3), 529-535. doi: 10.1080/10361146.2015.1079938

znanostima (antropologija, povijest, filozofija), odnosno, ponajviše u historiografiji, što upućuje na multidisciplinarni (ali i interdisciplinarni) karakter publikacija u istraživanom području. Naime, od onih prvotnih teoretskih pokušaja konceptualizacije društvenog fenomena »kolektivnog sjećanja« francuskoga sociologa Mauricea Halbwachsa (termina koji je prvotno skovao u svojoj knjizi *Les Cadres sociaux de la mémoire*, te poslije redefinirao u postumno objavljenoj knjizi *La Mémoire collective*). Putem toga koncepta on objašnjava kako se sjećanja artikuliraju u zajednici i kako taj proces djeluje pri oblikovanju identiteta, te kako se individualna (osobna) sjećanja konstituiraju u kolektivna sjećanja i kako ih je moguće preoblikovati; a na temelju kasnijih propitivanja vremena i naracija (*Time and Narrative*) sjećanja, povijesti i zaborava (*Memory, History, Forgetting*) te definiranja interpretativne teorije diskursa (*Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*) francuskoga filozofa Paula Ricoeura danas se znatnije izdvajaju radovi njemačke kulturne antropologinje Aleidae Assmann, engleskoga socijalnog antropologa Paula Connertona, francuskog povjesničara Pierrea Noraa i američkoga povjesničara Jaya Wintera. Oslanjajući se na Halbwachov definiran konceptualni okvir sjećanja, Aleida Assmann dalje razrađuje pojam »kulture sjećanja« i tvrdi da on uključuje tekstove, slike i rituale koji se mogu uvijek i iznova koristiti specifično za svako društvo, u svakoj epohi, gdje pak njihova kultivacija služi stabiliziranju i prenošenju slike tog društva o samom sebi; te zaključuje da »kultura sjećanja« u općem smislu podrazumijeva skup formi i medija kulturalne mnemotehnike uz čiju pomoć grupe i kulture grade kolektivni identitet i orijentaciju u vremenu.⁵ Na tom tragu nastavlja svoje znanstveno propitivanje Paul Connerton kada u djelu *How Societies Remember* (Kako se društva sjećaju, 2004.)⁶ analizira performativne aspekte rituala kroz koje se ostvaruje kolektivno prisjećanje. On tvrdi da su naša iskustva o prošlosti velikim dijelom determinirana našim znanjem o prošlosti, a naše slike prošlosti zajednički služe legitimiranju postojećeg društvenog poretka. Prema tome, Connerton razlikuje tri vrste sjećanja: osobno sjećanje, kognitivno sjećanje i pamćenje putem kojega reproduciramo stanovitu izvedbu ili sjećanje navika. U tim uvjetima on posebno ističe ulogu komemorativnih ceremonija i smatra ih sredstvima društvenog pamćenja.⁷ Istovremeno, u

⁵ Assmann, J., & Czaplicka J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, 65, 125-133. doi:10.2307/488538.

⁶ Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.

⁷ Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus; Bucur, M. (2009). *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

svojoj knjizi *How Modernity Forgets* (2013.) Connerton propituje i društveni fenomen zaborava, koji je usko povezan sa sjećanjem, a za koji tvrdi da je ukorijenjen u suvremenim modernim društvima. Razmatra i način na koji društva, kolektivi i pojedinci reproduciraju i proizvode sjećanja i/ili zaborav. Budući da je »kolektivno sjećanje« dio »kulture sjećanja«, tako su i »mjesto sjećanja / prostori sjećanja« na konceptualnoj razini, ali i kao tematska cjelina znatnije zastupljeni u radovima francuskoga povjesničara Pierrea Noraa. Naime, njegov istraživački pothvat katalogiziranja »mjesto sjećanja« u francuskom društvu rezultirao je objavljivanjem sedam knjiga pod naslovom *Les lieux de mémoire* u razdoblju od 1984. do 1992. godine.⁸ U svojim djelima on jasno definira koncept »mjesto sjećanja«, te problematizira način i oblik njihova formiranja u francuskome društvu. Prema Norau, »mjesto sjećanja« *a place of our memory* ili *lieux de mémoire* mjesta su na kojima se pamćenje kristalizira i izlučuje, odnosno, na tim se mjestima iscrpljen kapital kolektivnog pamćenja kondenzira i izražava, i to na tri razine: materijalnoj, simboličkoj i funkcionalnoj — djelujući istodobno i u različitim omjerima. Prema tome, ono što čini neko mjesto »memorijskim« jest međudjelovanje sjećanja i povijesti, interakcije obaju faktora, što posljedično omogućuje njihovo uzajamno prekomjerno određivanje. Stoga, kako tvrdi Nora, »mjesto sjećanja« je bilo koji važan entitet, bilo materijalne ili nematerijalne naravi, koji je ljudskom voljom ili s vremenom postao simbolički element spomen-baštine bilo koje zajednice. Tako se može odnositi na bilo koje mjesto, predmet ili pojam s povijesnim značajem u popularnom kolektivnom pamćenju, kao što je spomenik mrtvima, muzej, događaj, simbol kao zastava ili npr. francuska Marianne; pa čak i boja ima povijesno sjećanje. Zato se »mjesto sjećanja« rađaju i žive od sjećanja te nema spontanog sjećanja, ono se treba stvoriti iz arhiva, obilježavati kroz obljetnice, organizirane proslave, posmrtno govore i sl. Kako Nora tvrdi, sve te operacije više nisu prirodne, stoga bi bez »komemorativne budnosti« povijest brzo pomela »mjesto sjećanja«.⁹

Premda su radovi ovih autora nezaobilazni u svim suvremenim istraživanjima »kulture sjećanja«, oni su istovremeno i nadahnuće za daljnje znanstvenoistraživačke pothvate multidisciplinarnog (ili interdisciplinarnoga) karaktera, kao i za kritičko propitivanje sada već uobičajenih pojmova kao što

⁸ Nora, P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26, 7-24. doi:10.2307/2928520; Nora, P. (2006). »Između pamćenja i Historije. Problematika mjestâ. U M. Brkljačić, i S. Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i Historija* (str. 21-43). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

⁹ Nora, P. (2006). »Između pamćenja i Historije. Problematika mjestâ. U M. Brkljačić, i S. Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i Historija* (str. 21-43). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

je »mjesto sjećanja«, te otvorenih pitanja vezanih za »kulturu sjećanja« i odnos pamćenja i historije. Upravo na tragu daljnjeg kritičkog propitivanja definicije »mjesto sjećanja«, ali i na temelju provedenih historiografskih istraživanja, svoje posebno mjesto nalazi Jay Winter, američki povjesničar Prvoga svjetskoga rata. Naime, kada govori o teorijskom okviru za definiranje »mjesto sjećanja« (*sites of memory*), Winter ističe da su to mjesta na kojima se grupe uključuju u javne aktivnosti putem kojih kolektivno dijele znanje o prošlosti, odnosno, to su mjesta na kojima počiva grupni osjećaj jedinstva i posebnosti. »Mjesta sjećanja« tako ovise o aktivnostima grupe i značenjima koja im ona pridaje, a ako se grupa tijekom vremena rasprši ili nestane, može se dogoditi da i »mjesto sjećanja« potpuno nestanu, odnosno da budu zaboravljena. Drugim riječima, Winter za razliku od Norea u većoj mjeri ističe važnost sjećanja za suvremenost (pri čemu je bliži Connertonu), ali sjećanje istovremeno vezuje i za aktivnosti grupe. Naime, onoliko koliko je grupa aktivna u svom javnom izražavanju sjećanja (npr. odlaskom na grobove na Dan mrtvih, blagdan Svi Sveti ili Dan primirja) toliko možemo govoriti o kolektivnom sjećanju grupe, a kada prestane njezina aktivnost, »mjesto sjećanja« odlaze u povijest. Winter ističe i ključnu ulogu obitelji u prenošenju sjećanja te zaključuje da se zbog kidanja veza između obiteljskog života i javnih komemoracija javlja i gubitak pamćenja. Tvrdi da obitelj ima znatan utjecaj u tome da se na »mjestima sjećanja« prenose znanje i značenje nekog događaja novim generacijama, što onda vodi tome da se na takvim mjestima okupljaju grupe rođene nakon što se događaj koji se obilježava dogodio. Stoga ti prostori ili mjesta, prema Winteru, ostaju »mjesto sjećanja« onoliko koliko se te aktivnosti i dalje nastavlja. Ako grupa prestane obilježavati događaj, on neće izgubiti na važnosti za pojedince koji prema njemu imaju neki emotivni odnos, ali prije će se moći govoriti o historijskom zbivanju negoli o događaju kojeg se pripadnici grupe kolektivno sjećaju. Prema tome, i »komemoracije« (komemorativne prakse) u tom kontekstu imaju važnu ulogu, pa one na »mjestima sjećanja« predstavljaju čin koji proizlazi iz uvjerenja, koje dijeli široka zajednica, da je trenutak koji se spominje značajan i utemeljen u moralnoj poruci, dok »mjesto sjećanja« materijaliziraju tu poruku.¹⁰ Kako se

¹⁰ Assmann, J., & Czaplicka J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*, *New German Critique*, 65, 125-133. doi:10.2307/488538; Ashplant T. G., & Dawson G., & Roper M. (2000). *The politics of Memory, Commemorating War*. London, New York: Routledge; Bucur, M. (2004). *Edifices of the Past. War Memorials and Heroes in Twentieth-Century Romania*, In M. Todorova (Ed.), *Balkan Identities, Nation and Memory* (pp.158-179). New York: New York University Press; Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus; Gillis, J. R. (Ed.). (1994). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press; Nora, P. (1998). *The Era of Commemoration*. In P. Nora & A. Goldhammer & L. D. Kritzman (Dir., Ed. &

Winter ne samo teoretski, nego i tematski bavi »kulturom sjećanja«, »kome-moracijom« (komemorativnim praksama) i »mjestima sjećanja« u vezi s Prvim svjetskim ratom, njegovi radovi su temeljno bili ishodište projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština* te su izrazito važni u problematiziranju »kulture zaborava«¹¹ na Prvi svjetski rat u suvremenom hrvatskom društvu. Slijedom navedenog, međunarodna je historiografija istražila¹² kako je došlo do stvaranja »mjestâ sjećanja« na taj rat. Naime, u godinama nakon njega veterani, ožalošćene obitelji i veliki dio društva suočili su se s problemom smrti i gubitka. Pojavio se interes za podizanje ratnih memorijala koji će slaviti pobjedu, heroizam, ali i odavati počast ratnim stradanjima, odnosno biti posrednik u sjećanju. Ratni/vojni spomenici, osobito u manjim mjestima, imali su posebnu zadaću u čuvanju sjećanja na stradale mještane. Izraz »ratni memorijali« imao je različita/drugačija značenja u zemljama Europe. Tako se, kako ističe Winter (2014),¹³ u zemljama engleskoga govornog područja za ratne memorijale koristi izraz »war memorial / spomenik palim vojnicima«, a termin »ratni spomenik« postao je popularan u radovima koji govore o sukobima, skrećući tako pozornost na ulogu društva u ratnim događajima.¹⁴ U Njemačkoj se za »ratni spomenik« upotrebljava termin *Kriegerdenkmal*, u Francuskoj su to spomenici umrlima, odnosno *monuments aux morts*, a u Italiji *monumenti ai caduti*.¹⁵ Već tijekom Prvoga svjetskog rata, ratni me-

Trans.), *Realms of Memory: The Construction of the French Past. Vol. 3: Symbols* (609-637). New York: Columbia University Press; Winter, J. (2008). Sites of Memory and the Shadow of War. In A. Erlil i A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (61-74). Berlin: Walter de Gruyter; Winter, J. (2010). Sites of Memory. In S. Radstone & B. Schwarz (Eds.), *Memory, Histories, Theories, Debates* (312-325). New York: Fordham University Press; Winter Jay (2014.) *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ Connerton, P. (2013). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹² Winter Jay (2014). *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press; Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918 — online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1.

¹³ Winter Jay (2014). *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁴ King, A. (1998). *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*. London: Bloomsbury.

¹⁵ Winter Jay (2014.) *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

morijali podizali su se u većini zemalja, pa i u Hrvatskoj. »Nagelfiguren« (ratni spomenici načinjeni od željeznih čavala ugrađenih u drvo) podizani u Njemačkom Carstvu postaju popularni u drugim zemljama, osobito u Austriji, a stižu i do Hrvatske.¹⁶ Tijekom 1916. godine u Trojednici se razvija i javna rasprava o tome kakve bi spomenike trebalo podizati poginulim junacima. Iz vojničkih krugova stizali su prijedlozi o izradi klasičnih spomen-obilježja, dok su civilni krugovi zagovarali potpuno drugačiji model — ulaganje novca skupljenoga u različite dobrotvorne svrhe. Od svega navedenoga za trajanja rata nije ostvareno ništa, iako su pojedini gradovi, manja mjesta i sela ipak postavili neko od obilježja kao sjećanje na vojnike poginule na bojištima. Većina ovih spomeničkih obilježja, a koja su bila postavljena u javnom prostoru, stradala je u nemirima 1918. godine ili su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji uklonjeni zato što su sadržavali oznake austrougarske države (bista Franje Josipa I.) i/ili austrougarske vojske. U novoj Kraljevini, sada uz drugačije uvjete od pokrajine do pokrajine postavljana su obilježja stradalima u Prvom svjetskom ratu.¹⁷ Spomenici koji su istovremeno podizani u Srbiji stradalim srpskim vojnicima, podizani su pomoću državnih potpora u organizaciji Udruženja rezervnih oficira i ratnika, s velikim svečanostima.¹⁸ Istodobno je u ostalim dijelovima Kraljevine SHS toga, izuzevši Sloveniju, ipak bilo puno manje, a u Hrvatskoj vrlo malo. Prema istraživanjima slovenskih autora, u Sloveniji je do ljeta 1926. godine bilo postavljeno približ-

¹⁶ Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918 — online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1.

¹⁷ Dobrovšak, Lj. (2020). Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici, *Zbornik radova. Znanstveni skup »Konac Velikog rata«*, HDA, 29-30. studenog 2018, ur. H. Gržina, M. Stipaničev, Zagreb, 399-426; Dobrovšak, Lj. (2022.) Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću, *Povijest u nastavi*, XX, br.1., Zagreb, 83-108; Dobrovšak Lj. (2023.) The Memorial Heritage of World War I in Croatia from 1914 until Today, *Društvena istraživanja*, god. 32, br. 2, 213-231; Herman Kaučić, V. (2023). *Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb: HIP.

¹⁸ Lajbenšperger, N. i Mamula, Đ. (2014). Spomenici Prvom svjetskom ratu između države, zakona i pojedinca — nekoliko zapažanja i primera. *Srpske studije/Serbian Studies*, 5, 207-222; Šarenac, D. (2014). *Top, vojnik i sećanje, Prvi svjetski rat i Srbija 1914.—2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Šarenac, D. (2018). Remembering Victory: The Case of Serbia/Yugoslavia. In W. Höpken und W. van Meurs (Hrsg), *The First World War and the Balkans: Historic Event, Experience, Memory / Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan: Ereignis, Erfahrung und Erinnerung* (pp. 225-245). Berlin: Peter Lang.

no 150 spomenika palim »slovenskim junacima«, a do 1935. godine nije bilo mjesta u Sloveniji koje nije imalo neko od takvih obilježja.¹⁹ Potpuno su drugačiji podaci za Hrvatsku, u kojoj se obilježja počinju u većoj mjeri postavljati nakon 1925. godine i ne zna se koliko ih je postavljeno, niti što se s njima dogodilo. U Kraljevini Jugoslaviji najznačajnija akcija u vezi s obilježavanjem stradalih u Prvom svjetskom ratu odnosi se na podizanje Spomenika neznanom junaku na Avali (1934.—1938.) te podizanje kosturnice palih ratnika na glavnom zagrebačkom groblju Mirogoj.²⁰

Na temelju gore proučene navedene dostupne literature znanstvenih historiografskih zajednica susjednih zemalja, vidljivo je da je Prvi svjetski rat, ili kako su ga suvremenici zvali Veliki rat, slabo istraženo područje hrvatske povijesti te po tome zaostaje za drugim ratnim sukobima u kojima su Hrvati tijekom 20. stoljeća sudjelovali. Iako se od 1990-ih godina ponovno u hrvatskoj historiografiji istražuje Prvi svjetski rat, a u povodu njegove stogodišnjice objavljene su brojne knjige, znanstveni radovi, zbornici i katalogi izložbi,²¹ neke teme su bile zaobiđene, odnosno izostavljene. Među njima je i tema koja se istraživala u ova projektu — a to je »kultura sjećanja« na Prvi svjetski rat.

PROJEKT PRVI SVJETSKI RAT U KULTURI SJEĆANJA. ZABORAVLJENA BAŠTINA.

Ideja za pokretanje projekta javila se 2014. godine kada se u cijelom svijetu počela obilježavati stogodišnjica početka Prvog svjetskoga rata. To obilježavanje bilo je najvažniji društveni događaj u razvijenim zemljama Zapadne Europe, posebice u Britaniji i Francuskoj, te u Kanadi i Australiji, dok su nekoć poražene sudionice rata (prvenstveno Njemačka i Austrija) znatno skromnije obilježile obljetnicu. Usporedimo li stupanj istraženosti ove teme s razvijenim zemljama Europe (kao istraživanja putem projektnih konzorcija, npr. projekt *International Encyclopedia of the First World War 1914—1918*, vidi:

¹⁹ Jezernik, B. (2014). *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan.

²⁰ Ignjatović, A. (2010). From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934—38). *The Slavonic and East European Review*, 88(4), 624-651. doi:10.2307/41061896; Kukić, B. (2015). Grobnica palih ratnika na Mirogoju. U V. Ivić, K. Strukić (ur.), *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu* (str. 123-125). Zagreb: Muzej grada Zagreba.

²¹ Herman Kaurić, V. (2016). Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji. U S. Prutki (ur.), *Srijem u Prvom svjetskom ratu* (str. 21-44). Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru; Herman, V. (1999—2000). Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih u historijskim časopisima u razdoblju 1945.—1998. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33, 491-498; Hameršak, F. (2013). *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak.

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present), poput Velike Britanije, Francuske, i Njemačke,²² uočavamo da je znanstvena produkcija u Hrvatskoj o kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat do 2014. bila porazna,²³ odnosno u Hrvatskoj nije objavljeno niti jedno sveobuhvatnije djelo s ovom tematikom. Međutim, postignuti su manji pomaci prethodne godine, jer je 2013. objavljena jedna od značajnih knjiga novijeg datuma *Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Autor Filip Hameršak analizirao je više od 40 autobiografskih tekstova o Prvom svjetskom ratu, koje su pisali pojedinci hrvatskog podrijetla, niže rangirani časnici, djelatne vojne osobe i obični vojnici.²⁴ Isto tako, tijekom obilježavanja Stogodišnjice u razdoblju od 2014. do 2018. objavljeni su brojni stručni i znanstveni radovi, kao i autobiografski zapisi o Prvom svjetskom ratu i njegovim posljedicama na političkoj, društvenoj i osobnoj razini.²⁵ Uz to što je objavljen veliki broj znanstvenih radova i članaka, radilo se i na prijevodima stranih autora na hrvatski jezik, kao što su: M. Rauchensteiner, David Steevenson, P. Blom, I. Kershaw.²⁶

Međutim, do objavljivanja radova Ljiljane Dobrovšak (2017a, 2017b, 2019)²⁷ nije bilo sustavnog istraživanja »kulture sjećanja« na Veliki rat u Hr-

²² <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.) Winter, J. (2006). *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press; Winter, J., & Sivan, E. (2005). *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press; King, A. (1998). *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*. London: Bloomsbury.

²³ Herman, V. (1999.—2000.) »Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih u historijskim časopisima u razdoblju 1945.—1998. god«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33, 491-498.

²⁴ Hameršak, F. (2013.) *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Naklada Ljevak.

²⁵ Herman Kaurić, V. (2020.) Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih od 1999.—2019., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 52, 347-392.

²⁶ Herman Kaurić, V. (2020.) Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih od 1999.—2019., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 52, 349-350. Izbor: Stevenson, David (2014.) *1914.—1918. Povijest Prvoga svjetskog rata*: Zagreb: Fraktura; Kershaw Ian (2017): *Do pakla i natrag Europa 1914.—1949.*, Zagreb: Fraktura; Blom Philipp (2017). *Rastrgane godine 1918.—1938.*, Zagreb: Fraktura; Rauchensteiner Manfred (2019.) *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije*, Zagreb: Matica hrvatska.

²⁷ Dobrovšak, Lj. (2017a). Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici, *Podravski zbornik*, 43, Koprivnica, 53-66; Dobrovšak, Lj. (2017b). Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja, *Historijski zbornik*, god. LXX, br. 2, 439-461. (prethodno priopćenje); Dobrovšak, Lj. (2019). Spomenici kojih više nema: ugarsko-hrvatski kralj Franjo Josip I., *Zbornik Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu*, ur. Željko Holjevac, Matica hrvatska, Zagreb, 239-269.

vatskoj (politike sjećanja i zakonodavstva koje ih regulira, prakse obilježavanja »mjestu sjećanja« i komemorativne prakse).²⁸ Dok se većina europskih država putem svojih institucija uključila u brojna obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskoga rata, u Hrvatskoj su državne institucije i u vezi s time zakazale. Bilo je očito da u Hrvatskoj nije razvijena »kultura sjećanja« na Prvi svjetski rat, što ne iznenađuje uzme li se u obzir činjenica da se unutar hrvatske znanstvene zajednice u proteklih stotinu godina nije dostatan razvio diskurs o tome ratu. Naime, do tada je znanstvena produkcija u Hrvatskoj najvećim dijelom istraživala djelovanje Jugoslavenskoga odbora te ujedinjenje južnoslavenskih zemalja u novu državu, pri čemu se nije propitivao smisao nastanka nove državne zajednice. Većina znanstvenih radova bavila se vojnim, diplomatskim i političkim aspektima Prvoga svjetskoga rata, a teme iz društvene i kulturne povijesti zanemarene su ili obrađene usput. Dok se europska i svjetska historiografija, kao i historiografije susjednih zemalja, mogla pohvaliti značajnim radovima o »kulturi sjećanja« i »mjestima sjećanja« na Prvi svjetski rat, u Hrvatskoj je postojao tek zbornik radova *Kultura sjećanja, povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: 1918.* iz 2007. godine sa studijama koje se uglavnom bave interpretacijom važnosti i vrednovanja 1918. godine, kada je utemeljena jugoslavenska politička zajednica.²⁹ Uz taj zbornik, bila su objavljena samo tri znanstvena rada u čijem su središtu zanimanja bili spomenici i »mjestu sjećanja« na Prvi svjetski rat, ali autori su ih samo popisali ne razmatrajući dublje tematiku postavljanja i zaborava ratnih spomenika.³⁰ Prvo izlaganje koje se bavilo »mjestima sjećanja« u Hrvatskoj, odnosno spomenicima koji su podizani austrougarskim vojnicima palim u Prvom svjetskom ratu, održano je na međunarodnom kongresu *The Great War: Re-*

²⁸ Dobrovšak, Lj. (2020). Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici, *Zbornik radova Znanstveni skup »Konac Velikog rata«*, HDA, 29-30. studenog 2018, ur. H. Gržina, M. Stipančević, Zagreb, 399-426; Dobrovšak, Lj. (2022). Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću, *Povijest u nastavi*, XX, br. 1, Zagreb, 83-108; Dobrovšak, Lj. (2023), The Memorial Heritage of World War I in Croatia from 1914 until Today, *Društvena istraživanja*, god. 32, br. 2, 213-231; Dobrovšak, Lj. (2023). The Forgotten Heritage of the First World War in Croatia, *Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia*, Eds. by Božidar Jezernik, Vijoleta Herman Kaurić, Ljiljana Dobrovšak, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 177-204.

²⁹ Cipek, T., Milosavljević, O., ur. (2007). *Kultura sjećanja: 1918: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput.

³⁰ Ostajmer, B. i Geiger, V. (2013). Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11, 139-156; Medvarić-Bračko, R. i Kolar-Dimitrijević, M. (2015). Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu. *Podravski zbornik*, 41, 41-62.

gional Approaches and Global Contexts održanom 2014. u Sarajevu. Ondje je predstavljen rad o spomenicima u Hrvatskoj, koji su podignuti kao znak sjećanja na poginule vojnike/ratnike Židove u Prvom svjetskom ratu,³¹ ali autorica nije dublje razmatrala okolnosti postavljanja spomenika i jesu li se u vezi s njima razvile komemorativne prakse. Budući da sam se do tada bavila istraživanjem povijesti Židova, fokus rada bio je na položaju Židova u Prvom svjetskom ratu, a spomenici su bili tek usputna tema. Međutim, ta konferencija je autoricu ovog priloga potaknula da si postavi neka pitanja. Ima li još negdje spomenika koji su podignuti stradalim austrougarskim vojnicima/ratnicima u Hrvatskoj? Zašto tako malo znamo o njima? Jesu li podizani ili ne? Tko je organizirao podizanja? Ako su podizani, na kojim lokacijama su postavljeni i jesu li se oko njih razvile komemorativne prakse? Bilo je puno pitanja, a malo odgovora. Istraživanja koja su mogla dati odgovore nije bilo; trebalo ih je početi provoditi.

Iz toga razloga 2019. oformljen je interdisciplinarni tim znanstvenika i na natječaj Hrvatske zaklade za znanost prijavljen je projekt *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*. Projektni tim je sastavljen uglavnom od povjesničara, ali i povjesničara umjetnosti, sociologa i etnologa/antropologa. Činili su ga: Sandra Cvikić, Dragan Damjanović, Mislav Gabelica, Filip Hameršak, Violeta Herman Kaurić, Monica Priante, Jelka Vince Pallua, Danilo Šarenac, Ivana Žebec Šilj i Ljiljana Dobrovšak kao voditeljica projekta. Projektom se namjeravalo potaknuti znanstvenu raspravu o »kulturi sjećanja« na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj, te istražiti mjesta sjećanja na taj rat analizom postavljanja ili nepostavljanja spomenika »palim ratnicima« austrougarske vojske na teritoriju Hrvatske.³²

Kada se projekt prijavljivao, nismo ni slutili u kakvim ćemo okolnostima raditi. Tri mjeseca nakon što smo počeli provoditi aktivnosti na projektu pojavila se bolest COVID-19 te smo zbog *lockdowna* radili od kuće. Slijedila su dva potresa. Oba tijekom 2020. godine. Prvi se dogodio u ožujku u Zagrebu, a drugi u prosincu u Petrinji. U tim potresima ne samo da je oštećena zgrada Instituta Pilar, nego i institucije (arhivi, muzeji) u kojima su se trebala provoditi istraživanja. Međutim, sve to nije nas obeshrabilo i ustrajali smo u svojim istraživanjima, koja su se u danim okolnostima morala modificirati. Unatoč oštećenju zgrade, 2021. organizirali smo međunarodni okru-

³¹ Dobrovšak, Lj. (2017a). Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja. *Historijski zbornik*, 70(2), 439-461.

³² <https://www.pilar.hr/2020/01/prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-zaboravljena-bastina> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

gli stol na kojem se raspravljalo o kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat u državama koje su nastale nakon raspada Jugoslavije.³³ Te godine organizirali smo gostujuće predavanje uglednog povjesničara Jaya Wintera pod nazivom »All the things we cannot hear: Sound, silence and the memory of the Great War«.³⁴ Kao rezultat spomenutog međunarodnog skupa i gostovanja prof. Wintera objavljen je 2023. godine na engleskom jeziku tematski broj *Društvenih istraživanja* pod naslovom »Monuments Heritage and the First World War Cultural Memory« s radovima izlagača na tome skupu i s uvodnim radom prof. Wintera. Tematski broj dostupan je na internetskim stranicama Instituta i na internetskom repozitoriju *Hrčak*.³⁵ Od 2020. do kraja 2023. članovi projekta proveli su brojna terenska istraživanja, sudjelovali na domaćim i stranim konferencijama i objavili znanstvene i stručne radove. Povezali su se s kolegama u Europi koji se bave sličnom i/ili istom tematikom. Djelomično su uspjeli popularizirati ovu temu u hrvatskom javnom prostoru gostujući u radijskim emisijama,³⁶ no postavlja se pitanje: Jesu li odgovorili na sva pitanja koja su si u projektu postavili?

Sastavili su popis lokacija na kojima su pronašli spomen-obilježja postavljena kao znak sjećanja na pale austrougarske vojnike u Prvom svjetskom ratu. U istraživanje su uključili i lokacije na kojima su pronašli spomenike koji su podignuti srpskim i drugim savezničkim vojnicima, na primjer Talijanima i Francuzima. Istraživanja koja su proveli u Arhivu Jugoslavije u Beogradu donijela su nova saznanja o vojnim grobljima, ali to gradivo tek treba analizirati. Ne možemo dati konkretan odgovor ni na sljedeće pitanje: Zašto je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj postao »zaboravljeni rat«? Isto tako, ne možemo kategorički zaključiti, kako su neki raniji povjesničari tvrdili, da su vlasti u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije branile komemoracije palim austrougarskim vojnicima ili da se branilo podizanje spomenika. Na teritoriju Hrvatske (koliko je do sada locirano) podignuto je nešto više od sto obilježja poginulim austrougarskim vojnicima, a riječ je o spomenicima, spomen-pločama, natpisima i raspelima. Većina spomenika postavljena je na civilnim/

³³ <https://www.pilar.hr/2021/09/medunarodni-okrugli-stol-spomenicka-bastina-i-kultura-sjecanja-na-prvi-svjetski-rat-zagreb-9-10-9-2021/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁴ <https://www.pilar.hr/2021/10/gostovanje-povjesnicara-dr-jay-m-wintera-u-sklopu-projekta-prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-na-institutu-pilar-zagreb-7-10-2021/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁵ <https://hrcak.srce.hr/broj/23724> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁶ <https://www.pilar.hr/2023/12/elaborat-prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-zaboravljena-bastina/> Vidjeti u Dobrovšak, Lj., Herman Kaurić, V. (2023.) *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*. Biblioteka Elaborati. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

vojnim grobljima, u krugu ili unutar župne crkve, a najmanje u središtu mjesta. U njihovu postavljanju sudjelovali su mještani, suborci, a najmanje službene (civilne i vojne) vlasti. Obilježavanje Stogodišnjice potaknulo je u nekim mjestima postavljanje novih spomenika, međutim komemorativne prakse nisu zaživjele. Nakon obilježavanja završetka Prvoga svjetskog rata 2018. na međunarodnoj razini za državne institucije u Hrvatskoj taj rat ponovno je zaboravljen, te je odobrenje ovog projekta bilo iznenađenje.

ZAKLJUČAK

Projekt je krajem 2023. godine završen te mi i dalje nemamo konačan odgovor na pitanje o tome zašto je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj postao »zaboravljeni rat« te zašto su mjesta sjećanja nestala iz kolektivnog sjećanja, ako su ondje ikada i bila. Već je prošlo neko vrijeme od obilježavanja Stogodišnjice te smo u godini koja obilježava 110 godina od početka Prvoga svjetskog rata, a aktivnosti na njegovu istraživanju ne prestaju. Sredinom 2024. u sklopu Festivala povijesti Kliofest održan je okrugli stol pod nazivom Deset godina nakon velike obljetnice — Prvi svjetski rat u hrvatskoj kulturi sjećanja i povijesnim istraživanjima 2014.—2024.³⁷ Na tom su skupu vodeći hrvatski povjesničari Prvoga svjetskog rata (V. Herman Kaurić, F. Hamersak, Ž. Holjevac, Lj. Dobrovšak) zaključili da su u posljednjih deset godina u vezi s javnom vidljivošću tog rata učinjeni veliki pomaci. Također, stav državnih institucija (Vlade, Sabora, predsjednika, premijera) ostao je kakav je bio na početku 2014. godine, naime da je to davno zaboravljen rat, nesvjesni činjenice kako se njegove posljedice osjećaju i danas. Budući da je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj većim dijelom potisnut iz kolektivne memorije, te kako nema tradicije njegova obilježavanja unatoč silnim naporima pojedinaca kao i nekih udruga građana, npr. Udruge 1914.—1918., da se obnovi sjećanje na taj rat, on u Hrvatskoj ostaje i dalje »zaboravljeni rat«. Takav ostaje sve dok se državne, civilne i vojne institucije ne uključe u komemorativne prakse na nacionalnoj razini i ne shvate da zapostavljanjem kulture sjećanja na stradale u Prvom svjetskom ratu, on nestaje iz povijesnog sjećanja, zadržava se u sferi obiteljskog sjećanja te se oko njega stvaraju brojni teško iskorjenjivi mitovi. Činjenica jest da su se Hrvati u Prvome svjetskom ratu borili za svoj dom i svoju domovinu, te da je povijest toga rata, sa svojim kontroverzijama i aspektima ratovanja dio hrvatske vojne povijesti. Iako su imali nesreću da se nađu na poraženoj strani, za vrijeme rata potekli su iz njihovih redova brojni znani i neznani junaci, a ni vojničke žrtve nisu bile zanemarive.

³⁷ <https://historiografija.hr/?p=40681> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

Na kraju možemo završiti citatom koji je objavio nepoznati autor u tekstu pod naslovom »Dižimo spomenike našim junacima« u *Narodnim novinama* 1916. godine: »Slaveći svoje junake, slavimo svoju poviest, svoju prošlost, na kojoj moramo da gradimo budućnost.«

Hrvatske dvojbe oko komemoriranja stogodišnjice Prvoga svjetskoga rata¹

Vijoleta HERMAN KAURIĆ
Hrvatski institut za povijest

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. 10. 2024.
UDK 394.46(497.5)"2014/2018":94(4)"1914/1918"
doi: 10.5559/pi.19.34.01

Obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata (2014.—2018.) bio je najvažniji društveni događaj prošlog desetljeća u zemljama razvijene demokracije, posebice u Britaniji i Francuskoj, te u Kanadi i Australiji. Za razliku od zemalja pobjednica poražene sudionice rata znatno su skromnije obilježile obljetnicu uz naglasak na sve žrtve rata, vojnike i civile, bez obzira na to na kojoj su se strani borili. Budući da se Hrvatska kao zemlja bivše Austro-Ugarske Monarhije nakon rata našla u državnoj zajednici s pobjedničkom Kraljevinom Srbijom, nastala je prilično šizofrena situacija. Naime, pojedinim sudionicima rata nije bilo preporučljivo spominjati ratovanje, posebice na krivoj strani. Takav stav utjecao je na odnos prema Prvome svjetskom ratu, koji je protokom vremena u Hrvatskoj postao gotovo posve zaboravljen.

Ključne riječi: Stogodišnjica, Prvi svjetski rat, Hrvatska, komemoracije

Važne obljetnice, poput stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, trebale bi biti trenutci promišljanja za države i njihove narode jer pružaju priliku za razmatranje postojećih narativa o prošlom događaju, čime se potvrđuje ili mijenja njihovo značenje za individualne ili kolektivne identitete, kao i njihova važnost za političke i društvene odnose u određenim društvima.² Naravno, uz uvjet da ti narativi postoje, što je za Hrvatsku prilično upitno. Za sada ne postoje istraživanja o toj temi, a istraživačima se ponekad čini da do Hrvat-

¹ Ovaj rad nastao je u sklopu istraživačkog projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština* (IP-2019-04), voditeljice dr. sc. Ljiljane Dobrovšak, koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ). Skraćena verzija rada objavljena je pod nazivom «The Struggle for Commemorating the World War I Centenary as an Illustrative Example of the Attitudes Towards That War in Croatia», *Društvena istraživanja — časopis za opća društvena pitanja* 32 (2023.), br. 2 (160), str. 255-275. DOI: 10.5559/di.32.2.04

² Helen B. McCartney i David G. Morgan-Owen, «Commemorating the centenary of the First World War: national and trans-national perspectives», *War&society* 36 (2017), No. 4, 235.

ske nije stigla rečenica Jaya Wintera: »Memory is always about the future.« (»Sjećanje je uvijek o budućnosti.«)³

Obljetnice važnih povijesnih događaja za povjesničare idealna su prilika za otvaranje novih tema ili istraživanje novih područja unutar starih, uključujući otvaranje posve novih perspektiva o bližoj ili daljoj prošlosti, te da se upozori kako utječu na današnji javni prostor. Pri tome manje su problematična različita viđenja istoga događaja, za razliku od nekih drugih društveno-humanističkih struka, s obzirom na to da su pluralizam mišljenja i perspektiva dio bavljenja povijesnom znanošću. Za razliku od stajališta povjesničara, hrvatski političari su znatno oprezniji u obilježavanju događaja vezanih za ratove, iznimka je jedino Domovinski rat, iako su ratovi imali presudan utjecaj na povijest čovječanstva općenito, a 20. stoljeća posebice.⁴ Ili možda upravo zbog toga.

Pripreme za obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskoga rata, prvo od početka, pa od završetka rata i potpisivanja mirovnih ugovora, a zatim i samo obilježavanje zaokupljalo je javni prostor razvijenih zemalja svijeta cijelo drugo desetljeće 21. stoljeća.

Pripreme su počele godinama prije službenoga početka, u čemu se od 2012. posebno isticalo Ujedinjeno Kraljevstvo s bivšim dominionima i prepoznatljivim znakom cvijeta crvenoga maka (*Poppy of Remembrance*), koji na reveru tijekom javnih nastupa nose mnoge javne ličnosti, uključujući i kraljevsku obitelj, tijekom svih obljetničkih godina, ali i poslije. Iako je praksa prodaje znaka maka i njegovo prigodno nošenje u tjednu prije 11. studenog uvedena 1920-ih kako bi se prikupila sredstva za zbrinjavanje invalida o kojima se brinula Kraljevska britanska legija, dobrotvorna organizacija, koja još uvijek pruža različite potpore bivšim vojnicima i njihovim obiteljima, s vremenom su se potpore počele odnositi na sudionike svih ratova, uključujući i suvremene ratove. To je izazvalo prijepore u britanskoj javnosti tijekom obilježavanja Stogodišnjice. U znaku maka bila je i umjetnička instalacija uz Londonski toranj (*The Tower of London*) nazvana *Blood swept lands and seas of red* (»Krv je obojila zemlje i mora u crveno«) u kojoj je tijekom ljeta 2014. vojska dobrovoljaca »zasadila« oko tornja gotovo 900.000 keramičkih crvenih makova, što je otprilike jedan mak za svakog poginulog pripadnika

³ Jay Winter, »Commemorating catastrophe: 100 years on«, *War&society* 36 (2017), No. 4, 239.

⁴ Jay Winter i Emmanuel Sivan (ur.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge — New York — Melbourne — Madrid — Cape Town — Singapore — São Paulo: Cambridge University Press, 1999, 19-29; Jay Winter, *Remembering War. The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven — London: Yale University Press, 2006, 17-20.

britanskih jedinica u Prvom svjetskom ratu. Diljem Velike Britanije održavane su brojne umjetničke aktivnosti financirane javnim novcem, a BBC je u te četiri godine emitirao oko 2.500 sati prigodnoga programa na svim svojim televizijskim i radijskim kanalima te internetskim platformama, što se pojedincima činilo nadasve previše.⁵

U Njemačkoj i državama bivše Austro-Ugarske Monarhije pripreme su počele tek nakon što su ih intenzivno provodili zapadni saveznici i postalo je nužno obilježavati tako važan događaj unatoč svim prijedorima. Tako su nekoć poražene zemlje na drugačiji način pristupile obljetnici, jer je teret krivnje za rat još uvijek ležao na Njemačkoj.⁶ Historiografske rasprave o krivcu za rat ponovno su izbile u prvi plan 2013. nakon što je objavljena knjiga Christophera Clarka *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914* (*Mjesečari: kako je Europa krenula u rat 1914.*). Ali, ovoga su se puta prelije iz znanstvenih okvira u sferu politike i izazvale žestoke prijedore. Stoga i ne začuđuje što se uoči Stogodišnjice Savezna vlada Njemačke nevoljko izjašnjavala o planiranju središnje nacionalne komemoracije te je pokrajinskim vladama prepustila organizaciju proslave na lokalnoj razini, a kao posljedica održane su brojne izložbe i znanstveni skupovi. U biti, svaka pokrajina obilježila je Prvi svjetski rat na svojoj specifičnoj, lokalnoj razini, posve neupitnoj i prilično neproblematičnoj. Ipak, Stogodišnjica je u Njemačkoj pokrenula dva internetska projekta, izrazito važna za europsku i svjetsku povijest toga razdoblja — *Europeana*⁷ i Enciklopedija Prvoga svjetskoga rata⁸, te projekt digitalizacije arhivske građe koja se čuva u Njemačkom saveznom arhivu u Koblenzu (*Bundesarchiv*).⁹

Smatram kako se važnost Stogodišnjice za svaku pojedinu zemlju može iščitati i iz proračuna odobrenih za tu svrhu. Tako je Velika Britanija imala proračun od 50 milijuna funti, Australija oko 552 milijuna australskih dolara,

⁵ John Mullen, »Experience and contradictions. How the British commemorated the centenary of 1914«, *Revue Française de Civilisation Britanique* XX (2015), No. 1, DOI: 10.4000/rfcb.307 (<https://hal-normandie-univ.archives-ouvertes.fr/hal-01857934/document>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.)

⁶ Annika Mombauer, »The German centenary of the First World War«, *War&society* 36 (2017), No. 4, 276-288; Christopher Brennan, »The Memory of the First World War in the former lands of Austria-Hungary«, *Comillas. Journal of International Relations* (2015), No 3, 139-170.

⁷ Stranicu je moguće pregledavati na 27 jezika, a osim središnje stranice postoje i nacionalne stranice za pojedine države. Vidjeti: <https://www.europeana.eu/hr>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁸ Vidjeti: <https://1914-1918-Online>. International Encyclopedia of the First World War (WW1), pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁹ Mombauer, »The German centenary«, 279-284.

Njemačka oko 3,5 milijuna eura, a Francuska je za svojih oko 800 projekata izdvojila približno 20 milijuna eura.¹⁰

Tijekom obilježavanja Stogodišnjice specifičan je bio odnos o tom događaju Rusije i Ukrajine, donedavno dijela ruske zone utjecaja, jer su revolucionarna zbivanja pred kraj rata izbacila Rusiju s pobjedničke strane, nakon čega je slijedio građanski rat i pobjeda komunizma. To je drastično utjecalo na stajalište o monarhijskom naslijeđu u tim zemljama, a time i o Prvom svjetskom ratu. Budući da su komunističke vlasti taj rat smatrale »imperialističkim«, trebalo ga je potisnuti iz kolektivne memorije. Ubrzo je postao »zaboravljeni rat«, iako je u njemu sudjelovalo gotovo 15,5 milijuna ljudi, a njih gotovo 2 milijuna umrlo je od ozljeda i bolesti. Vojna i zarobljenička groblja formirana diljem zemlje tijekom rata ubrzo su posve napuštena, a lokalni su ih entuzijasti počeli ponovno otkrivati tek krajem 1980-ih. Pomoć u revitalizaciji tih područja pružile su im lokalne i crkvene vlasti, pa su podignuti novi ili obnovljeni neki od starih spomenika, a centralna se vlast uključila tek u ljeto 2012. godine. Tada je Vladimir Putin objavio da će se Rusija pridružiti obilježavanju stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, što je u prosincu te godine osnažio slanjem službene adrese Parlamentu Ruske Federacije. U idućim godinama sustavno je građen i izdašno financiran kult junaštva i mučeništva poginulih za domovinu u Prvom svjetskom ratu s ciljem jačanja nacionalne države i središnje vlasti. Ukrajincima je pak nedostajalo financijskih sredstava za željeno organiziranje Stogodišnjice, ali su je ipak obilježili brojnim skromnijim događanjima kojima je u središtu bio pojedinac, uz isticanje primjera nacionalnog otpora ruskim osvajačima tijekom rata i nakon njega.¹¹ Taj dijametralno suprotan stav poprimio je još radikalnije razmjere pokretanjem ruske agresije na dijelove Ukrajine nekoliko godina poslije, što je u veljači 2022. prerاسlo u opći rat.

Sličan zaborav na Prvi svjetski rat dogodio se i u Hrvatskoj, bivšoj zemlji Austro-Ugarske Monarhije, koja je ubrzo nakon potpisanog primirja stupila u državnu zajednicu s Kraljevinom Srbijom, sudionicom rata na pobjedničkoj strani. Slijedilo je nekoliko šizofrenih desetljeća za sudionike rata s prostora Monarhije, tijekom kojih nije bilo preporučljivo spominjati svoje sudjelovanje u ratu, osobito ne u pohodu na Srbiju na početku rata. Istodob-

¹⁰ Jay Winter, »Commemorating catastrophe: Remembering the Great War 100 years on«, *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 1-2 (2014), No 113-114, 167; Mombauer, »The German centenary«, 279.

¹¹ Hanna Bazhenova, »Representations of the First World War in the Politics of Memory in Russia and Ukraine«, *Problems of post-communism* 68 (2021), No. 5, 368-383.

no su se s druge strane veličale pobjede srpske vojske i isticali zločini austrougarske okupacijske vlasti.¹²

Pomak nabolje nije ostvaren ni nakon Drugoga svjetskog rata kada je državna politika »bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije« odabirala prihvatljive teme, koje će pridonijeti stvaranju novoga društvenog poretka. Iako je Prvi svjetski rat bio potencijalno vrlo problematična tema, nije ga se moglo zaobići zbog prevelike važnosti za kasnije razdoblje, pa su se u stvaranju prihvatljivoga narativa precizno filtrirali podatci. Poučavanje osnovnih činjenica o uzrocima, povodu i tijeku Prvoga svjetskog rata na svim frontovima, a ne samo na Zapadnom, kako je to bilo u nekih zemljama Europe, bilo je dio programa nastave povijesti u osnovnim i srednjim školama cijelo razdoblje socijalizma, a i poslije. Većina današnjih političara u Hrvatskoj o tome je razdoblju učila iz srednjoškolskih udžbenika s kraja 1980-ih, tiskanih u nekoliko izdanja, za koje su tekst napisali hrvatski povjesničari Dragutin Pavličević i Nikša Stančić. U nizu vrlo kratkih tekstova mogu se pronaći šture, ali korektne informacije o tijeku rata, uključujući okupaciju Srbije i povlačenje srpske vojske kroz Albaniju, no bez ikakvog spomena Hrvata unutar austrougarskih vojnih snaga.¹³ Hrvatska komponenta vojske Monarhije dodana je nakon osamostaljenja Republike Hrvatske, ali unatoč djelomičnoj promjeni narativa o Austro-Ugarskoj Monarhiji naglasak je ostao na političkoj povijesti, pretežito kroz djelatnost Jugoslavenskog odbora i stvaranje nove državne zajednice nakon njezina raspada.

Ostale sastavnice rata sramežljivo su se probijale do javnosti tijekom 2000-ih, kada su prvi put objavljena dva tematska broja *Hrvatske revije*, časopisa Matice hrvatske, u povodu 90. godišnjice od početka rata, što je izričito napisano i u uvodniku.¹⁴ Nakon toga je slijedila izložba *Dadoh zlato za željezo — Hrvatska u Prvom svjetskom ratu* u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, koja je za hrvatske pojmove dugo trajala (od 14. prosinca 2006. do 28. listopada 2007.).¹⁵ A godine 2011. tiskan je vrlo opsežan istoimeni katalog, u kojem je popisano sve što se odnosi na to razdoblje, a čuva se u zbirkama muzeja. Paralelno s održavanjem ove izložbe, u Hrvatskom držav-

¹² Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918—1989.*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju — Čigoja štampa, 2014., 134-142.

¹³ Dušan Bilandžić, Ivan Jelić, Hrvoje Matković, Dragutin Pavličević, Nikša Stančić i Radovan Vukadinović, *Povijest 2. Udžbenik za usmjereno obrazovanje*, Zagreb: Školska knjiga, 1987. (II. izdanje), 101-126.

¹⁴ »Tema broja: Hrvati i europski bog Mars«, *Hrvatska revija* 4 (2004) (obnovljeni tečaj), br. 2, 15.

¹⁵ 1914.—1918. *Dadoh zlato za željezo: Hrvatska u Prvom svjetskom ratu* (interaktivni CD izložbe), Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2007.

nom arhivu bila je postavljena izložba o Svetozaru Borojeviću u povodu 150. obljetnice rođenja, a u njegovim rodnim Mečenčanima održan je međunarodni znanstveni kolokvij, koji je 2011. pretočen u istoimeni zbornik radova. Budući da su krajem 2008. održana dva znanstvena skupa u povodu 90. godišnjice završetka Prvoga svjetskoga rata, prvi se održavao u Matici hrvatskoj 29. i 30. listopada, a drugi 4. i 5. prosinca u Hrvatskom institutu za povijest (oba su rezultirala zbornicima 2012. i 2010.), činilo se da se u Hrvatskoj polako ispunjavaju svi preduvjeti za uspješno obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata.¹⁶

Kako je vrijeme odmicalo, u Hrvatsku je stizalo sve više vijesti o planovima drugih zemalja za obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, a odaziv institucija bio je posve zanemariv.

Jedan od prvih poziva za sudjelovanje u međunarodnom projektu koji je početkom rujna 2012. preko Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta stigao u Hrvatski institut za povijest poslala je kanadska neprofitna organizacija preko Veleposlanstva RH u Kanadi.¹⁷ Odnosio se na sudjelovanje u video-projekciji pod nazivom *The World Remembers*. U prilogu dopisa bio je opsežan opis složenoga projekta koji bi se izvodio tijekom obilježavanja Stogodišnjice (2014.—2018.), a javnosti najvidljiviji dio bilo bi prikazivanje imena poginulih vojnika na javnim zgradama koje bi odabrala zemlja domaćin. Plan je predviđao da se svake obljetničke godine projiciraju imena poginulih vojnika za svaku godinu rata. Načelni pristanak za sudjelovanje u projektu trebalo je dati do 31. studenoga 2012., pri čemu su se Kanadani obvezali dati logističku i tehničku potporu, ali svaka zemlja sudionica trebala je platiti troškove vlastite izvedbe.¹⁸ No, ovaj je projekt ostvaren u znatno manjem opsegu od očekivanoga upravo zbog svjetske financijske krize i manjka novca u pojedinim zemljama. Ali, neke od njih, poput Slovenije, uvrstile su svoje poginule u internetsku verziju projekta.¹⁹

¹⁶ Cjelokupnu bibliografiju vidjeti u: Vijoleta Herman Kaurić, »Bibliografija izdanja o Prvom svjetskom ratu 1999.—2019.«, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 52 (2020.), br. 2, 347-392.

¹⁷ Projekt je još uvijek moguće vidjeti u izmijenjenom obliku na: <https://theworldremembers.org>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

¹⁸ Arhiva Udruge 1914—1918., »Poziv za uključivanje u videoprojekt u povodu obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata«, RH Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Kl: 018-02/12-03/00196; Ur. br.: 533-19-12-0002, Zagreb: 13. kolovoza 2012. (HIP, Kl: 910-04/12-40/01; Ur. br.: 533/19-01-03/12-4; Zagreb: 3. 9. 2012.)

¹⁹ Petra Svoljšak, »Centenary (Slovenia)«, u: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/centenary_slovenia, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

Hrvatska bi, i da je bilo volje za suradnju, imala znatno veći problem od toga, jer tada nije postojao registar imena poginulih vojnika niti je itko pokazao volju da bude izrađen. Situacija se u vezi s tim pitanjem nije promijenila ni nakon deset godina, a jedino što danas Hrvatska ima jest pristup digitalnoj verziji popisa poginulih i ranjenih vojnika nastao tijekom rata (tzv. *Verlustliste*). U toj je verziji kronološki i abecednim redom popisana gubitak svih snaga austrougarske vojske do predzadnje godine rata, a nalazi se na posebnoj internetskoj stranici o Prvom svjetskom ratu na portalu Hrvatskog državnog arhiva (HDA) u Zagrebu.²⁰ Ovom prilikom istaknut ću jedino da je riječ o neslužbenom i nepotpunom popisu, iako je nastao u Ministarstvu rata (*Kriegsministerium*), prepunom pogrešnih unosa i različitih vrsta pogrešaka, pa se mnogi iznenade što ne mogu pronaći svoga poginulog pretka.²¹ No, za sada to je jedino što imamo unatoč svim nesavršenostima.

U razgovoru s čelnicima drugih javnih ustanova pokazalo se da su i oni dobili ponude za sudjelovanje u različitim projektima obilježavanja Stogodišnjice od drugih ministarstava. S vremenom je iz postupaka državnih institucija postajalo sve jasnije da se nijedna ustanova ili institucija u Hrvatskoj ne planira uskoro uključiti u neki strani projekt, a iznimka je poslije postala *Europeana*, ili poduzeti išta slično za područje Hrvatske.

To je bio signal za okupljanje malobrojnih istraživača Prvoga svjetskog rata, razasutih po različitim znanstvenim i kulturnim ustanovama, u zajedničku inicijativu nazvanu *Inicijativni odbor za obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata*. Odbor je osnovan u studenom 2012. pri Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, a njegovi članovi pokušali su istaknuti važnost Prvoga svjetskog rata i potrebu obilježavanja njegove stogodišnjice slanjem dopisa svim relevantnim institucijama: predsjedniku RH, premijeru, predsjedniku Sabora, ministarstvima kulture, obrane, vanjskih poslova, znanosti, Hrvatskom povijesnom muzeju, Hrvatskom državnom arhivu i brojnim drugim institucijama. Stupili su u kontakt sa svim ustanovama za koje su mislili da bi bile voljne pomoći i za koje su smatrali da trebaju u sudjelovati u tom obilježavanju, ali pozivi su uglavnom odbijeni uz tvrdnje da se treba obratiti drugoj instituciji, mjerodavnoj za postavljeno pitanje.²² Najveći prijedor je izazivalo pitanje što je trebalo obilježiti početak svjetskoga rata, a to je bio

²⁰ <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/PopisStradalih>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

²¹ O tome vidjeti: Vijoleta Herman Kaurić, «Varljivost obiteljskog sjećanja na Prvi svjetski rat — primjer obitelji Turudić (Posavski Podgajci, Srijem)», *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za istraživanje povijesti Slavonije, Srijema i Baranje* 22 (2022.), 175-209.

²² Arhiva Udruge 1914—1918.

posve nov koncept u Hrvatskoj naučenoj na neke posve drugačije obljetnice.

Zazor od ratnih tema nije specifikum jedino Hrvatske, ali znatno je izraženiji negoli u zemljama razvijene demokracije, koje su tijekom 20. stoljeća imale iskustvo s dva svjetska rata. Za razliku od njih, Hrvatska je iskusila tri krvava rata, od kojih jedino posljednji nije bio svjetski, ali bio je relativno nedavno i duboko je utisnut u svijest velike većine hrvatskih građana. Taj obrambeni rat za samostalnost i cjelovitost državnog područja vođen 1991.—1995. u Hrvatskoj najčešće se naziva Domovinski rat, no konsenzus o nazivu nije donesen, kao ni o mnogo toga što je iz rata proizašlo i što još uvijek utječe na gospodarske i društvene uvjete u zemlji.

Budući da se svi istraživači Prvoga svjetskog rata slažu s činjenicom da je sjećanje na taj rat u Europi posve zasjenio doživljaj Drugoga svjetskog rata,²³ slijedom čiste analogije i dodatkom još jednoga rata lako si možete predočiti reakciju državnih institucija Republike Hrvatske kada ih se početkom 2013. sustavno počelo upućivati na potrebu obilježavanja stogodišnjice početka Prvoga svjetskog rata, po mogućnosti na najvišoj državnoj razini.

Napredak je postignut sredinom travnja 2013. kada je na sjednici Vlade RH donesena Odluka o osnivanju Povjerenstva za koordinaciju obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata sa zadaćom da se osmisli i prati program obilježavanja Stogodišnjice, »koji osobito obuhvaća: izradu digitalnog popisa poginulih, obilježavanje mjesta stradanja i groblja izvan RH, organiziranje suvremene historiografske i politološke rasprave o značenju Prvog svjetskog rata te izradu analize kulturoloških, muzeoloških i književnih segmenata koji tematiziraju Prvi svjetski rat«. Sredstva za rad Povjerenstva trebala su biti osigurana »iz državnog proračuna RH na poziciji Ministarstva kulture«, a članovi Povjerenstva nisu imali pravo na naknadu. Povjerenstvo je činilo 13 predstavnika iz 12 različitih ustanova predvođenih predsjednikom Povjerenstva, tadašnjom ministricom kulture dr. sc. Andreom Zlatar Violić. Svi članovi²⁴ u Odluci bili su navedeni punim imenom i prezimenom, znanstvenom

²³ Jay Winter, »Sites of Memory«, u: *Memory — Histories, Theories, Debates*, Susannah Radstone and Bill Schwarz (ed.), New York: Fordham University Press, 2010, 321; Jean Beaumont, »The politics of memory: Commemorating the centenary of the First World War«, *Australian Journal of Political Science* 50 (2015), No. 3, 530.

²⁴ Ostali članovi bili su: Ivan Grujić (Ministarstvo branitelja), Mario Werhas (Ministarstvo obrane), mr. sc. Davor Vidiš (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova), Anamarija Kirinić (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta), Petar Barišić (Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske), akademik Petar Strčić (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), Jozo Ivanović i Ivan Filipović (Hrvatski državni arhiv), mr. sc. Jelena Borošak Marijanović (Hrvatski povijesni muzej), mr. sc. Mladen Klemenčić (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), dr. sc. Vijoleta Herman Kaurić (Hrvatski institut za po-

titulom te punim nazivom svojih matičnih ustanova.²⁵ Tri člana ovoga povjerenstva bili su i članovi Inicijativnog odbora, ali državne strukture nisu im dopustile da službeno predstavljaju ovu neformalnu skupinu građana, nego isključivo svoje matične ustanove, koje su tek posredno imale veze s tom inicijativom. Ovaj primjer zorno pokazuje koliko je Hrvatska daleko od razvijene demokracije, u kojoj upravo ovakva udruženja čine poveznicu između obiteljskog sjećanja i državne uprave s ciljem zajedničkog rada na održavanju kulture sjećanja.²⁶

Odmah idućega dana portal *Obris* (skraćeno od obrana i sigurnost, op. a.) načelno je podupro odluku Vlade istaknuvši da je vrijeme za tako opsežan posao kratko, pri čemu je kao prioritet naznačena izrada popisa poginulih. Autorici teksta zasmetalo je što nema predstavnika Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, bez isticanja konkretnog imena, a kao »najslabija karika novoformiranoga tijela« označen je Filip Hameršak, bez ikakva objašnjenja.²⁷ Razlozi za to nisu jasni, posebice zato što su u Povjerenstvo bili imenovani ljudi s nižom stručnom spremom od njega i slabijim poznavanjem problematike, a ako je bio problem u ustanovi iz koje je dolazio, treba reći da nijednoj ustanovi u Hrvatskoj tada Prvi svjetski rat nije bio predmet istraživanja niti je to danas.

Povjerenstvo se sastalo ukupno pet puta: prvi put da osmisli program obilježavanja Stogodišnjice (27. lipnja 2013.), drugi put radi preliminarnog popisa programa/projekata te projekcije troškova (24. srpnja 2013.), treći put kako bi pregledalo i procijenilo predložene projekte (7. travnja 2014.), četvrti put da bi se upoznali s prijedlogom svečane komemoracije (24. travnja 2014.), a peti put da bi je utvrdilo (14. svibnja 2014.).²⁸ U jednom trenutku pojavio se logo obilježavanja Stogodišnjice, ali o njegovoj izradi nije se ras-

vijest) te dr. sc. Filip Hameršak (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za povijest hrvatskog prava i države).

²⁵ <https://min-kulture.gov.hr/istaknute-teme/arhiva-16528/obiljezavanje-stogodisnjice-prvoga-svjetskoga-rata/povjerenstvo-za-koordinaciju-obiljezavanja-stogodisnjice-prvog-svjetskoga-rata-17447/17447>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

²⁶ Winter i Sivan, *War and Remembrance*, 29.

²⁷ <https://obris.org/hrvatska/puno-posla-za-povjerenstvo-za-obiljezavanje-100-godisnjice-prvog-svjetskoga-rata/>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

²⁸ Arhiva Udruge 1914-1918. (bez naslova), RH Ministarstvo kulture, Kl: 910-01/13-01/0029, Ur. br.: 532-01/16-13-35, Zagreb, 19. lipnja 2013.; Poziv na 2. sjednicu Povjerenstva za koordinaciju obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, RH Ministarstvo kulture, Kl: 910-01/13-01/0029, Ur. br.: 532-01/16-13-37, Zagreb, 19. srpnja 2013.; Poziv na sastanak, RH Ministarstvo kulture, Kl: 910-01/13-01/0029, Ur. br.: 532-01/16-14-43, Zagreb, 27. ožujka 2014.; Prijedlozi središnjeg obilježavanja obljetnice Prvoga svjetskog rata, (bez službenih brojeva).

pravljalo na sastancima Povjerenstva ni u kojem trenutku niti su članovi imali uvid u idejna rješenja.

Ako nas arhiva u postupku dvostruke selidbe i sjećanje ne varaju, Povjerenstvo se više nije sastajalo, iako nikada nije službeno raspušteno. Štoviše, na 87. sjednici Vlade RH održane 29. ožujka 2018. donesena je »Odluka o izmjeni Odluke o osnivanju Povjerenstva za koordinaciju obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata«, čije je donošenje predsjednik Vlade Andrej Plenković popratio opaskom kako je to »izrazito važna obljetnica«. Odluka je stupila na snagu s danom donošenja i potaknuta je »protekom vremena od osnivanja i imenovanja članova [...] kako bi se omogućilo funkcioniranje te provođenje odluka i zadaća Povjerenstva« zbog obilježavanja završetka Prvoga svjetskog rata, kako piše u obrazloženju. Promijenjena su imena većine predstavnika institucija i ustanova,²⁹ no najveća je razlika bila što je kao predsjednica navedena još uvijek aktualna ministrica kulture Nina Obuljen Koržinek.³⁰ Zanimljivo je to što članovi nisu bili obaviješteni o imenovanju, a kamoli da su se sastali, niti je odluka objavljena u službenim *Narodnim novinama* ili na stranicama Ministarstva kulture, na kojima se još uvijek nalazi prvobitni sastav Povjerenstva, ali ne i ovaj promijenjeni. Unatoč svim nastojanjima nismo pronašli službenu verziju dokumenta, nego samo prijedlog koji se i dalje nalazi na stranicama Vlade RH.

Do prvoga sastanka Povjerenstva u Ministarstvu kulture Inicijativni odbor za obilježavanje Stogodišnjice sastavio je Akcijski plan obilježavanja pod nazivom *Hrvatska i Prvi svjetski rat 1914.—1918./2014.—2018.*, koji je obuhvaćao program javnih, kulturnih i znanstvenih aktivnosti u sve četiri godine obilježavanja Stogodišnjice.³¹ Nešto poslije sastavili su i prijedlog za komemoraciju na Mirogoju, te su oba prijedloga predstavili Povjerenstvu i drugim

²⁹ Članovi su: mr. sc. Zvonimir Frka-Petešić (Ured predsjednika Vlade RH), Stjepan Sučić (Ministarstvo hrvatskih branitelja), Marijo Reljanović (Ministarstvo obrane), Ljiljana Pancirov (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova), dr. sc. Andreja Radović (Ministarstvo znanosti i obrazovanja), Ivan Zeba (Središnji državni ured za Hrvate izvan RH), akademik Petar Strčić (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), Andreja Smetko (Hrvatski povijesni muzej), mr. sc. Mladen Klemenčić (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), dr. sc. Vijoleta Herman Kaurić (Hrvatski institut za povijest), dr. sc. Jozo Ivanović (Hrvatski državni arhiv) te izv. prof. dr. sc. Mirela Krešić (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za povijest hrvatskog prava i države).

³⁰ <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2018/03%20o%C5%BEujak/87%20sjednica%20VRH//87%20-%206.pdf>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2018/03%20o%C5%BEujak/87%20sjednica%20VRH/VRH%2087.%20-%2029.03.2018.mp3>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

³¹ https://issuu.com/hip-zagreb/docs/akcijski_plan._zavr__na_verzija, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

institucijama. Međutim, njihovi prijedlozi pokazali su se preambicioznima za tadašnju razinu svijesti o potrebi obilježavanja i spremnosti institucija na suradnju.

Članovi Povjerenstva često su slali svoje zamjene, u pravilu posve neupućene, a činilo se da nitko od nazočnih nema ovlasti ni za što, uključujući i predsjednicu Povjerenstva, nego za sve treba pitati više instancije. Vrlo brzo postalo je sigurno samo jedno: neće postojati zasebni proračun za obilježavanje Stogodišnjice, nego se sve treba odraditi unutar postojećih proračuna ministarstava uključenih u rad Povjerenstva, s posebnim naglaskom na proračun Ministarstva kulture. Jedino što je Ministarstvo kulture moglo učiniti u tako kratkom roku bilo je potaknuti muzeje i galerije da prijave projekte o temi Prvi svjetski rat unutar postojećih natječaja koji se tradicionalno objavljuju svake godine, uz naznaku da je projekt vezan za obilježavanje Stogodišnjice, što je i učinjeno 2. kolovoza.³² Budući da je rok prijave projekata bio 15. rujna 2013.,³³ pretpostavljam da su dokumentaciju poslali oni koji su već imali spremne projekte ili su jako dobro improvizirali.

Na taj način došlo se do prvog popisa od 115 programa vezanih za obilježavanje Stogodišnjice, većinom jednogodišnjih, a taj je popis do ožujka 2015. narastao na 132 projekta, među kojima su bili višegodišnji projekti informatizacije i digitalizacije. Jedan od njih bila je već spomenuta stranica *Prvi svjetski rat 1914.—1918. — pogled iz arhiva*, izrađena pri HDA-u. Kao glavni događaji istaknuti su tradicionalni sajmovi knjiga u Leipzigu i *Sa(n)jam knjige* u Puli, uz mnoge stvarne i virtualne izložbe, predavanja, koncerte, prijevode knjiga i druga kulturna događanja.³⁴ Program prijavljenih u muzejsko-galerijskoj djelatnosti bio je usmjeren na ratna zbivanja u široj ili užoj lokalnoj zajednici, pri čemu je nacionalne razine bilo vrlo malo. U osnovi, svemu što je bilo planirano za tu godinu nastojalo se dati ton obilježavanja Stogodišnjice i uvrstiti ga u službeni popis, koji je poslije otisnut u obliku knjižice dijeljene na službenoj komemoraciji održanoj u HDA-u.

Odluka Ministarstva odmah je izazvala prijepore o pravednosti natječaja za 2014. i postavilo se pitanje koliko članovi Povjerenstva utječu na odabir programa/projekata, a posebice na raspodjelu novca. Uobičajen način

³² Arhiva Udruge 1914.-1918., „Obilježavanje stogodišnjice Prvog svjetskog rata“, RH Ministarstvo kulture, Kl: 612-05/13-01/0198; Ur. br.: 532-05-01-03/1-13-01, Zagreb: 2. kolovoza 2013.

³³ <https://min-kulture.gov.hr/natjecaji-16274/javni-pozivi-404/arhiva-2632/javni-pozivi-u-2013-godini/poziv-za-predlaganje-programa-javnih-potreba-u-kulturi-republike-hrvatske-za-2014-godinu-9107/9107>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

³⁴ <https://min-kulture.gov.hr/istaknute-teme/arhiva-16528/obiljezavanje-stogodisnjice-prvog-svjetskoga-rata/14247>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

funkcioniranja Ministarstva mogao je izazvati nagađanja jer u javno dostupnom popisu odobrenih projekata/programa o temi Prvi svjetski rat nema podatka o visini dodijeljenih sredstava, premda je taj podatak javno dostupan za sve odobrene programe za tu godinu po djelatnostima, pojedinačno po ustanovama i programima.

Međutim, službene brojke različite su od pojedinačne analize, dijelom vjerojatno zato što nije uz sve stavke navedeno na što se odnose. Iz onoga što je vidljivo proizlazi da je u sklopu arhivske i muzejsko-galerijske djelatnosti Ministarstva kulture na stogodišnjicu Prvoga svjetskoga rata potrošeno nešto više od 720.000 kuna, odnosno nešto manje od 100.000 eura.³⁵ Iako je uglavnom riječ o izložbama, ne znači da je u tu svotu bilo uključeno izdavanje popratnih kataloga, jer se izdavačka djelatnost mogla financirati na temelju drugih specifičnih natječaja. Povrh toga, tu su još svi ostali programi, poput prijevoda knjiga ili postavljanja digitalnih platformi za koje trenutačno nije moguće ustanoviti količinu potrošenog novca, a neki od njih sigurno su znatno financijski zahtjevniji od onih koje smo pronašli. Kako god bilo, bila je to tek kap u moru ukupnog broja odobrenih projekata za 2014. godinu, a njih je bilo 3.864 iz 17 programskih područja financiranih sa 206,6 milijuna kuna.³⁶ Premda se javnosti sigurno nije tako činilo, za obilježavanje Stogodišnjice izdvojeno je znatno manje od predodžbe u javnosti, posebice ako se usporedi s potrošenim sredstvima za cjelokupna programska područja ili usporedi ukupan proračun Ministarstva kulture.³⁷

A što se komemoracije tiče, u prvo vrijeme prevladavao je stav kako je posve dovoljno što se u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2014. održava međunarodni znanstveni skup *Commemorating 1914 — Exploring the War's Legacy*, iliti *Prisjećanje na 1914. — promišljanje o nasljeđu Prvoga svjetskog rata* u organizaciji EUNIC-a (Mreže kulturnih instituta Europske unije u Republici Hrvatskoj), a pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture.³⁸

³⁵ <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202014.%20godini/25%203%202014%20%20%20Muzejska%20odobreni.pdf>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202014.%20godini/27.03.2014%20Arhivska%20odobreni%202014.pdf>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

³⁶ Goran Galić, «Predstavljeno financiranje u kulturi za 2014. Uštede na investicijama», *Vijenac. Književni list za umjetnost, kulturu i znanost* 22 (2014.), br. 524, 3. 4. 2014., 2.

³⁷ https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/FINANCIRANJE/Godisnje_izvjesce_MK_2014_web.pdf, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

³⁸ <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/uvodnim-izlaganjem-christophera-clarka-zapoceo-znanstveni-simpozij-o-refleksijama-na-prvi-svjetski-rat/10477>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/kako-se-do-sada-pisalo-i-govorilo-o->

Unatoč tome što su održana 23 predavanja vrhunskih znanstvenika iz deset zemalja Europe, uključujući i Hrvatsku,³⁹ apsolutna zvijezda skupa bio je Christopher Clark s uvodnim izlaganjem »The Sleepwalkers — How Europe Went to War in 1914«. Tom prigodom dogovoreno je da se na hrvatski prevede istoimena knjiga, koja je objavljena 2018. kada se cijela pompa oko Prvoga svjetskog rata već poprilično smirila.⁴⁰ Zanimanje javnosti za ovu knjigu bilo je golemo, što ne začuđuje s obzirom na to da je knjiga izazvala veliku uznemirenost u povjesničarskim krugovima diljem svijeta, a osobito u Srbiji.⁴¹ Neslaganja o zbivanjima koja su dovela do Prvoga svjetskog rata pretila su se u političku sferu, a tih dana nije nedostajalo usporedbi zbivanja u Europi s onim što se događalo prije stotinu godina.⁴² Zbog svega toga je znatno promijenjeno središnje europsko obilježavanje Stogodišnjice, iako je bilo planirano nekoliko godina unaprijed.⁴³ Jedna od najočitijih promjena za povjesničare bila je cijepanje velikoga »skupa pomirenja« koji je u Sarajevu trebao okupiti stručnjake iz 26 zemalja Europe i svijeta ultimativnim povlačenjem iz organizacije srbijanske strane nezadovoljne najavom dolaska Christophera Clarka i njegovih istomišljenika.⁴⁴ Ali, o tome možda nekom drugom prilikom.

velikom-ratu/10489, pristup ostvaren 21. rujna 2021.; <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/o-reakcijama-umjetnika-na-svjetski-rat/10494>; pristup ostvaren 21. rujna 2021.

³⁹ Sudionici su bili iz Hrvatske (6), Bosne i Hercegovine (1), Belgije (3), Austrije (3), Francuske (4), Italije (2), Njemačke (1), Grčke (1), Portugala (1) i Švicarske (1).

⁴⁰ Clark, Christopher. *Mjesečari: kako je Europa krenula u rat 1914*. [preveo Marinko Raos], Zagreb: Vuković & Runjić, 2018., 684 str.

⁴¹ <https://min-kulture.gov.hr/ministarstvo-u-medijima-arhiva/arhiva-iz-medija-2010-2020/iz-medija-2014-19128/australski-povjesnicar-christopher-clark-autor-knjige-mjesečari-kako-je-europa-otisl-a-u-rat-1914/10524>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/2162/prenosimo/1400656/klark-moja-knjiga-nije-uperena-protiv-srba.html>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; Danilo Šarenac, »O knjizi *Mjesečari. Kako je Evropa ušla u rat 1914* profesora Kristofera Klarka«, *Vojnoistorijski glasnik* 63 (2013.), br. 1, 267-280.; Mile Bjelajac, *1914—2014 : Zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svjetskog rata*, Beograd: Odbrana, 2014.

⁴² Tvrtko Jakovina, »Proživljava li svijet opet svoju 1914?«, *Jutarnji list* 17 (2014.), br. 5.715, 28. lipnja 2014., 60.

⁴³ <https://ba.ambafrance.org/-Stogodisnjica-Prvog-svjetskog-rata->, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://www.slobodnaevropa.org/a/sarajevo-u-centru-obiljezavanja-stogodisnjice-prvog-svjetskog-rata/24951284.html>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://europa.ba/?p=17968>, pristup ostvaren: 27. kolovoza 2021.; <https://www.index.hr/vijesti/clanak/U-Sarajevu-obiljezjena-stota-obljetnica-otentata-na-Franju-Ferdinanda/756982.aspx>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; Edina Kamenica, »Historičari o Prvom svjetskom i o svim ratovima. Dokle će nas odvesti sluganski mentalitet?«, *Oslobodjenje* 70 (2014.), br. 24.263, 21. lipnja 2014., 22-23.

⁴⁴ Jay Winter, »Commemorating catastrophe: 100 years on«, *War&society* 36 (2017), No. 4, 242-243.; Brennan, »The Memory of the First World War«, 147.

Ipak, u Hrvatskoj se krajem travnja iz nekog razloga počelo govoriti o svečanoj komemoraciji i središnjem obilježavanju Stogodišnjice s polaganjem vijenaca uz *Pietu* Vanje Radauša i Joze Turkalja na glavnom zagrebačkom groblju Mirogoj.

Iako na postolju spomenika stoji natpis PALIM HRVATSKIM VOJNICIMA U PRVOM SVJETSKOM RATU, uoči Stogodišnjice se zahvaljujući istraživanju Borisa Kukića pokazalo da nije tako, nego da se u spomen-kosturnici nalaze posmrtni ostatci 3.300 sudionika rata, od kojih su otprilike tek trećina Hrvati.⁴⁵ Doznalo se da je taj netočni natpis 1994. postavila udruga *Hrvatski domobran* bez konzultacije s ovlaštenim službama i bez ikakvih dozvola, ili o tome nisu pronađeni zapisi, što je iznenadilo mjerodavne institucije.⁴⁶ Podatak o otprilike 450 Mađara položenih u kosturnicu izazvao je zanimanje vojnog atašea Republike Mađarske, pa su se Ministarstvo kulture i Republika Hrvatska našli u osjetljivom položaju, suočeni s potencijalnim problemom koji nisu smjeli ignorirati. Umjesto pokretanja hitnoga postupka uklanjanja natpisa, Ministarstvo je od B. Kukića naručilo kratku studiju, čiji je sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku zatim dalo otisnuti na panel postavljen u podnožju kosturnice, kao svojevrsnu infoploču, dok se ne pronađe način kako riješiti taj problem. To privremeno rješenje dandanas se nalazi pokraj kosturnice, samo što je nakon cijelog desetljeća izloženosti vremenskim uvjetima u sramotno lošem stanju. Tekst je ispucan i teško čitljiv, a ploča potrgnana nakon niza padova od svakog jačeg vjetrova. No, netko se barem pobrinuo da se to više ne događa.

Ministarstvo kulture je za okosnicu obilježavanja Stogodišnjice izabralo međunarodnu konferenciju *Prvi svjetski rat i avangardna umjetnost: dekonstrukcija — konstrukcija*, koja se pod visokim pokroviteljstvom Ministarstva kulture održavala u Muzeju suvremene umjetnosti 28. i 29. lipnja 2014. u suorganizaciji s Institutom za istraživanje avangarde i Kolekcijom Marinka Sudca. Svečanim otvorenjem prateće izložbe 26. lipnja u večernjim satima trebalo je započeti obilježavanje Stogodišnjice, a završiti iduće večeri svečanim koktelom prigodom početka konferencije.⁴⁷ Na konferenciji su sudjelovala 24 teoretičara suvremene umjetnosti iz šest zemalja,⁴⁸ ali o samom do-

⁴⁵ <https://www.vecernji.hr/vijesti/na-mirogoju-pronasao-kosturnicu-s-ostacima-3300-vojnika-930451>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁴⁶ Boris Kukić, «Grobница palih ratnika na Mirogoju», u: Kristian Strukić (ur.). *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu: katalog izložbe*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015., 124.

⁴⁷ <https://min-kulture.gov.hr/print.aspx?id=10766&url=print>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/izlozbama-i-diskusijama-zapocelo-obiljezavanje-stogodisnjice-prvoga-svjetskoga-rata/10768>, pristup ostvaren 21. rujna 2021.

gađaju nisam uspjela pronaći nikakvih dodatnih materijala, osim plakata i službenih priopćenja za tisak,⁴⁹ čak ni u Muzeju suvremene umjetnosti. Ministarstvo kulture izdašno je potpomoglo oba događaja izdvojivši za potrebe skupa i izložbe 90.000 kuna.⁵⁰

Između ta dva bizarna događaja središnje nacionalno obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata održano je u Velikoj čitaonici Hrvatskog državnog arhiva. Sasvim slučajno, isti motiv krasi plakat izložbe o avangardi i naslovnicu prigodne knjižice s programom obilježavanja Stogodišnjice, čiji je nositelj autorskih prava upravo HDA.

Dana 27. lipnja 2014. u 9:00 sati položili su zajednički vijenac kod spomen-kosturnice izaslanik predsjednika RH Ive Josipovića savjetnik za obranu Zlatko Gareljić, izaslanik predsjednika Hrvatskog sabora Goran Beus Richembergh, izaslanik premijera RH Zorana Milanovića ministar branitelja Predrag Matić i zamjenik ministrice kulture Berislav Šipuš. Zanimljivo je da se u najavi događaja ne spominje predstavnik Sabora, koji je prema fotografijama priloženim tekstu evidentno bio na svečanosti, pa se može pretpostaviti da joj se naknadno pridružio.⁵¹ Međutim, natpis na lenti vijenca svjedoči da su ga donijele tri središnje institucije RH, bez Ministarstva kulture. Ono možda jednostavno nije stalo na lentu, ili je sve skupa bilo loše dogovoreno. Vijenac je donesen »u spomen na žrtve Prvoga svjetskog rata«. Otuzan dojam cijele komemoracije dodatno su isticali prazni stalci sa svake strane, koje su postavili djelatnici Gradskog groblja, misleći da je riječ o tri izaslanstva s tri vijenca.

Nakon toga je u 10:00 sati počelo svečano središnje obilježavanje Stogodišnjice u Hrvatskom državnom arhivu s umjetničkim programom koji je izvodio Zbor Hrvatske radiotelevizije pod ravnanjem maestra Tončija Bilića. Unatoč zakašnjelom pozivu na komemoraciji se okupio popriličan broj izas-

⁴⁸ Sudjelovali su izlagači iz Hrvatske, Ruske Federacije, Švicarske, Njemačke, Crne Gore, Srbije i Sjedinjenih Američkih Država.

⁴⁹ <https://www.avantgarde-museum.com/hr/museum/projects/prvi-svjetski-rat-i-avangardna-umjetnost-dekonstrukcija-konstrukcija/>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <http://zagreb.wmd-ee.com/zagreb/hrvatska/prvi-svjetski-rat-i-avangardna-umjetnost-dekonstrukcija-konstrukcija>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/prvi-svjetski-rat-i-avangardna-umjetnost-u-zagrebu-458343>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁵⁰ <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202014.%20godini/25%203%202014%20Vizualna%20-%20odobreni%20programi.pdf>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁵¹ <https://min-kulture.gov.hr/print.aspx?id=10766&url=print>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://branitelji.gov.hr/vijesti/ministar-matic-na-obiljezavanju-stogodisnjice-pocetka-prvog-svjetskog-rata/100>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

lanika pojedinih institucija, s obzirom na to da je veći dio višeg diplomatskog i političkog kora već bio u Sarajevu na središnjem europskom obilježavanju Stogodišnjice, među njima i tadašnji predsjednik Vlade RH Zoran Milanović. No, moram istaknuti, na komemoraciju je došao tadašnji predsjednik RH Ivo Josipović. Kako je i obećao na pripremnom sastanku s članovima Inicijativnog odbora, održao je prigodan govor i tek je nakon toga otišao u Sarajevo. *Uz njega*, svečane govore održali su Predrag Matić kao izaslanik Predsjednika Vlade, Goran Beus Richembergh kao izaslanik Predsjednika Sabora, ministrica kulture Andrea Zlatar Violić kao predsjednica Povjerenstva za koordinaciju obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata i Vlatka Lemić, tadašnja ravnateljica Hrvatskog državnog arhiva u svojstvu domaćina.⁵²

Predsjednik Republike u svom se govoru prisjetio svoga djeda, ratnika na Soči u austro-ugarskoj vojsci, koji se sretno vratio iz rata, za razliku od mnogih drugih. Istaknuo je također složenost slike rata u Hrvatskoj jer su se neki borili kako dobrovoljci u srpskoj vojsci. Pri tome je istaknuo: «Teška je zadaća zaboraviti ratove. Ratovi — nažalost — izgleda nikada ne umiru i njihove posljedice prate generacije. Ali, naša je zadaća, zadaća svih onih koji se bave politikom, koji se bave društvom, da ne dozvole da se novi ratovi rode. I nema važnije zadaće ni za koga od nas, koji sjedimo po raznim institucijama, ne samo u Hrvatskoj, nego u svim zemljama svijeta, da ne dozvolimo da novi rat ponovno dođe među nas.»⁵³

U 12:00 sati počela je svečana misa za sve poginule u Prvom svjetskom ratu u crkvi sv. Marka na Gornjem gradu, koju je predvodio vojni ordinarij Juraj Jezerinac u koncelebraciji s predstojnikom Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije mons. Jurjem Kolarićem i domaćim župnikom mons. Franjom Prstecom. Misi su nazočili i izaslanici Predsjednika RH i Hrvatskog sabora, predstavnici Ministarstva kulture i Povjerenstva Vlade RH za koordinaciju obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, Ureda za branitelje Grada Zagreba, kao i veleposlanica Republike Austrije Andrea Ikić-Böhm. Uz navedene, na misi je bio i vrlo mali broj okupljenih znatiželjnika i zainteresirane javnosti.

Vrlo nadahnutu homiliju biskup Jezerinac je završio riječima: «Ovdje smo se okupili u međusobnoj ljubavi, bez ideoloških, vjerskih, nacionalnih ili političkih predznaka, jer znamo da su u smrti svi jednaki. Svaka žrtva, bez ob-

⁵² Dina Puhovski i Ivan Filipović (ur.), *1914—1918/2014—2018 Prvi svjetski rat sto godina poslije // First World War a Hundred Years Later (Program // Programme)*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, 2014.

⁵³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-na-stogodisnjicu-velikog-rata-zaboraviti-raskusuravanje-starih-racuna/25437927.html>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

zira na kojoj je strani bila, bez obzira na vjeru i nacionalnost, ili bilo koju drugu pripadnost, zaslužuje naše poštovanje, jer smo svi mi djeca Oca nebeskoga. Dijeliti ih nakon smrti nije dobro. Svima treba iskazati jednako poštovanje. Zato se cijeli svijet okuplja ovih dana na zajedničkoj molitvi za pokoj njihovih duša. Spominjući se danas 100. obljetnice Prvog svjetskog rata, neka nas ti nemili događaji potaknu na razmišljanje što nam je činiti kako bi se ubuduće izbjegli slični nemili događaji. Neka svijet, nikada više, ne vidi rat kao mogućnost opstanka. Neka nas ova obljetnica potakne na dublja razmišljanja o našem životu i dovede Bogu Kristu koji je jedini i pravi izvor mira». ⁵⁴

U najtiražnijim hrvatskim novinama tih dana nije bilo ni riječi niti o jednoj sastavnici komemoracije, a obilježavanje Stogodišnjice u Hrvatskoj spomenuli su tek rijetki. *Večernji list* objavio je unutar mozaika o ratu člančić s izvadcima iz govora održanih u HDA-u pod naslovom »Ivo Josipović: Ratovi su sjenke koje nas stalno prate«. ⁵⁵

Za razliku od toga, kolumnist *Novog lista* Tihomir Ponoš ukazao je na nelogičnost odabira obljetničkog datuma, jer su 28. lipnja 1914. u Sarajevu u atentatu ubijeni austrougarski prijestolonasljednik i njegova supruga, što je bio povod za Prvi svjetski rat, ali sam rat je započeo prvih dana kolovoza iste godine. Ponoš smatra da »tako to bude kad se u nečemu nema tradicije, a u obilježavanju i istraživanju Prvog svjetskog rata toga u Hrvatskoj jedva da ima«, s čime bismo se i mogli složiti, ali ne i s dijelom da se ne zna što i kada treba činiti. ⁵⁶ Jer jedno je znati, a drugo je provesti u djelo na državnoj razini, za što je potrebno puno više od dobre volje i znanja, što je obilježavanje Stogodišnjice evidentno dokazalo.

Brojni građani shvatili su važnost Stogodišnjice tek u idućim godinama kada su javnosti predstavljeni brojni projekti, koje su izvele lokalne institucije i entuzijasti. Potaknuti viđenim dosta je ljudi počelo istraživati obiteljske povijesti i pronalaziti sudionike rata među vlastitim precima. Inicijativni odbor i dalje se obraćao Ministarstvu kulture nastojeći potaknuti obilježavanje otvaranja Sočanskog bojišta tijekom 2015., što je bio veliki trenutak za komemoriranje u zemljama sudionicama borbi na tome bojištu (Italije, Slovenije i Mađarske), ali ne i u Hrvatskoj. ⁵⁷ Ministarstvo kulture ih je u potpunosti

⁵⁴ <https://ika.hkm.hr/novosti/biskup-jezerinac-predvodio-misu-za-sve-poginule-u-prvom-svjetskom-ratu/>; pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁵⁵ »Sto godina od pucnja koji je izmijenio svijet«, *Večernji list* 54 (2014.), br. 18.125, 28. lipnja 2014., 12-13.

⁵⁶ Tihomir Ponoš, »Prošlost u sadašnjosti«, kolumna »Opća praksa«, *Novi list* 67 (2014.), br. 21.772, 27. lipnja 2014., 10.

⁵⁷ https://ambzagabria.esteri.it/ambasciata_zagabria/hr/ambasciata/news/dall_ambasciata/cerimonia-mirogoj-11-11-2015.html, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

ti ignoriralo, uz usmeno objašnjenje da rade na otklanjanju birokratskih prepreka proizašlih iz odluke prethodne Vlade, jer se u međuvremenu dogodila smjena vlasti i promjene na čelu svih institucija, uključujući i Ministarstvo kulture. Na kraju su članovi Odbora odustali i posvetili se svojim projektima, koje su dobrim dijelom ostvarili zahvaljujući privatnim vezama i poznanstvima te vlastitim sredstvima.⁵⁸

U međuvremenu je mađarski vojni ataše uspio ishoditi sve dozvole potrebne za postavljanje dvojezične spomen-ploče poginulim Mađarima neposredno uz *Pietu*, što se u prvi tren činilo nemogućom misijom. Ploča je svečano otkrivena 3. travnja 2018. uz visoke vojne počasti pripadnika počasnih bojni Hrvatske i Mađarske, u prisutnosti tadašnjih ministara obrane Damira Krstičevića i Istvána Simicskóa te brojnih visokih uzvanika.⁵⁹ Tom je prigodom mađarski ministar obrane istaknuo: »Tko ne poštuje svoje pretke i junake, taj nije sposoban ni poštovati kulturu drugih.«⁶⁰ Ovaj primjer zorno pokazuje kako se može kad se hoće, te kako bi takva događanja trebala izgledati, s obzirom na to da je ova komemoracija bila stvarno svečana i dostojanstvena.

Novi ministar obrane Mađarske Tibor Benkő došao je u dvodnevni posjet Hrvatskoj u listopadu 2018. i prvoga dana posjeta položio je vijenac uz mađarsku spomen-ploču svojim vojnicima i još jedan vijenac uz središnji spomenik svim poginulim ratnicima. Ovoga puta bilo je manje svečano, ali ga je ponovno pratio hrvatski ministar obrane Damir Krstičević, koji je također položio vijence na oba mjesta.⁶¹

Komemoriranje Prvoga svjetskoga rata u Hrvatskoj uglavnom je bilo potaknuto djelovanjem stranih institucija ili država, a isti obrazac vrijedio je i za obilježavanje završetka Prvoga svjetskog rata, koje se u zapadnim zemljama tradicionalno organizira 11. 11. u 11:00 sati kada je 1918. potpisano primirje na Zapadnom bojištu.

Toga je dana 2018. mons. Josip Kučić, rektor katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih Stjepana i Ladislava u Zagrebu, održao svečanu misu u povodu završetka rata. U svojoj propovjedi je naglasio pijetet prema

⁵⁸ Arhiva Udruge 1914—1918.

⁵⁹ <https://direktno.hr/domovina/ministri-obrane-hrvatske-i-madarske-krsticevic-i-simicsko-otkrili-spomen-plocu-madarskim-vojnicima-118318>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶⁰ <https://direktno.hr/domovina/ministri-obrane-hrvatske-i-madarske-krsticevic-i-simicsko-otkrili-spomen-plocu-madarskim-vojnicima-118318>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶¹ <https://morh.gov.hr/vijesti/ministar-obrane-madarske-u-posjetu-hrvatskoj/1909>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

svim žrtvama rata, od kojih je dio bio iz Hrvatske. Istaknuo je kako je za izgradnju mira bezuvjetno potrebna čvrsta volja da se poštuju drugi ljudi i narodi te njihovo dostojanstvo. Misi su prisustvovali tadašnji predsjednik Vlade RH Andrej Plenković, predsjednik Hrvatskog sabora Željko Reiner, izaslanik Predsjednice RH Mate Granić, veleposlanici i vojni atašei brojnih zemalja, uključujući SAD i Kanadu, predstavnici vjerskih zajednica i brojni drugi uzvanici. Tom je prigodom britanski veleposlanik u RH Andrew Dalglish nosio na reveru cvijet crvenog maka.⁶²

Strani dužnosnici uglavnom su iskazivali potrebu suradnje u očuvanju mira, koji nikako ne treba uzeti zdravo za gotovo, nego je nužno stalno raditi na njemu. Posebno su isticali činjenicu da su nekadašnji neprijatelji danas postali saveznici, prije svega misleći na Njemačku i Francusku, te da je pomirenje zaraćenih strana moguće provesti usrdnim i dugotrajnim radom. Za razliku od toga, premijer Andrej Plenković je uz pijetet prema svim žrtvama, istaknuo da je rat promijenio kartu Europe i promijenio budućnost svijeta.⁶³ Ne znam, možda griješim, ali stjecao se dojam da su hrvatski političari došli samo zato što su Europa i svijet obilježavali kraj rata, pa je nešto trebalo održati i u Hrvatskoj. U isto vrijeme, u Francuskoj je središnjoj svečanosti u povodu završetka Prvoga svjetskog rata prisustvovala i tadašnja predsjednica RH Kolinda Grabar Kitarović.⁶⁴

Osim na Mirogoju, u povodu stogodišnjice završetka Prvoga svjetskog rata vijenci su položeni na bivšem ratničkom groblju u Varaždinu, na kojem su pokopana 424 vojnika, a uz predstavnike najviših državnih institucija (Predsjednice, Sabora i Vlade) počast poginulima iskazali su predstavnici ministarstva obrane, kulture i branitelja, Varaždinske županije, veterani Domovinskog rata iz udruge Puma i brojni građani.⁶⁵ Tom prigodom stavljen je na tzv. Rudolfovu vojarnu u Zagrebu lovor-vijenac uz spomen-ploču podignutu 2014. hrvatskim vojnicima poginulima na bojištima diljem Europe 1914.—1918. godine. U Hrvatskom povijesnom muzeju bila je otvorena izložba

⁶² <https://narod.hr/hrvatska/foto-hrvatska-obiljezava-stotu-godisnjicu-zavrsetka-prvog-svjetskog-rata>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶³ <https://narod.hr/hrvatska/foto-hrvatska-obiljezava-stotu-godisnjicu-zavrsetka-prvog-svjetskog-rata>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://direktno.hr/domovina/fotona-misi-u-zagrebackoj-katedrali-okupili-se-predstavnici-pobjednika-i-porazenih-u-prvom-svjetskom-ratu-138805>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/misa-u-povodu-stote-godisnjice-zavrsetka-prvoga-svjetskog-rata-696661>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶⁴ <https://narod.hr/eu/foto-video-proslava-stogodisnjice-kraja-prvog-svjetskog-rata-u-parizu>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶⁵ <https://evarazdin.hr/preporucamo/stricak-svaki-rat-je-nesto-najstrasnije-sto-se-ljudskom-rodu-moze-dogoditi-373670>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

1918. — *prijelomna godina u Hrvatskoj* s istoimenim katalogom, a u Hrvatskom državnom arhivu održana je promocija pretiska knjige Ive Pilara *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* u čast stogodišnjice priključenja Međimurja matičnoj zemlji.⁶⁶

Za kraj moram spomenuti trajni spomen na završetak Prvoga svjetskog rata, srebrnjak čistoće 925, nominalne vrijednosti 150 kuna u izdanju Hrvatske narodne banke, koji je izradio Hrvatski novčarski zavod d.o.o. Novčić je pušten u prodaju 31. listopada 2018. i otisnut je u ne više od 2.000 komada, a ukupan trošak izrade novčića po odluci o izdavanju nije smio prelaziti 300.000 kuna. Riječ je o srebrnjaku promjera 37 mm, teškom 24 grama, radu magistre kiparstva Ane Divković, koji se mogao kupiti na prodajnim mjestima HNZ-a po 407,50 kuna, što je sada 54 eura.⁶⁷ Doduše, srebrnjak se trenutno ne može vidjeti na stranicama HNZ-a, ali i dalje se nalazi u cjeniku numizmatike koji izdaje HNB.

Prigodan novac s lica izgleda ovako: U središnjem dijelu prikaz je predstavnika zaraćenih strana u Prvome svjetskom ratu, svjedoka i potpisnika primirja, ispred željezničkog vagona u Compiègneu u kojemu je primirje potpisano, čime je završio Prvi svjetski rat. S lijeve strane prikaza je natpis »1918.—2018.«, a s desne su natpisi »COMPIÈGNE« i »11. 11. 1918.«. Iznad prikaza potpisnika i svjedoka primirja te željezničkog vagona, polukružno uz gornji rub, ispisano je »100. OBLJETNICA«, a ispod prikaza, polukružno uz donji rub, piše »ZAVRŠETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA«. Novac s naličja izgleda ovako: U središnjem dijelu prikaz je bojnoga broda »Viribus Unitis« usidrenog u pulskoj luci na dan 31. listopada 2018., kada je Austro-Ugarska predala brod i cijelu flotu tadašnjoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, pa je na jarbol broda podignuta hrvatska zastava. Iznad prikaza bojnoga broda, polukružno uz gornji rub, ispisan je natpis »REPUBLIKA HRVATSKA«, a u gornjem desnom dijelu kovanog novca, ispod natpisa, prikaz je grba Republike Hrvatske. Ispod prikaza bojnog broda nalazi se oznaka nominalne vrijednosti »150« i naziv novčane jedinice »KUNA«.⁶⁸

⁶⁶ <https://narod.hr/hrvatska/foto-hrvatska-obilježava-stotu-godisnjicu-zavrsetka-prvog-svjetskog-rata>, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶⁷ <https://www.hnb.hr/-/100-obljetnice-zavrsetka-prvoga-svjetskog-rata-1918-2018->, pristup ostvaren 21. rujna 2021.; Pretraga (hnb.hr), pristup ostvaren 3. listopada 2024.; <https://www.hnb.hr/documents/20182/3732395/h-cjenik-numizmatike.pdf/28440473-0705-413b-8ff4-1bb35220a1a4?t=1619527134459>, pristup ostvaren 19. studenoga 2021.; [h-cjenik-numizmatike_09092024.pdf](https://www.hnb.hr/documents/20182/3732395/h-cjenik-numizmatike_09092024.pdf), pristup ostvaren 3. listopada 2024.

⁶⁸ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_10_96_1863.html, pristup ostvaren 3. listopada 2024.

ZAKLJUČAK

Te 2014. godine razvijene su zemlje na različite načine odavale počast svojim građanima sudionicima rata, vojnicima i civilima, izražavajući žaljenje za žrtvama i iskazujući zahvalnost svima. Pri tome se pijetet iskazivao i protivničkoj strani, uz neprestano isticanje činjenice da je rat veliko zlo za sve, bez obzira na stranu na kojoj su se borili naši preci. Nastojanja drugih zemalja činila su se iz hrvatske perspektive vrlo smisljena i unisona, što nije bilo tako, ali to malo vijesti što je stizalo do Hrvatske ostavljalo je drugačiji dojam i hranilo frustracije Inicijativnoga odbora. Republika Hrvatska je na kraju organizirala vlastite svečane komemoracije u povodu stogodišnjice početka i završetka Prvoga svjetskog rata, doduše nevoljko i tek nakon što su europske institucije i organizacije civilnoga društva pokrenule vlastite projekte koji su se silom geostrateških prilika prelili i na Hrvatsku. Da nije bilo toga, prilično sam sigurna da bi u Hrvatskoj vladala poprilična šutnja, s tek ponekim usamljenim glasom. Ali, i tada državne su se institucije previše oslanjale na simboliku zapadnih saveznika, srebrnjak je najbolji primjer za to. Rezultat je to dobrim dijelom prekratkog roka za obavljanje tako složenoga posla, ali i nedostatka hrvatske simbolike proizašle iz kolektivnog sjećanja na taj rat, jer takvo što u Hrvatskoj ne postoji.

U međuvremenu je bila i 110. godišnjica Prvoga svjetskoga rata, kojoj važnost pridaju tek rijetki pojedinci i udruge putem predavanja ili promocije novih izdanja. No, temeljni problem u vezi s nadređenim strukturama ostao je frustrirajuće isti: Koga uopće zanima Prvi svjetski rat i po čemu je bitan? Komentari s kojima smo se susretali u proteklom razdoblju bili su sva-kojaki i mogu se svesti na sljedeće: Zašto slaviti Prvi svjetski rat, osobito početak rata, kada je rat grozna stvar i ne vodi ničemu dobrom. Osim toga, Prvi svjetski rat doveo je do Drugog svjetskog rata, ustaša i četnika, što vodi do Domovinskog rata i opet ustaša i četnika. Čemu sve to? Unatoč tome, utješno je što se o Prvom svjetskom ratu i dalje govori, i dalje ga se istražuje, iako je obljetnički niz prestao, barem onaj okrugli. Svakim danom sve više ljudi shvaća da je to rat njihovih bliskih predaka i nadam se da će tako ostati bez obzira na sve nedaće, uključujući i one elementarne, poput potresa i poplava.

Vijoleta Herman Kaurić

Croatian Dilemmas Regarding the First World War Centenary Commemoration

The centennial commemoration of the start and finish of the First World War (2014—2018) was the most significant social event of the previous decade in developed Western European countries, particularly Britain and France, Canada and Australia. Unlike these victorious countries, the war's defeated parties (primarily Germany and Austria) marked the anniversary in a far more subdued fashion and took a completely different approach. The emphasis was on all war victims — both military and civilians — regardless of the side they fought on. Since Croatia, a former part of the Austro-Hungarian Monarchy, found itself in a state union with the Kingdom of Serbia after the war, the war participants shouldn't have mentioned their service on the wrong side. Things did not get much better after the Second World War when one victorious narrative replaced another, in which any reference to previously existing monarchies was deemed highly unacceptable. All of this has affected Croatia's attitude towards the First World War, which was eventually almost forgotten. The Centenary commemoration awakened long-suppressed family memories of the war participants, significantly aided by numerous exhibitions throughout Croatia. A vast amount of academic and popular writing on the subject was published in Croatia over those few commemorative years, and it remains to be seen whether this will be a sufficient incentive for an even more solemn remembrance of the First World War's 125th anniversary.

Keywords: Centenary, *First World War*, Croatia, commemorations

Politike sjećanja i spomenici Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini¹

Amra ČUSTO

Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. 6. 2024.

UDK 394.46(497.6):94(4)''1914/1918''

725.945(497.6)''19''

doi: 10.5559/pi.19.34.02

Raspad Austro-Ugarske Monarhije izazvao je tektonske poremećaje, a za one koji su kao nekadašnji zemaljski pripadnici tog carstva dočekali kraj Prvog svjetskoga rata značio je suočavanje s potpuno novim društveno-političkim okolnostima i brojnim otvorenim novim pitanjima. Politička realnost nakon 1. 12. 1918. bila je Kraljevina SHS, dileme mnogobrojne, a kako će se graditi jedinstvena kultura sjećanja u slučaju okupljenih Južnih Slavena, pokazat će se kao prvorazredno pitanje. Nova politika kolektivnog sjećanja nastojala je odgovoriti zadaći uspostavljanja zamišljenog nacionalnog jedinstva i zajedništva, ali u bosanskohercegovačkim prilikama to je dodatno bilo kompleksno i puno izazova zbog različitih povijesnih iskustava, brojnih mitova te posebno zato što su tijekom rata stanovnici BiH (Srbi, Hrvati, Muslimani) ratovali na različitim stranama, na strani pobjednika i pobijedenih. Život prve južnoslavenske države u Sarajevu započeo je uklanjanjem spomenika posvećenog Sofiji i Francu Ferdinandu s mjesta atentata, događaja koji je 1914. svijet gurnuo u Veliki rat i njegovom novom interpretacijom. Način uspostave nove prakse sjećanja i novog simboličkog reda zbog sudjelovanja znatnog broja bosanskohercegovačkog stanovništva na strani austrougarske vojske nije bio označen toliko intenzivnom izgradnjom spomenika u čast poginulim vojnicima koliko izgradnjom tzv. dinastičkih spomenika posvećenih Karadordevićima, Petru I. i Aleksandru I. Ideja integralnog jugoslavenstva bila je iskazana kroz izgradnju kolektivnog identiteta pomoću dominantnog narativa o značenju srpske vojske, Kosovskom boju, odanosti dinastiji, obilježavanju Vidovdanskih spomena, pri čemu nije bilo previše razumijevanja za različite slojeve sjećanja i teška pitanja naslijeđa rata.

Ključne riječi: politike sjećanja, BiH, novi simboličan red, dinastički spomenici.

UVOD

Prvi svjetski rat bio je sukob koji je iza sebe ostavio golem broj poginulih, velika razaranja i nakon kojega svijet više nije bio isti. U znatnoj mjeri odre-

¹ Rad je prethodno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom »The Politics of Remembrance of the First World War and Monuments in Bosnia-Herzegovina« u zborniku Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia. Univerza u Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2024.

dio je i oblikovao našu noviju prošlost. Kolektivno sjećanje o tom događaju u proteklih stotinu godina u Bosni i Hercegovini stalno se mijenjalo i kreiralo ovisno o društveno-političkim okolnostima, prilagođavajući se sadržajima promoviranih kolektivnih identiteta, te je bilo zamršeno različitim, uglavnom (tro)nacionalnim pogledima. U razdoblju od 1918. do 1941. godine stajalo je u uskoj vezi s jugoslavenskom idejom i stvaranjem prve južnoslavenske države.

Na području Bosne i Hercegovine nije bilo ratnih poprišta u Prvom svjetskom ratu, ali zato su Bosanci i Hercegovci tada ratovali i ginuli na različitim stranama, pod zastavama i okriljem suprotstavljenih država. Tijekom rata mnogi stanovnici, kao državljani Austro-Ugarske Monarhije, bili su u njenim vojnim jedinicama, u bosanskohercegovačkim regimentama — njih 291.498 ili nešto više od 16% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, od čega je njih oko 38.000 poginulo, a 51.815 ranjeno.² (Šehić, 2007. p 247.) Također, treba imati na umu da je dio Bosanaca i Hercegovaca rat završio u dobrovoljačkim jedinicama srpske vojske (novačeni su bjegunci austrougarske vojske ili ratni vojni zarobljenici). Ovi brojčani podatci, uz stradanja, pojedinačne sudbine ovdašnjih »običnih« muškaraca, žena i djece, mnogi ratni zarobljenici i njihove prave odiseje pri povratku svojim domovima, svakodnevna borba za preživljavanje u ratu, težak život iza bojišta te najistaknutija točka sjećanja vezana za Veliki rat — atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju, nakon kojeg je svijet nezaustavljivo krenuo u vojni sukob, činjenice su koje su bile važne u sjećanjima na rat, a sve u okolnostima stvaranja prve južnoslavenske zajednice 1918. godine. S kakvim očekivanjem su različite bosanskohercegovačke nacionalne grupe ulazile u rat, s kakvim dočekivale kraj *rata i osnutak nove države te kakvo je bilo kolektivno sjećanje o tomu, pitanja su za koja u historiografiji postoji još mnogo otvorenog prostora.*

PRVI SUSRET I NOVI SIMBOLI

Raspad Austro-Ugarske Monarhije izazvao je katastrofalne poremećaje, a za one koji su kao nekadašnji zemaljski pripadnici tog carstva dočekali kraj rata, osim stečenih teških ratnih iskustava, značio je suočavanje s potpuno novim društveno-političkim okolnostima i brojnim novim pitanjima. Politička realnost nakon 1. prosinca 1918. godine bila je Kraljevstvo SHS, dileme mnogobrojne, a pitanje kako će nacionalno načelo, prihvaćeno kao presudno u stvaranju novih država nakon Prvog svjetskoga rata i raspada velikih mo-

² O sjećanju na pripadnike tih jedinica, njihovoj ulozi u ratu, osobinama, hrabrosti i držanju, nakon 1995. godine dosta popularne knjige u BiH bile su: Schachinger, 1996, te Blašković, 2000.

narhija, funkcionirati za okupljene Južne Slavene, pokazat će se kao iznimno važno.

U uvjetima završetka iscrpljujućeg rata, kaotičnog stanja na terenu u BiH, sa zabilježenim slučajevima nasilja i represije srpske vojske na bosanskohercegovačkom nesrpskom stanovništvu, te uz probleme s konsolidiranjem nove vlasti, na kraju 1918. godine ipak se činilo da postoji dobra volja za integraciju u jugoslavensku državu. (Omerović, 2009, 183-214) Nakon što je srpska vojska ušla u BiH, osobito u Sarajevo 6. studenoga 1918. godine, a dnevni tisak o tome izvještavao s oduševljenjem, odama, zahvalama i pozdravima upućenim srpskoj vojsci i vojskovođama, stvarajući svečano ozračje uoči i poslije samog čina ujedinjenja, u stvarnosti je već započeo zajednički život jednog »troplemenog naroda« — Srba, Hrvata i Slovenaca.³ Konsolidacijom vlasti oni su se našli u novom političkom okviru, nakon burnih stoljeća, različitih povijesnih iskustava, razvoja i života u različitim državama, carstvima i u konačnici sudjelovanja na različitim stranama u ratu — na strani pobjednika i pobijeđenih. Ujedinjenjem, »bliskim susretom« južnoslavenskih naroda započeo je život Prve Jugoslavije te u isto vrijeme izgradnja kulture sjećanja i službenog narativa ne samo o Prvom svjetskom ratu, nego i o daljnjoj prošlosti novoosnovane državne zajednice. Već na samom početku pokazalo se da će taj proces biti pun izazova, jer se razmatralo kako u zemlji s puno različitih prošlosti i mitova izgraditi zajedničko pamćenje. Ovo pitanje bilo je važno za razumijevanje formi kojima se gradi svijest o kolektivnom identitetu, koji počiva na udjelu u zajedničkom pamćenju, a koje se gradi i posreduje upotrebom zajedničkih rituala i simbola. (Assman, 2005, 163)

U Bosni i Hercegovini izgradnja kolektivnog službenog pamćenja bila je kompleksnija zbog postojanja triju dominantnih nacionalnih grupa, koje su od 1878. pa do 1918. godine, tijekom četrdeset godina, već promijenile dva državno-pravna okvira (Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija), našle se u trećoj državi — Kraljevstvu SHS i koje su već tada imale različite narative i sjećanja o traumatičnoj prošlosti.

³ O postojanju određenih sumnji u novu političku realnost, osobito u srpsku vojsku i njeno držanje te o odnosu prema nesrpskom stanovništvu u BiH, posebno muslimanima, iščitava se iz pozdravnih govora političara Šerifa Arnautovića i Nikole Mandića, upućenih srpskoj vojsci nakon njihova ulaska u Sarajevo 6. studenoga. Arnautović je pukovniku Nediću tom prilikom rekao: »U svoje ime, ali i u ime Muslimana BiH zahvalio bih na bratskom držanju srpske vojske, naglasivši da je početka među Muslimanima bilo neizvjesnosti i strahovanja kako će srpska vojska postupati s muslimanskim stanovništvom, ali danas da su on i Muslimani srećni što su se uvjerali da je srpska vojska došla bratski bez namjere kakve osvete.« Nikola Mandić je tada također iskazao zahvalnost srpskoj vojsci te izrazio spremnost da u svoje ime i ime Hrvata radi iskreno na ujedinjenju u jednu neovisnu jugoslavensku državu. Vidjeti: Muslimani i Hrvati kod pukovnika Nedića, *Narodno jedinstvo*, 13. 11. 1918., Sarajevo.

Proslave, odabir državnih praznika, izgradnja spomenika kao i svega drugog što se odnosi na simboličan razvoj službenog narativa i poželjnog sjećanja za sva su društva važni događaji, pa je tako bilo i s ideologijom državnog jugoslavenstva, koja se trebala odražavati u javnoj sferi i stvaranju novih identiteta. Prvi znakovi sukoba u radu sa sjećanjima, »problematiziranju sjećanja« na povijesne događaje u Sarajevu pojavili su se vrlo rano, samo godinu dana nakon stvaranja države, a ticali su se odabira datuma za obilježavanje dana oslobođenja. Pitanje je li to 29. listopada, kada su raskinute sve veze s Austro-Ugarskom ili 6. studenoga, kada su srpske snage ušle u Sarajevo, bilo je formulirano kroz debatu: s jedne strane stajalište srpskog tiska da je srpska vojska donijela slobodu, oslobodila Sarajevo, a s druge potpuno oprečno pisanje hrvatskog i muslimanskog tiska o tomu. (Mladenović, 1989)

Zbog potrebe da se oblikuje nacionalno pamćenje o zajedničkim sadržajima, te u isto vrijeme i zaborav određenih sadržaja iz prošlosti donijelo je potpuno nove prakse sjećanja. (Gillis, 2006.) One su se u Sarajevu kao i cijeloj BiH odrazile u mijenjanju naziva ulica te u nekim slučajevima naziva mjesta s namjerom da se sve ono što je označeno kao strano i nenarodno što prije izbriše iz javnog prostora. U tom procesu prevladavanja starih simbola prepoznavalo se izražavanje novog domoljublja i iskazivanje lojalnosti novoj državi. Zapisnik sa sjednice sarajevske gradske skupštine iz 1919. godine pokazuje da se dugo razmatrao i prijedlog o promjeni naziva velikog broja ulica, a sve u skladu s potrebom da se grad »nacionalizira«. ⁴ Dinastija Karadžorđević trebala je odigrati homogenizirajuću ulogu u izgradnji poželjne monolitne kulture sjećanja u Kraljevini, pa je u skladu s tim u bosansko-hercegovačkim gradovima provedeno simbolično povezivanje s dinastijom. Tako su svoje ulice dobili Petar I. Karadžorđević, regent Aleksandar Karadžorđević i njegova supruga Marija Karadžorđević. Novi nazivi ulica pokazali su novu državnu politiku sjećanja, a zbog potrebe da se Sarajevo riješi tragova »starog feudalnog sistema« ⁵, kako su to objašnjavali pojedini gradski zastupnici, među njima i socijalisti, nazive su promijenile i ulice koje su bile vezane za bosanskohercegovačku baštinu, kao i stariji toponimi važni u identitetu i razvoju grada. Pisci: Petar Preradović, Ivan Gundulić, Ivan Mažuranić, August Šenoa, Dositej Obradović, Petar Kočić, Jovan Jovanović Zmaj, Simo Milutinović, Petar Petrović Njegoš; srednjovjekovni vladari južnoslavenskih naroda: Zvonimir, Tvrtko, Dušan, Nemanja; jugoslavenski gradovi: Zagreb, Ljubljana, Beograd; političari jugoslavenske ideje: Trumbić, Korošec, Pašić;

⁴ Historijski arhiv Sarajevo, *Zapisnik sa sjednice gradske skupštine*, Sarajevo, 10. siječnja 1919. godine.

⁵ Isto.

srpski ratnici Prvog svjetskog rata: vojvoda Stepa Stepanović i vojvoda Radomir Putnik — još 1919. godine dobivaju svoje ulice. Ulicu je dobio i američki predsjednik Wilson u znak zahvalnosti za odlučno podržavanje procesa stvaranja jugoslavenske države, te Clemenceau, predsjednik francuske vlade i ministar obrane u vrijeme Prvog svjetskog rata.⁶ Sjećanje na dan ulaska srpskih jedinica u Sarajevo 1918. godine čuvala je Ulica 6. novembra, a slično je bilo i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, kao što su Banja Luka, Mostar, Tuzla i drugi, koji dobivaju nove nazive ulica u skladu s novim nacionalnim imaginarijem (Petar I., Petar II., Princ Pavle, Car Dušan, Miloš Obilić itd.). Tim novim nazivima promovirao se uspostavljeni vrijednosni sistem, potvrđujući da su ulice i trgovi gradova prostori na kojima se projiciraju slike prošlosti i na taj način materijaliziraju kolektivni identiteti.⁷

ZAPISANO ZLATNIM SLOVIMA

U vremenu nakon raspada austrougarskog carstva i njegovih vrijednosti, s uspostavom Kraljevstva SHS, nova država našla se u tranziciji, u procesu izgradnje kolektivnog identiteta. Taj proces je bio dvosmjernan; s jedne strane značio je stvaranje novog odnosa prema prošlosti, a s druge je predstavljao odklon, neprihvatanje simbola i spomenika »prethodnog«, austrougarskog društva. Nova politika sjećanja trebala je odgovoriti zadatku jačanja jedinstva i zajedništva, pa je izražavanje nove kulture sjećanja započelo raščišćavanjem svega onoga što je smetalo uspostavi jugoslavenskog društva i identiteta. Tako su već u studenom 1918. godine predstavnici Narodne vlade za BiH u Sarajevu dali uputu svim vlastima, uredima i zavodima o skidanju svih grbova, kipova, slika i simbola koji podsjećaju na staru vladavinu.⁸ Ova uputa pokazuje značenje upotrebe grba, zastave i spomenika kao važnih simbola građanske religije s kojima se treba poistovjetiti, te putem kojih se posreduje politička ili ideološka poruka, legitimira politički i državni autoritet. (Sulejmanagić, 2019) U isto vrijeme ona je bila važna za početke utemeljenja identiteta u mladoj državi, zbog čega nakon 1. prosinca 1918. godine, proglašenjem Kraljevstva SHS, zemlja vrlo brzo dobiva svoje državne simbole: zastavu — trobojnicu s plavim, bijelim i crvenim horizontalnim poljima kao i grb⁹,

⁶ Gotovo svi jugoslavenski gradovi nazivaju ulice po američkom predsjedniku Wilsonu u znak zahvalnosti za podršku stvaranju države.

⁷ O tome vidjeti: Srđan Radović, *Grad kao tekst*, Beograd, 2013.

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Narodne vlade za BiH, kutija 2, broj 13622, predsjedijal, studeni 1918.

⁹ Uredba o državnoj zastavi i grbu donesena 22. prosinca 1918. godine, vidjeti: Mario Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

simbole u kojima su Srbi, Hrvati i Slovenci trebali »vidjeti« svoju domovinu, oslobođenu, ujedinjenu, poistovjetiti se s njom, prepoznati u njezinim simbolima svoju budućnost utemeljenu na bratskoj slozi. Tom nastanku novih simboličnih i društvenih vrijednosti pridonijeli su i poduzetni pojedinci, koji su u političkoj promjeni i s njom u vezi u novoj kulturi sjećanja vidjeli priliku za svoje trgovačke poslove. Tako se u sarajevskim novinama u prvim danima osnutka države javljaju reklame koje su nudile nabavljanje »slike Petra Mrkonjića njegovog veličanstva Kralja Petra I, vanredno zgodne da ostanu u našim domovima i zdanjima kao draga uspomena na našeg Uzvišenog Vladara iz vremena Njegovog četovanja po Bosanskoj Krajini za naše oslobođenje«¹⁰, za što je cijena bila u krunama, valuti netom nestale Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, puno više od poslovnog, poduzetničkog duha trebalo je mudrosti, truda i kompromisa na trnovitom putu i u nastojanju da se izgradi jedinstvena jugoslavenska kultura sjećanja.

Uputa Narodne vlade za BiH o uklanjanju kipova i simbola bila je tek jedna od prvih odluka u vezi sa spomenicima podignutim za vrijeme Austro-Ugarske, koja se vrlo brzo počinje provoditi. Među uklonjenim spomenicima najpoznatiji je bio *Spomenik umorstva*, podignut u čast Francu Ferdinandu i njegovoj supruzi Sofiji na treću godišnjicu atentata 1917. godine, uz obrede i vjerski program, na mjestu na kojem su ih pogodili pucnji Gavrila Principa. *Spomenik okajanja*, kako se još nazivao, sastojao se od triju dijelova: postamenta s nišom u kojoj je bila manja skulptura Pietà — Bogorodice s Isusom; medaljona s likovima Ferdinanda i Sofije, te visokih stupova na čijem vrhu su bile njihove krune, a preživio je tako tek nešto više od godinu dana.¹¹ Krajem 1918. godine je demontiran. Također, tada je s fasade zgrade koja se nalazila nasuprot spomeniku uklonjena spomen-ploča s datumom atentata 28. 6. 1914. i tekstom o mučeničkoj smrti prijestolonasljednika nadvojvode Franza Ferdinanda i Sofije Hohenberg.¹² U uvjetima nastanka Kraljevstva SHS i izgradnje novog društva ovaj spomenik nije mogao ostati. U

¹⁰ Reklama — Slika Petra Mrkonjića, *Narodno jedinstvo*, 18. 12. 1918., Sarajevo.

¹¹ Autor spomenika bio je mađarski kipar Eugen Bory. Nakon demontiranja dijelovi spomenika završili su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a nakon izvjesnog vremena medaljon s likovima Ferdinanda i Sofije pohranjen je u Umjetničku galeriju BiH, dok je Pietà — skulptura Bogorodice s Isusom pohranjena u Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. Jedini originalni dio spomenika koji stoji na izvornom mjestu je kamena klupa za odmor s pogledom na mjesto na kojem je nekada bio spomenik. — Evidencioni karton Spomenik Umorstva, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

¹² »Poginuše na ovom raskršću mučeničkom smrću od ubojničke ruke prijestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand i supruga mu vojvotkinja Sofija Hohenberg«, tekst spomen-ploče koja je bila postavljena 1916. godine, *Sarajevski list*, 26. 6. 1917, br.162.

stalnom dinamičnom odnosu između prošlosti i kreiranja sjećanja službeno stajalište o atentatu postalo je potpuno drugačije. Postao je to događaj od velikog nacionalnog značenja, a mladobosanci i atentatori bili su »zlatnim slovima« upisani u povijest stvaranja države Južnih Slavena. Njihovi članovi proglašeni su revolucionarima, borcima za oslobođenje i ujedinjenje, a posebno su Gavrilo Princip i drugi sudionici atentata opisani kao mučenici pali za slobodu. Čin atentata, ubojstvo Ferdinanda i Sofije, u novoj interpretaciji bio je početak, navještaj slobode postignute tek u ratu. Zato je njihov pokret bio predstavljen kao borba protiv okupatora, nenarodnog režima kakvim je prikazana Austro-Ugarska Monarhija.

Sjećanje na mladobosance i atentatore bilo je neodvojivo od proslava i Vidovdanskih spomena, a postavljanje spomen-ploče Gavrilu Principu značilo je promjenu ne samo gledišta o atentatu nego i promjenu prostornog identiteta, »vizuelnog govora« o nultoj točki povijesnog mjesta u Sarajevu, snažno povezanoj s Prvim svjetskim ratom. Spomen-ploču su 2. veljače 1930. godine postavili predstavnici Mjesnog odbora Narodne odbrane s natpisom o tome kako je Gavrilo Princip svojim činom navijestio slobodu na Vidovdan 1914. godine. Otkrivanje te ploče izazvalo je veliko zanimanje strane javnosti, a prigodnoj svečanosti prisustvovali su strani novinari, a poneki od njih domaćine je iznenadio neugodnim pitanjima o srpskoj odgovornosti za rat, atentatorima kao urotnicima, o njihovoj vezi za Srbijom itd., zbog čega su članovi Mjesnog odbora Narodne odbrane morali razbijati, kako su to navodili izvještaji o stanju u Drinskoj banovini, neraspoloženje, posebno britanskog novinara zbog podizanja spomen-ploče Gavrilu Principu. (Rodinis 2009, 98-99.)¹³ Međutim, objašnjenja domaćina skupa nisu mnogo utjecala na pisanje drugih predstavnika stranog tiska, za koje su nešto poslije zaključili da su bili tendenciozni i namjeravali izazvati mržnju protiv naše (jugoslavenske op. a.) države. (Rodinis 2009, 102.) Spomen-ploča podignuta 1930. godine Gavrilu Principu bit će tek jedna u nizu, mijenjala se onoliko često koliko su se mijenjale države i politički sistemi, kolektivne kulture sjećanja i odnos prema atentatu.¹⁴ Mlada Bosna, Gavrilo Princip i atentat i danas se u

¹³ U izvještaju se posebno spominje engleski novinar Bembrek Philip Stephens, dopisnik *Daily Expressa*, kojem je zbog neugodnih pitanja stavljeno na teret da je došao u dodir s nekim članovima hrvatske emigracije, pa su mu upravo domaćini pridali veliku pažnju u nastojanju da mu objasne austrijsku politiku, koja je bila opisana kao sistematsko gaženje, proganjanje i ekonomsko uništavanje Slavena, posebno Srba.

¹⁴ Spomen-ploča Gavrilu Principu postavljena 1930. godine skinuta je na početku Drugog svjetskog rata, te je prema nekim informacijama odnesena Hitleru u Njemačku. Iduća je postavljena 1945. godine i bila je u skladu s politikom sjećanja socijalističke Jugoslavije, nakon 1945. godine, koja je kroz pokret Mlade Bosne, atentat, ali i bune, ustanke i radnički pokret prije Drugog svjetskog rata kreirala narativ o tomu kao o po-

Bosni i Hercegovini različito tumače, doživljavaju i uzrok su brojnih sukoba sjećanja.

Ono što se čini važnim primijetiti jest da svečanosti postavljanja ove prve spomen-ploče, osim građana i gostiju Odbora Narodne odbrane, nisu prisustvovali službeni predstavnici vlasti, što bi se moglo protumačiti kao odmak, makar samo formalan, vlasti od postavljanja spomen-ploče, tj. od sjećanja na atentat. Moguće da je takav odnos bio motiviran izbjegavanjem svake vrste poticanja ondašnje međunarodne zajednice na ponovno propitkivanje povezanosti Srbije s Mladom Bosnom i odgovornosti za početak rata. Potvrđuje li nesudjelovanje službenih predstavnika vlasti na svečanosti postavljanja spomen-ploče u Sarajevu, te šturo pisanje domaćeg tiska o tome, tvrdnje da se od tridesetih godina reducira mit o Vidovdanu time što se on vraća na izvornu, žarišnu točku značenja, vezanu isključivo za Kosovski boj, pri čemu atentatori prestaju biti važan sadržaj tog događaja, ostaje za daljnja propitkivanja. (Marković, 2014.)

Međutim, u Bosni i Hercegovini pripadnici pokreta Mlada Bosna već su do tada stekli važnost besmrtnih vidovdanskih junaka, a kolektivno sjećanje na njih, na sudionike atentata bilo je razvijano, građeno kontinuirano i to putem brojnih udruženja, kao što je Narodna odbrana, srpsko nacionalno udruženje koje je i uz ostvareni cilj ujedinjenja, nastavilo intenzivan rad i nakon 1918. godine, smatrajući potrebnim i dalje djelovati prema jačanju nacionalizma. (Njumen, 2018.) U održavanju nacionalizma Narodnoj odbrani pridruživala su se i druga različita udruženja, npr. veterani srpske vojske, članovi sokolskih društava, kulturno-prosvjetna društva, koja su u tomu imala podršku dijela političkih elita. Ovakva praksa, primjenom razvijenih različitih formi njegovanja sjećanja na rat, pa i na mladobosance, koristila se i u nacionalnim prepirkama i razračunavanjima, posebno u vremenu stalnih političkih kriza u društvu, međusobnih optuživanja, jasno demonstrirajući važnost i osjetljivost kolektivnog sjećanja. Kao čuvari sjećanja na Principa i njegove drugove u Bosni i Hercegovini isticali su se sokolaši, veliki zagovaratelji državnog nacionalizma i dinastije Karadževića, pa je djelovanje sokol-

ćecima revolucionarne borbe, završene tek u revoluciji i stvaranjem socijalističke države. Tako je natpis na spomen-ploči postavljenoj 1945. glasio: »U znak zahvalnosti Gavrilu Principu i njegovim drugovima, boricima protiv germanskih osvajača posvećuje ovu ploču omladina BiH.« Godine 1953. pri uređenju Muzeja Mlada Bosna novi tekst je bio: »Sa ovog mjesta 28. juna 1914. godine Gavrilo Princip svojim pucnjem izrazi narodni protest protiv tiranije i vjekovnu težnju naših naroda za slobodom.« Ova spomen-ploča je uništena 1992. godine, a današnja je postavljena 2007. godine s tekstom: »Sa ovog mjesta je Gavrilo Princip izvršio atentat na prestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju«. — Evidencioni karton spomen-ploče Gavrilu Principu, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

skih organizacija bilo usmjereno na mlade radi prihvaćanja vrijednosti žrtvovanja za Otadžbinu, narod, jugoslavenstvo. Pritom su im kao »sveti izvor moralnih snaga, kao najsvetiji hadžiluk« isticani upravo mladobosanci. (Rodinis, 2010, 186.) U skladu s rečenim mladobosanci su imali posebno mjesto u kulturi i praksama sjećanja. Oni preživjeli dobili su epitet »nacionalni radnici«, a mrtvi su postali uzvišeni ideali, pali za slobodu. Time je bio zadovoljen narativ o nacionalnim herojima, važan u nastojanju da se postigne političko jedinstvo, u kojem su heroji mogli biti i politizirani, a sve kako bi se ostvarila strategija postojanja nacionalne države. (Musabegović, 2008, 73.) Zato su u povodu proslave jubilarne 550. godišnjice Kosovskog boja u Sarajevu, 1939. godine na groblju Koševo poginuli mladobosanci dobili spomen-kapelu s navodom: »Blago tome ko do vijek živi — imao se i rašta roditi.«¹⁵ Taj citat iz Njegoševa *Gorskog vijenca*, epskom naracijom o nacionalnoj slobodi te razvijanjem kulta heroja i patriotizma na poseban način izražava romantičarska nacionalna načela.

Na simboličnoj razini s mladobosancima, kao njihova braća stajali su svi suđeni i stradali u tzv. veleizdajničkim procesima, koje je austrougarska vlast organizirala tijekom rata u Sarajevu, Travniku, Bihaću, Banjaluci, na kojima su kažnjavani i u velikoj mjeri proganjani svi koji su bili sumnjičeni ili prepoznati kao zagovaratelji ideje povezivanja Južnih Slavena i stavljanja na stranu Srbije, posebno Srbi. Spomenik u čast osuđenima banjalučkog veleizdajničkog procesa organiziranog tijekom 1915./16. godine izgrađen je i otkriven u Banjaluci 1933. godine na pravoslavnom groblju Sv. Pantelija. To je monumentalni spomenik s križem i spomen-pločom u podnožju, s riječima: *Javite Srbiji da je volim, posljednje riječi Dragoljuba Kesića, žrtve banjalučkog veleizdajničkog procesa*. U vremenu kada je jugoslavenska ideja gubila snagu, privlačnost i prihvaćenost, kada nije značila jednako i isto kao prije 1918. godine, kompromitirana političkom svakodnevicom, za stvaratelje službene politike sjećanja u Beogradu bilo je važno istaknuti u nacionalnoj povijesti sve one koji su nekada stradali i bili povezani s idejom stvaranja jugoslavenske države. Tako su i muslimanski članovi Mlade Bosne prije rata, Avdo Sumbul i Behdžet Mutevelić, poznati i kao aktivisti muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva Gajret, zagovaratelji ujedinjenja Južnih Slavena i uloge Srbije kao Pijemonta na Balkanu, bili zlatnim slovima upisani u jugoslavenskoj prošlosti. Njihove kosti su u sklopu proslave 25. godišnjice osnutka Gajreta (1928. godine), a u godini obilježavanja 10. godišnjice

¹⁵ Uz Njegošev citat stajala su imena: Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, Danilo Ilić, Trifko Grabež, Veljko Čurbić, Mihajlo-Miško Jovanović, Mitar Kerović, Nedo Kerović, Jakov Milović, Marko Perin i Bogdan Žerajić.

oslobođenja i ujedinjenja, prenesene iz rumunjskoga grada Arada i pokopane u središtu Sarajeva, neposredno uz Ali-pašinu džamiju, s kasnije njima u čast podignutim turbetom. Premještanje kostiju i ponovni obred pokopa pokazuju korištenje mrtvih za homogenizaciju, za simbolično povezivanje svih u jednu naciju. Primjer je to kada se grobnim, emotivnim ritualom učvršćuje vladajuća ideologija i kada se »nacionalna zajednica živih oslanja na nacionalnu zajednicu mrtvih«. (Kuljić, 2014, 62.) Odabir turbeta nije bio slučajan. U islamskoj tradiciji najbliži je mauzoleju, a ispod njega se ukopavaju ugledniji i viđeniji muslimani, što je upućivalo na religijski identitet, ali je također pokazivalo velike zasluge Avde Sumbula i Behdžeta Mutevelića te im je time iskazano osobito poštovanje. Jesu li te zasluge prikazane u skladu s vizijom svih onih koji su stali uz pokret i ideju povezivanja Južnih Slavena pod vodstvom Srbije ili kao transformirana srpskocentrična ideologija proglašenog državnog jugoslavenstva, koja se nakon 1918. godine i poslije u Kraljevini Jugoslaviji, posebno u javnom diskursu i kulturi sjećanja nametala, i dalje ostaje važno pitanje.

SJEĆANJE KAO JABUKA RAZDORA

Središnju točku u novim praksama sjećanja zauzimaju birani datumi iz prošlosti te posebno mitološki obrazac o Vidovdanu. Naime, Vidovdan se nastojao prikazati kao događaj koji nije bio samo sudbonosan, nego i važna poveznica za sve koji su se našli unutar granica Kraljevstva SHS. Odabran je kao najveći državni, nacionalni praznik koji je trebao omogućiti »integraciju preko datuma« cijele zajednice. (Kuljić, 2005, 172)

Sjećanje na žrtve, izgradnja spomenika i organiziranje komemoracija čine u paradigmatiskom značenju sjećanje koje formira i jača zajednicu, pa uz to što je proglašen najvažnijim državnim praznikom, Vidovdan je određen i kao dan sjećanja na poginule srpske vojnike. Na taj dan u cijeloj su zemlji održavani Vidovdanski spomeni na one koji su poginuli za oslobođenje i ujedinjenje, uz svečane parastose u svim crkvama i bogomoljama. Vlasti su od 1929. godine naglašenije koristile Vidovdan s namjerom da se cijeli jugoslavenski narod povezuje kosovskim mitom, zbog čega su nastojali da u središnjim proslavama toga dana sudjeluju sve vjerske zajednice i da iskažu jedinstvo. (Čolović, 2016, 308) U slučaju Bosne i Hercegovine to je značilo službene protokolarne programe, svečane govore u kojima se isticao Vidovdan i borba srpskog naroda, uz sudjelovanje dobrovoljaca iz ovih krajeva, za slobodu i ujedinjenje, te se isticao dugačak put prijeđen od Kosova do mukotrpne slobode. (Rodinis, 2009, 257) Javne proslave ovog datuma bile su, uz isticanje državnih zastava na zgradama javnih institucija te sudjelovanje državnih činovnika i predstavnika vlasti, obilježene i vjerskim spomenima u

pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, te u židovskim hramovima (sefardskim i aškenaskim). Međutim, vrijeme svijetlih nadanja o zajedništvu u državi Južnih Slavena gubilo se i u činjenici da su iz Vidovdanskih spomena nerijetko bili izostavljani Muslimani.¹⁶

Srpska nacionalna povijest, nacionalni junaci, bitke srpske vojske dobili su državotvorno značenje. Interpretirani su pomoću simbolike kosovskog mita, pri čemu je aktivnu ulogu u kreiranju takvog sjećanja imao regent, a zatim i kralj Aleksandar Karađorđević. (Jezernik, 2018, 136.) Takvo oblikovanje narativa značilo je isključivanje iz kolektivnog sjećanja svih koji su stradali na drugoj strani u Velikom ratu, u austrougarskoj vojsci, a čiji broj u jugoslavenskoj kraljevini nije bio mali. Njihovim isključivanjem iz službenog sjećanja slala se jasna poruka da se jugoslavenska država veže za pobjedničku srpsku vojsku, koja je bila jedan od temelja na kojem se gradilo nacionalno jedinstvo. (Manojlović Pintar. 2014, 142.) Nerazumijevanje, nepostojanje jednake empatije za sve žrtve značilo je potpuno marginalizirano sjećanje na brojne »druge.« Složeno naslijeđe rata s jedne strane, a s druge insistiranje na kolektivnom sjećanju na temelju povijesti, koja je u javnom diskursu posredovana praznicima, proslavama, spomenicima i komemoracijama, koje su u prvom redu bile čvrsto povezane sa srpskom poviješću i tradicijom srpske vojske, uz odabir Vidovdana kao temelja nacionalne ideologije, nije imalo integrativni potencijal i nije moglo biti bezrezervno prihvaćeno od svakoga. Slavljenje i kreiranje tradicije vezane za srednjovjekovnu srpsku povijest, srpske ustanke, prošlost balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata u BiH za veliki dio nesrba, posebno za Muslimane, bilo je problematično upravo zbog vezivanja za kosovski ciklus i mitologiju, prema kojoj su bili otpadnički elementi, izdajnici kršćanstva, koja je upućivala na konvertitsku krivnju onih Slavena koji su prihvatili islam.¹⁷

Preživjeli sudionici rata, borci nekadašnje austrougarske vojske trebali su se zadovoljiti amnestijom, a mjesto u kolektivnom sjećanju za njih nije bilo predviđeno, jer ne samo da se nije uklapalo u koncept izgradnje sjećanja na pobjedničku, srpsku vojsku, nego sjećanje na sve one koji su poginuli i ratovali na strani Austro-Ugarske nije bilo državotvorno, ono nije bilo pogodan »materijal« za stvaranje jugoslavenskog kolektivnog identiteta, ali zato je u osnovi stvaralo dodatan jaz u sjećanjima na rat. Na one koji su bili u austrougarskoj vojsci uglavnom se gledalo kao na borce protiv oslobođenja i

¹⁶ Vidovdanski pomeni, *Narodno jedinstvo*, 29. 6. 1935., Sarajevo.

¹⁷ O učitanju različitih nacionalnih ideologija u Gorskom vijencu: Enver Kazaz, *Utopija nacionalne slobode, osmanofobni diskurs u Njegoševu Gorskom vijencu*. Njegoševi dani, Zbornik radova, Nikšić, 2015. str. 25-39.

ujedinjenja i samo su poneka udruženja ratnih veterana nastojala premostiti podjele o naslijeđu rata, ali bez dvojbe u primat pobjede srpske vojske u državi, te u ekskluzivnije pravo na ratnu žrtvu srpskih vojnih veterana. (Njumen, 2018) Isključivanje iz kolektivnog sjećanja, odnosno nemogućnost integriranja u zamišljen koncept narativa o ratu, uz njihov neravnopravan socijalni položaj u odnosu prema veteranima srpske vojske, sigurno je veteranima austrougarske vojske stvaralo osjećaj izostavljanja, zaboravljanja, te u isto vrijeme potrebu izgradnje paralelnih sjećanja o ratu. Mnogi preživjeli vojnici poražene Austro-Ugarske Monarhije, ratni vojni invalidi kao i članovi obitelji poginulih nisu imali priliku da izraze spomen, sjećanje na svoje ratne drugove ili najbliže rođake. Kao posljedica toga »iz odvojenog sjećanja raslo je sve jače osjećanje odvojenog identiteta«. (Jezernik, 2018, 145) Polarizirana sjećanja dijelila su jedan proglašeni jugoslavenski narod, čineći da političke napetosti i neslaganja o uređenju države budu sve veći.

Solidarnost s onima koji su ratovali na austrougarskoj strani, časnicima i brojnim običnim vojnicima s iskustvom strašnog rata i ljudske patnje nije bilo moguće izraziti u javnom diskursu i prostoru, jer mogli su doprinijeti samo kakofoniji o kolektivnom sjećanju. Takvi spomenici na prostorima Bosne i Hercegovine nisu bili podizani jer su u odnosu prema službenom sjećanju o pobjednicima i ratnoj slavi bili politički nekorektni i neprimjereni, a proces memorijalizacije putem spomenika poginulim vojnicima, uređenje vojničkih groblja te organizacija komemoracija i dana sjećanja, što je započela Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini, morala je biti zaustavljena. Nakon završetka rata sve države sudionice u ratu obavezale su se da će održavati vojnička groblja, pa tako i Kraljevstvo SHS; međutim, nakon 1918. godine vojnička groblja na kojima su bili ukopani pripadnici austrougarske vojske, među njima domaći ljudi, uglavnom postaju zaboravljena mjesta. Jedno od takvih bilo je i sarajevsko Vojničko groblje Lav. (Čusto, 2013)¹⁸ Osnovano je prema naredbi posljednjeg zemaljskog poglavara Sarkotića, tijekom rat-

¹⁸ Groblje Lav dio je prostora šire grobljanske cjeline smještene na Koševu. Jedno je od starijih sarajevskih groblja, formirano najprije kao Novo vojničko groblje tijekom Prvog svjetskog rata, na kome su ukopani pripadnici austrougarske vojske. Njegovi kasniji nazivi bili su Vojničko groblje, Oficirsko i Partizansko groblje. U Drugom svjetskom ratu na ovom su groblju pokopani i poginuli njemački vojnici, a nakon oslobođenja 1945. na njemu su ukopani građani Sarajeva, pripadnici antifašističkog pokreta, ubijeni u posljednjim danima NDH. Tako je ovo groblje bilo mjesto na kojem su jedni uz druge bili pokopani oni koji su ratovali na suprotnim stranama. Groblje je bilo aktivno do sredine šezdesetih godina XX. stoljeća, ali za opsade Sarajeva 1992.—1995., uslijed nedostatka prostora za pokope, groblje je ponovno aktivirano. Jedino je gradsko multikonfesionalno, multietničko groblje koje nije podijeljeno na odvojene parcele za različite vjerske i etničke grupe.

nih 1916./17. godine kao rezultat potrebe i ideje da se na jednome mjestu pokopaju poginuli te vojnici umrli od ranjavanja. Groblje Lav treba promatrati u okolnostima kada se na širim europskim prostorima, kao posljedica ratnih zbivanja do tada nezapamćenih razmjera oblikovala kultura sjećanja u kojoj središnje mjesto zauzimaju rat i vojnici, žrtve rata. Vrijeme je to kada se spomenicima i memorijalima nastojalo obilježiti velik svjetski sukob, ali u isto vrijeme graditi herojska slika onih koji su se žrtvovali za domovinu, državu, a radi izgradnje službene slike prošlosti i homogeniziranja određene zajednice. U tom smislu ovo groblje trebalo je imati posebnu važnost kao mjesto sjećanja, uz koje će se održavati komemoracije, slaviti kult palih vojnika, onih koji su živote dali za Austro-Ugarsku Monarhiju; »Za cara i domovinu!«, kako je glasio propagandni slogan korišten u ratu s motivirajućom namjerom i učinkom na vojnike. Ova parola bila je gotovo jedini mogući okupljajući faktor višenacionalnog carstva koje je popuštalo, osim na bojištima, i pred dolazećom snagom nacionalnih strujanja i težnji.

Usporedo s uređenjem Vojničkog groblja započela je izgradnja spomenika poginulim vojnicima. Za autora spomenika izabran je kipar Josef Urbania, i sam mobiliziran s Bečke akademije umjetnosti. Odlučio je da spomenik bude u obliku uspavanog, velikog lava, simbola snage, hrabrosti, a u kršćanskoj simbolici i sa značenjem uskrsnuća. U vrijeme formiranja groblja i izgradnje spomenika predstavnici vlasti pridavali su veliku pozornost ovoj akciji.¹⁹ Svaki grob bio je jednako uređen, simbolizirajući jednakost svih poginulih vojnika — ravan humak, trava i drveni crno obojen križ s limenom pločicom, na kojoj je napisano ime pokojnika i podatak u kojoj je vojnoj postrojbi služio, zatim datum smrti i vjera.²⁰

Međutim, samo godinu nakon otvaranja groblja, 1. studenoga 1917. godine, i kada je određen dan sjećanja na poginule vojnike (3. studenoga), Austro-Ugarska Monarhija se raspala, pa je sarajevsko Vojničko groblje zbog novih političkih okolnosti postalo nevažno. Skulptura Umirući lav dočekala je kraj rata još uvijek sa skelama i majstorima, između ostalog jer je radove odugovlačio kipar kako bi na taj način odgodio svoj odlazak na prvu crtu bojišta.²¹

¹⁹ Groblje je još sredinom 1916. godine posjetio feldmaršal vojvoda Fridrih, o čemu su izvještavale tadašnje dnevne novine: »Njegova carska i kraljevska visost posjetio je više grobova i obišao radove na Spomeniku junaka koji se, kao što je poznato, gradi po naređenju zemaljskog poglavara i komandujućeg generala. Autor spomenika kipar Urbania dao je visokom gostu, koji je pokazao veliki interes za spomenik sva željena pojašnjenja. Vojvoda je odao priznanje za lijep izgled groblja upravitelju vojničkog groblja potpukovniku Stuchly.« *Bosnische Post*, 18. juni 1916., br. 138.

²⁰ Ratničko groblje na Koševu, *Sarajevski list*, XL/1917., br. 264, str. 4.

U jugoslavenskoj državnoj zajednici Vojničko groblje i spomenik Umirući lav nisu se uklapali u proces stvaranja novog državnog identiteta u kojem nije bilo mjesta za one koji su kao austrougarski vojnici stradali u Prvom svjetskom ratu. Nije pomagala ni činjenica da je, uz posmrtno ostatke Nijemaca, Slovaka, Čeha, na njemu pokopano i mnogo domaćih ljudi: Hrvata, Muslimana, Srba te drugih stradalih u ratu. Vojničko groblje s Umirućim lavom postalo je marginalizirano mjesto sjećanja. Novac koji se 1917. godine skupljao u posebno organiziranim akcijama, osobito u Sarajevu i Mostaru, za uređenje Vojničkog groblja i izgradnju spomenika, odlukom donesenom 1919. godine dostavljen je Zemaljskoj vladi, što je značilo da je ideja o važnosti ovog groblja potpuno zapostavljena.²² Ipak, epizoda s uređenjem groblja i spomenika vojnicima u Sarajevu ovim nije konačno završena, pa će i sljedećih godina trajati rasprava o Vojničkom groblju i spomeniku Umirući lav, što ilustrativno pokazuje kako i koliko društveno-političke promjene utječu na tumačenje i redefiniranje mjesta sjećanja i odnosa prema prošlosti.²³ Što se tiče Umirućeg lava, srećom i unatoč našoj čestoj praksi da se sa svakom novom vlašću ruše spomenici, taj je spomenik vrlo rijetka iznimka jer je izdržao sve izazove vremena, te se i danas nalazi na groblju koje je po njemu nazvano.²⁴

²¹ Umirući lav, konzervatorski projekt, Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo, Sarajevo, 2007.

²² Za spomenik našim vojnicima u Sarajevu, *Sarajevski list*, 5. 6. 1916., br. 147.

²³ U novooblikovanoj kulturi sjećanja, s novim odnosom prema prošlosti austrougarskog razdoblja, s kreiranjem novih vojničkih tradicija, na ovom groblju danas se organiziraju ceremonije sjećanja na Bitku na Monte Meleti iz 1916. godine, na sudjelovanje i doprinos Druge bošnjačke regimente u njoj. U kreiranju bošnjačke vojne tradicije danas se često zaboravlja da su pripadnici bosanskohercegovačkih pukovnija bili pripadnici svih etničkih grupa iz BiH, a ne samo Muslimani.

²⁴ U raspravi iz 60-ih godina XX. stoljeća o uređenju Partizanskog groblja (kako je groblje nosilo naziv od 1945. do 1992.) i očuvanju Umirućeg lava prihvaćena je argumentacija onih koji su se bavili spomenicima i naslijeđem u gradu. »Ovdje se radi o jednom prastarom motivu, o simbolu hrabrosti, vojništva koji se obično postavlja na groblja vojnika (...), a koji su prema tome i Austrijanci samo preuzeli i postavili na sarajevsko vojničko groblje u kojem su, usput neka je rečeno, pokopani domaći sinovi (500-600 vojnika Muslimana) koji su u ratu izgubili život ili po aradskim kazamatima ili u raznim regimentama ili husarskim četama. Prema svemu tome, nema razloga da se i na novom Partizanskom groblju ne nade stara koševska skulptura koja, kako vidimo, ima međunarodni simbolizam i koja po tome može biti isto tako i naša. (...) Posebni razlozi koji nam nameću čuvanje ove skulpture kao određenog i u umjetničkoj osnovi vrijednog spomenika leži u tome što pripada jednoj posve završenoj istorijskoj epohi, što je djelo našeg sunarodnjaka Čeha i posebno što taj spomenik, kada se uredi, može biti i u novoj pejzažnoj arhitekturi upravo vrijedan element, kakvih mi inače i nemamo još u gradu«. Alija Bejić, Skulptura Lava u Koševu, *Oslobodenje*, Sarajevo, 18. 5. 1966. Za opsade Sarajeva 1992.—1995. godine Umirući lav bio je nekoliko puta pogođen gra-

Austro-Ugarska je već u ratnim godinama pokušala utemeljiti vojne proslave i komemoracije kao događaje, rituale kojima će se demonstrirati »spremnosti na oružje« svih u Carstvu i homogenizirati država. (Vogel, 2006.) Veliki rat kao traumatičan događaj postao je tako važna točka kolektivnih i individualnih sjećanja, te se vrlo brzo odrazio i na procese memorijalizacije u Bosni i Hercegovini izgradnjom spomenika poginulim austrougarskim vojnicima, ali i Franji Josipu. Posebnost spomenika u čast poginulim vojnicima jest da su oni pripadali seriji posebno zamišljenih spomenika, tzv. »Wehrmann in Eisen« (»vitezovi u željezu«),²⁵ koji su tijekom ratnih godina građeni i u drugim dijelovima Monarhije, a uz komemorativnu, imali su i humanitarnu svrhu. Izrađeni od drva, manji i veći, u različitim oblicima, bili su posebni jer su se u njihovu drvenu osnovu zakucavali metalni klinovi, tj. ekseri (čavli), a novac od njihove prodaje namijenjen je za pomoć ratnoj siročadi i udovicama.²⁶ Ekseri, zakucavani prema određenoj shemi tvorili su sliku, lik vojnika ili kakav drugi prikaz, npr. grb, štit, križ itd. Zbog upotrebe metalnih klinova, ti spomenici vojnicima nazivani su »vitezovi u željezu«. Najpoznatiji od takvih spomenika u Bosni i Hercegovini bili su podignuti 1915. i 1916. godine: *Bošnjak bojovnik* u Ključu i *Vitez u željezu* u Banjaluci i Sarajevu.²⁷ Malo podataka je sačuvano o njima, pa su stare razglednice s motivima ovih »vitezova« jedini preostali trag o njihovu postojanju.²⁸

Ovi su spomenici po namjeni i obliku bili sasvim različiti od spomenika Franji Josipu, izrađenih također u ratu. Prvi su podignuti u spomen na vojnike poginule na različitim ratištima u Prvom svjetskom ratu, imali su hu-

natama. Poslije opsade Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa poduzeo je aktivnosti na spašavanju ovog spomenika, te je u saradnji s Akademijom likovnih umjetnosti iz Sarajeva i kolegama konzervatorima iz Slovenije tokom 2003. godine završena sanacija i konzervacija Umirućeg lava.

²⁵ Najpoznatiji je sačuvan u Beču i danas predstavlja turističku atrakciju grada.

²⁶ Andrea Baotić, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878—1918.*, doktorski rad

²⁷ Tijekom istraživanja veliki izazov je bio pronaći mjesto na kojem je bio postavljen ovaj spomenik. Zbog nedostatka građe o tome, uspoređivanje starih fotografija sa starom razglednicom s motivom sarajevskog »Željeznog viteza« pokazalo se kao jedina mogućnost za utvrđivanje lokacije. Tako je uspoređivanjem proporcija, elemenata zgrade u pozadini, njenih detalja i ukrasa, s velikom preciznošću moguće reći da je bio na mjestu današnjeg spomenika Vječna vatra u Titovoj ulici. Za rekognosciranje mjesta na kojem se nalazio sarajevski Vitez u željezu zahvaljujem kolegi arhitektu i povjesničaru Ameru Sulejmanagiću.

²⁸ Za »Sarajevskog viteza« zna se da je njegov autor bio češki kipar Franz Zelezny, te da je na njemu stajao natpis: »*Za cara svoga, za rodnu grudu, život smo dali u ljutom boju, milosti bratskoj, brigi i trudu, dajemo djecu sirotnu svoju.*« Razglednice s motivima ovih spomenika tiskane su u: Ismet Huseinović i Džemaludin Babić, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004.

manitarnu svrhu te su djelomično nastajali u interakciji s građanima.²⁹ A ovakvi nadnaravno veći figuralni prikazi cara, u stojećem položaju i odori, postavljeni npr. u Sanskom Mostu (1915.) i Livnu (1916.), zatim u manjim bosanskohercegovačkim gradovima, na javnim prostorima bez velikih trgova ili monumentalnih zdanja vrlo su jasno demonstrirali i simbolično obilježavali prisutnost austrougarske države i dinastije Habsburg na ovim prostorima. Ma koliko ovi spomenici bili različiti, zbog političke promjene, uspostave nove države od kraja 1918. i potrebe da se razvije drugačija politika sjećanja s drugačijim spomenicima i komemoracijama, životni vijek ovih spomenika, kao i onih izgrađenih nešto prije, bio je veoma kratak.³⁰ Potreba da se definira, uspostavi nov odnos prema prošlosti, da se prekine sa svime što je povezano s propalom Monarhijom, te uspostavi nova kultura sjećanja na Prvi svjetski rat odrazio se na njihovo uklanjanje. Jedino na ponekom vojničkom groblju mogli su se pronaći ovakvi spomenici.³¹ Tako je na vojničkom groblju u Bovcu ostao neoštećen spomenik, odnosno isklesan lik strijelca i »Bošnjaka«, podignut na mjestu na kojem počiva oko 400 vojnika unovačenih iz Bosne i Hercegovine, zajedno s drugim poginulima iz svih dijelova nekadašnje Monarhije. Spomenik je posvećen poginulim pripadnicima bosanskohercegovačke 4. pješačke pukovnije, koji su na planini Rombonu ostavili svoje živote.³²

STARI POSTAMENT — NOVI SPOMENIK, CEREMONIJE SJEĆANJA

Bez obzira na različite oblike, veličinu ili umjetničke vrijednosti spomenici smješteni u javnim, često reprezentativnim prostorima simboli su kojima se iskazuje službeno stajalište o prošlosti i kreira kolektivni identitet. Svaka društvena, politička promjena, posebno ona provedena u traumatičnim uvjetima kakvi su ratovi, rezultira i manifestira se izgradnjom novih spomenika. Nove spomeničke figure označavaju redefiniranje odnosa prema prošlosti i uspostavu novih vrijednosti. Taj proces u BiH, nakon završetka rata i stvaranja Kraljevstva SHS, zbog sudjelovanja znatnog broja bosanskohercegovač-

²⁹ Način na koji su bili osmišljavani ovi spomenici, uz interakciju, sudjelovanje građana u njihovu nastajanju, te humanitarne misije, iz današnje perspektive predstavlja veoma moderan princip promišljanja i djelovanja u izgradnji sjećanja.

³⁰ U cijeloj Bosni i Hercegovini (u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci, Bosanskom Brodu, Gračani, Maglaju, Doboju itd.) bili su spomenici posvećeni austrougarskim vojnicima poginulima za okupacije 1878. godine.

³¹ O spomenicima palim u austrougarskoj vojsci koji su se mogli naći ili podići u slovenačkim dijelovima države, uglavnom na osami groblja, vidjeti: Jezernik, 2018, 140.

³² Autor spomenika je češki kipar Ladislav Kofranek. Vidjeti: Schachinger, 1996, 296.

kog stanovništva na strani poražene Austro-Ugarske nije bio obilježen intenzivnom izgradnjom spomenika u čast poginulim vojnicima, nego izgradnjom tzv. dinastičkih spomenika posvećenih Karađorđevićima, Petru I. i Aleksandru I.

Jedan od manjeg broja podignutih spomenika u znak sjećanja na poginule srpske vojnike sačuvan je do danas u Trebinju. Podignut je na glavnom gradskom prostoru 1938. godine u povodu 20-godišnjice završetka rata, na inicijativu pjesnika Jovana Dučića, koji je osmislio i izgled spomenika. Iste godine, kao sjećanje na stradale srpske građane u logoru osnovanom 1915. godine u Doboju, podignut je u ovom gradu kod crkve svetih apostola Petra i Pavla spomenik sa spomen-kosturnicom za stradale. To svjedoči da je u BiH u povodu jubilarne godišnjice od završetka rata izgrađen i poneki spomenik.

U načinu prezentacije nove države i postavljanja novih, važnih simbola u Bosni i Hercegovini središte ipak je bilo na spomenicima dvojici kraljeva iz vladajuće kuće, čime se nastojala poslati poruka o njihovim golemim zaslugama za stvaranje i postojanje države. Novi simbolični red uveden je zamjenom vladarske kuće: Karađorđevići su umjesto Habsburgovaca prikazivani kao osloboditelji i ujedinitelji koji su konačno nakon dugih stoljeća ostvarili povijesnu misiju uspostave »narodne« vlasti. Dinastički spomenici koji su se gradili u Bosni i Hercegovini nisu bili nikakva iznimka u odnosu prema brojnim takvim spomenicima građenim na jugoslavenskim prostorima. Spomenici vladarima Petru i Aleksandru trebali su potaknuti rođenje i razvoj nacionalnog jugoslavenstva i monolitne kulture sjećanja, koja je od početka stvaranja države stajala na veoma »klimavim nogama«. Bijeljina, Bosanska Krupa, Jajce, Bugojno, Travnik, Foča, Livno, Banjaluka — bosanskohercegovački su gradovi koji su imali spomenike Petru Karađorđeviću. U nekim slučajevima ti spomenici našli su se na istome mjestu — obično na glavnome trgu ili u glavnoj ulici, čak na istome postamentu, npr. u Livnu,³³ na kojem je nekada stajao Franjo Josip, ilustrirajući pragmatizam u simboličnoj zamjeni i nastojanju da se prenese nova poruka. Inicijatori podizanja ovih spomenika bile su lokalne vlasti, zagovaratelji jugoslavenskog nacionalizma, ali i oni koji su se pronalazili, vezivali za srpsku ideju i kulturu, kakav je bio i Mustafa Mulalić, za kojeg se pretpostavlja da je potaknuo podizanje spomenika Petru I. u Livnu 1924. godine.³⁴ Iako ovaj podatak nije dodatnim istraživanjem konačno potvrđen, Mustafa Mulalić kao pripadnik muslimanske prorežimske inteligencije, te kao pojedinac koji se zauzimao za nacionalni (srp-

³³ <http://pogledaj.to/art/sjecanje-u-sjeni-srusenih-spomenika>

³⁴ <https://livideo.info/zla-sudbina-spomenika-kraljevima>

ski) osjećaj i djelovao na njegovu jačanju, mogao je biti jedan od onih koji su aktivno sudjelovali na podizanju spomenika Karađorđevićima. (Jahić, 2012) Pretpostavku da je Mulalić bio angažiran na podizanju spomenika u Livnu potvrđuje i činjenica da je Mulalić nešto poslije, u tridesetim godinama bio narodni poslanik Jugoslovenske narodne stranke, a u Drugom svjetskom ratu jedan od muslimana, koji se našao u štabu Draže Mihailovića.

I druge velike pripovijesti i događaji iz prošlosti, npr. proslava tisućite godišnjice krunidbe kralja Tomislava, obilježavana 1925. godine na jugoslavenskim prostorima, iako na prvi pogled predstavljena kao važan događaj iz hrvatskog nacionalnog kalendara, imala je prerađeni sadržaj, prilagođen kontekstu jugoslavenskog ideološkog diskursa i nastojanja izgradnje narodnog jedinstva. U povodu jubileja u Sarajevu organizirane su proslave na kojima je izražen narativ o ujedinjenju Hrvata, Srba i Slovenaca u moćnu državu na čijem čelu je kralj Aleksandar, nasljednik iste krvi i istog naroda kao i kralj Tomislav. (Matijević, 2004, 1140.) Iako Tomislav ima iznimno simbolično značenje u hrvatskom nacionalnom okupljanju, on je u ovom slučaju odigrao ulogu u integralnom jugoslavenstvu, a vezivanjem Tomislava s Aleksandrom ostvarena je veza, važna spona između srednjovjekovnog i suvremenog vladara koji se nalazi na čelu jednog troplemenog naroda, te je oblikovan i kontinuitet tako važan u formiranju nacionalne ideologije. Središnja proslava tisućite godišnjice krunidbe Tomislava u BiH održana je u rujnu 1925. godine u Sarajevu, pri čemu se nije štedjelo u iskazivanju zajedništva Srba i Hrvata, prigodnim svečarskim govorima i parolama kakva je bila ispisana na Šeher-čehajinu mostu s postavljenim četiri metara visokim slovima i brojkama *T(omislav) 925. — A(leksandar) 1925.* (Matijević, 2004, 1139) Poruka je veoma jasno pokazivala nastojanje da se svi koji žive u Jugoslaviji »stope u jedan organizam, jednu dušu«, ne samo posredstvom zajedničke prošlosti, nego i sadašnjosti s Karađorđevićima na čelu. Rezultat proslave tisućite godišnjice Tomislavove krunidbe u Livnu bilo je postavljanje spomenika kralju Tomislavu 1926. godine. Tu proslavu treba, kao i cjelokupno obilježavanje tog događaja, promatrati i u uvjetima tadašnjeg razdoblja, sredine dvadesetih godina u Kraljevini SHS, prije uvođenja Šestosiječanjske diktature. Tada je bilo moguće djelovati i razvijati posebne nacionalne kulturne sadržaje i ustanove te još uvijek nije bilo tako izražajno i snažno inzistiranje na integralnom jugoslavenstvu.³⁵

³⁵ Obelisk je visok 9,25 metara, što također upućuje na godinu krunidbe. Na obelisku je medaljon s reljefom kralja Tomislava kao konjanika ogrnutog plaštem. Natpis na spomeniku je: »U spomen hiljadugodišnjice prvog hrvatskog kralja Tomislava 925—1925, podigoše Hrvati sela i grada Livno.«

U kolopletu stalnih mijena kolektivnih identiteta, politika sjećanja i interpretacija ovaj događaj nudi različite nacionalne kutove promatranja, pa je i preimenovanje gradića Duvna 1928. godine, u čijoj je blizini prema predaji Tomislav okrunjen, u Tomislavgrad u naknadnim učitavanjima sadržaja, posebno u vremenima političkih i nacionalnih previranja i sukoba između Hrvata i Srba bilo predstavljeno kao davanje imena prema hrvatskom kralju Tomislavu. Pritom je namjerno zanemarena činjenica da je, jednako kao što je sin Aleksandra Karađorđevića dobio ime prema kralju Tomislavu, Duvno promijenilo ime na inicijativu domaćeg stanovništva u čast novorođenog kraljevića, što je u vremenu kada se promjena događala trebalo pokazati bratsko povezivanje Srba i Hrvata. (Ivanković, 2006.) Perspektiva političke suvremenosti utječe na to da se pitanje prema komu je grad dobio ime, prema princu Tomislavu Karađorđeviću ili prema srednjovjekovnom hrvatskom kralju Tomislavu, danas ne postavlja.

Dinastija Karađorđevića u brojnim je manjim bosanskohercegovačkim mjestima i gradovima bila predstavljena posredstvom spomenika vladarima Petru i Aleksandru. Jedan od većih, monumentalnih spomenika bio je postavljen u Bijeljini 1937. godine, autora Sretena Stojanovića, a za ostali niz podignutih spomenika bili su angažirani jugoslavenski, ali i drugi kipari, npr.: Lojze Dolinar, Franjo Kršnić, Rudolf Valdec. Međutim, najčešće angažirani kipar za izgradnju ovih spomenika u Bosni i Hercegovini bio je Ivan Ekert. (Manojlović Pintar, 2014, 365.) Tako je Ekert autor spomenika Petru I. postavljenom u bosanskohercegovačkom gradiću Varcar-Vakufu 1924. godine. Tada je taj gradić uz spomenik, dobio i novi naziv Mrkonjić-Grad, prema Petrovu nadimku dobivenom u ustanku 1875. godine. Bosanskohercegovački ustanak iz 1875. godine bio je još jedan važan povijesni događaj, još jedna nulta točka u oblikovanoj srpskoj nacionalnoj kulturi sjećanja, a aktivno sudjelovanje Petra I. pod nadimkom Petar Mrkonjić u njemu imalo je specifičnu težinu koja se uklapala u narativ o snazi, hrabrosti prvog jugoslavenskog kralja u borbi protiv stoljetnih ugnjetavača naroda — Turaka te o njegovoj odlučnosti u stvaranju države.

Demonstracija povezanosti naroda i dinastije bili su i prikazi Aleksandra, koji je spomenike imao u središtu Tuzle i Visokog.³⁶ Praksa je bila i izgradnja spomen-ploča ili spomen-bista koje su se postavljale i u zgrade državnih institucija, posebno nakon atentata 1934. godine, pri čemu se tijekom njihovih svečanih otkrivanja nije propuštao govor, prilika da se izrazi kako je spomen-obilježje dug kralju, podsjećanje »naših naraštaja na velika stvara-

³⁶ Autor Aleksandrova spomenika u Tuzli bio je Sreten Stojanović, a u Visokom Lojze Dolinar. Vidjeti: Bogunić, 2015.

lačka djela Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja.³⁷ U nastojanju da se izgradi i održi kontinuitet službenog sjećanja posebna briga bili su mladi, koji su trebali biti odgojeni u »duhu državnog i narodnog jedinstva, a kako bi pošli onom stazom koju je ukazivao naš Viteški Kralj i ispunjavajući veliki amanet koji nam je on na smrtnom odru ostavio da čuvamo Jugoslaviju«.³⁸ Sudjelovanje mladih u ceremonijama sjećanja ili posebnim programima realiziralo se na različite načine, čak i njihovim angažiranjem u izgradnji spomen-poprsja Aleksandra u Sarajevu, čemu su svoj doprinos dali učenici srednjih škola, tehničke, zanatske i škole za umjetne zanate, koji su prema već postojećem modelu Aleksandrova poprsja kiparice Ive Despić izradili takvo poprsje koje je postavljeno u zgradi Banske uprave u Sarajevu.³⁹

Uz postavljanje spomenika, da bi se vladar prikazao kao središnja osoba i personifikacija snage države, organizirane su i druge manifestacije i sadržaji, koji su imali cilj izgraditi narativ o velikoj ulozi dinastije Karađorđevića u Jugoslaviji. Posjete članova kraljevske obitelji bosanskohercegovačkim prostorima, proslave rođendana kralja Aleksandra I. i zatim Petra II., kao i proslave dana ujedinjenja ili oslobođenja gradova u Prvom svjetskom ratu bile su prigodnim tekstovima i brojnim fotografijama zabilježene i ilustrirane u službenom glasilu Drinske banovine, *Narodnom jedinstvu*, koje je izlazilo u Sarajevu. U zemlji, u kojoj su u javnosti naglašene nacionalno-političke borbe pokazivale brojne prepreke i nepostojanje nacionalnog jedinstva, inzistiranje na simboličnoj snazi Karađorđevića u kulturi sjećanja bilo je postojano. Kulturno-prosvjetna društva mladih, u svojem obrazovnom dijelu, jačala su promovirane kolektivne identitete, zbog čega su njihove brojne podružnice diljem BiH bile uključene u realizaciju različitih praksi sjećanja. Aktivno sudjelovanje mladih bilo je ostvareno u programima obilježavanja važnih datuma iz nacionalnog kalendara, među kojima su bile i proslave rođendana kralja Aleksandra i Petra II., a koje su podrazumijevale svečane akademije, sudjelovanje u priredbama na kojima su se čitale biografije članova dinastije Karađorđevića, izvodili recitali, muzičke točke i drugo, u kojima su se prepoznavali nacionalni sadržaji.⁴⁰ U organiziranju sadržaja kojima se nastojalo oja-

³⁷ Kao vidljiv znak duboke zahvalnosti Kolo srpskih sestara otkrilo je spomen-ploču Kralju mučeniku. *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 13. 4. 1935.

³⁸ Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 7. veljače 1935.

³⁹ Otkrivanje biste blaženopočivšeg kralja Aleksandra I. Ujedinitelja, *Narodno Jedinstvo*, Sarajevo, 6. 9. 1935.

⁴⁰ *25 godina Prosvjete 1902—27*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo 1927.; *Gajret, Glasnik kulturno-prosvjetnog društva*, Sarajevo 1933.

čati državni nacionalizam bila su neizostavna i sokolska društva i njihove svečanosti, sletovi. Paljenje i nošenje zublje od Sarajeva do Topole, kao znak zahvalnosti kralju Petru I., bio je jedan od najjasnijih dokaza o nastojanju snaženja odanosti i privrženosti dinastiji Karađorđevića. (Rodinis, 2010, 420)⁴¹ Sudjelovanje stanovništva u ovakvim i sličnim sadržajima, kojima se na poseban način »komuniciralo sa patriotizmom i jedinstvom nacije« pokazuje da u javnom bosanskohercegovačkom prostoru nije bilo nekih posebnih i većih iskazivanja nezadovoljstva ili otpora ovakvim ceremonijama. Samo ponekad bi se službeno zabilježilo da pojedini predstavnici Katoličke Crkve iskazuju nezadovoljstvo zbog utjecaja sokolskih udruženja na razvoj hrvatske omladine, te se upozoravalo na pojedine katoličke vjeroučitelje koji su svojim djelovanjem utjecali na omladinu u sarajevskim školama pa su se mogle čuti rasprave o tome čiji je Aleksandar kralj: »Naš ili vaš?« (Rodinis, 2010, 180)

I dok je nošenje zublje bilo povezano s Petrom I., nakon atentata na Aleksandra ozračje posebne povezanosti kralja i naroda ostvarivalo se u organiziranim pohodima na Oplenac, posljednje počivalište kralja. Državni službenici, članovi različitih udruženja i društva iz Bosne i Hercegovine, najprije sa srpskim predznakom, pridruživali su se povorkama koje su posjećivale kriptu zadužbine Karađorđevića kao sveto mjesto. »Tvoj grob i grobovi Tvojih predaka i ovo sveto mesto u čijem je podnožju Karađorode zatresao silnu carevinu, od koje je čitava Evropa drhtala, i zažegao plamen osvete Kosova i odakle je grmeo proslavljeni Karađorđev top nagoveštavajući slobodu, služeći kao podstrek, da čuva ono što se ogromnim žrtvama steklo i kao izvor snage našem narodu u najtežem momentu... Ispod ovih zastava slavom ovenčanim, koje nemo posmatraju grobove svojih Vođa i koje su svedoci velikih i slavnih napora, polaziće pokoljenja da se napajaju herojskom ljubavlju prema slobodi, narodu i da vide kako se ceni i skupo plaća sloboda i kolika je i kakva se žrtva zahteva Otadžbina i kakvih nam je teških udara zadala sudbina stavljajući nas u iskušenja.«⁴²

Ovaj novinski izvještaj o posjetu različitih udruženja iz BiH i o njihovim zavjetima danim na Oplencu emotivno je posredovana informacija i prikaz

⁴¹ »Na 2. juni kao uvod u sletske dane izvršena je svečanost paljenja i prenosa zublje zahvalnosti Blagopočivšem kralju Petru Velikom Oslobodiocu, koja je štafetnim trčanjem prenešena iz Sarajeva do Topole. Povodom ove svečanosti čitav grad je bio iskićen državnim zastavama, a zgrade u ulicama kojim je zublja zahvalnosti nošena bile su svečano rasvjetljene i čilimima iskićene. Ulicama kojima je zublja prošla stajale su ogromne mase sveta u špaliru.«

⁴² Hodočašća i zavjeti na Oplencu, *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 30. 1. 1935.

komemorativne prakse vezane za Aleksandrov grob, koji je poslužio kao snažna simbolična poruka zajedništva uokvirena u nacionalni narativ o kosovskom mitu, osveti za Kosovo, sudjelovanju Karađorđevića u Prvom svjetskom ratu, i još sve kroz prikaz i kreiranje oslobodilačke tradicije, stvaranja države i žrtvovanja za domovinu. Osim toga, izvještaj pokazuje koliko važnost odabrani mrtvi imaju u kulturi sjećanja, odnosno koliko su pogrebni rituali bitni u tehnikama pamćenja kojima se utemeljuje kolektivni identitet zajednice. (Kuljić, 2014, 59.)

Jedna od posljednjih većih ideja o izgradnji monumentalnog spomenika Petru I. bila je vezana za Sarajevo. Dugo je trajala rasprava o tome i bila je čvrsto povezana s uređenjem glavnoga gradskog trga, koji je 1934. godine, istovremeno s raspisivanjem javnog natječaja za uređenje trga i izgradnju spomenika, dobio naziv Trg Petra I. Karađorđevića. (Čusto, 2011, 229-238.) Objavljivanje natječaja na jugoslavenskoj razini izazvalo je veliki interes umjetnika i arhitekata, o čemu svjedoči podatak da je na natječaj prispjelo 27 radova, među kojima je Komisija odabrala rješenje arhitekta Josipa Pičmana i kipara Frane Kršinića.⁴³ Međutim, nedostatak novca usporavao je ostvarenje ove ideje, zbog čega su zastupnici u gradskoj skupštini već 1935. godine odlučili podržati prijedlog o podizanju većeg kredita kako, prema njihovom mišljenju, Sarajevo ne bi više zaostajalo za drugim, čak i manjim sredinama, u kojima se realizirao dio strategije službene politike sjećanja kroz podizanje spomenika kralju Petru.⁴⁴ Usporedo s inicijativom za izgradnju spomenika predloženo je da se izgradi sokolski dom u Sarajevu (autori arhitekti Lavoslav Pavlin i Milivoje Radovanović) u čast Aleksandra. Zgrada je završena 1935. godine i u njoj su mladi članovi sokolskog udruženja odgajani u duhu ideologije državnog jugoslagenstva pod Karađorđevićima. Kako su se u BiH gradili spomenici Karađorđevićima, gradile su se i zgrade sokolskih domova, koje su bile prostori u kojima su pitomci poučavani da budu daljnji prenositelji ideje državnog domoljublja u kojoj su središnje mjesto zauzimali vladari Petar i Aleksandar.

Za razliku od uspješne izgradnje sokolskog doma u Sarajevu, izrada spomenika kralju Petru nije ostvarena. Naime, krajem 1940. i početkom 1941. godine u Sarajevo su dopremljeni dijelovi konjaničke figure, počela je gradnja postamenta i postavljanje spomenika, no ubrzo je započeo Drugi svjetski rat, koji je u Sarajevu, a i u drugim mjestima BiH, u kojima su bili podignuti spomenici Karađorđevićima, označio početak njihova uklanjanja iz jav-

⁴³ Prilog o Josipu Pičmanu, *Čovjek i prostor 4-5*, Zagreb, 1981, 337-338.

⁴⁴ Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik gradskog vijeća, 7. 2. 1935.

nih prostora.⁴⁴ Ovi spomenici porušeni 1941. godine ne svjedoče samo o tomu da su ratovi istodobno velike političke promjene koje donose velika iskušenja i za spomenike, nego i o tako čestim metamorfozama sjećanja na našim prostorima.

Bosanskohercegovačko stanovništvo u tzv. međuratnom razdoblju u velikom postotku živjelo je na selu i tek je nakon osnutka zajedničke države 1918. godine nešto više i intenzivnije spoznavalo o životu i krajevima drugih južnoslavenskih naroda. Ono je uglavnom bilo na marginama suvremenih kretanja u društvu, osim u vrijeme predizbornih aktivnosti političkih stranka. Sa svojim sunarodnjacima koji su živjeli u gradovima, s pripadnicima različitih etničkih grupa s različitim vjerskim identitetima, individualnim i kolektivnim sjećanjima, a zajedno sa svima ostalima koji su se našli u državnom okviru Kraljevstva SHS, zatim Jugoslavije, imali su složen odnos prema jugoslavenskoj ideji, koja je podrazumijevala postojanje niza različitih pogleda, relacija, varijacija i formula. Zamišljena ideja integralnog jugoslavenstva putem izgradnje kolektivne kulture sjećanja i identiteta pomoću dominantnog narativa o značenju srpske vojske, Kosovskom boju, manifestiranje odanosti dinastiji Karađorđević, podizanje spomenika njima u čast, obilježavanje Vidovdanskih spomena, dana oslobođenja, uz ostalo, predstavljali su pokušaj stvaranja jedinstvenog nacionalnog osjećaja i simbolike na cijelom jugoslavenskom prostoru. U tom nastojanju da se ojača središnja država nije bilo previše razumijevanja ni senzibiliteta za različite slojeve identiteta, sjećanja i kompleksno naslijeđe rata svih okupljenih u jednu državu. Ali, unatoč tome i bez obzira na stalna politička previranja u zemlji, iz bosanskohercegovačke perspektive čini se da tomu ozbiljnije oporbe u javnom diskursu nije bilo, nego se provodila praksa koja je pratila dominantne tendencije u politici sjećanja, u državi čiji je vijek trajanja bio tek nešto dulji od dva desetljeća.

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Narodne vlade za BiH, kutija 2, broj 13622, prezidijal, novembar, 1918.

Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH (XIX i XX vijek), Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini, knjiga 1 (1929—1931), Sarajevo, 2009, sabrao i uredio Andrej Rodinis

⁴⁵ U kreiranju novih kultura sjećanja u BiH, neki od ovih spomenika Petru I. obnovljeni su u devedesetima. Spomenik u Bijeljini obnovljen je 1993.; u Mrkonjić-Gradu obnovljen je 1990. godine, srušen 1995. i ponovno obnovljen 1996. godine.

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH (XIX i XX vijek), Izvještaj o situaciji u Drinskoj banovini, knjiga 2 (1932—35), Sarajevo 2010, sabrao i uredio Andrej Rodinis
- Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradske skupštine, Sarajevo, 10. januar 1919.
- Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 7. februara 1935.
- Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Evidencioni kartoni Spomenik Umorstva i Spomen-ploča Gavrilu Principu

Knjige i časopisi

- Assman Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005.
- Baotić Andrea, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878—1918.*, doktorski rad
- Blašković Pero, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Wien, 2000.
- Bogunić Senad, *Spomen naslijeđe na području grada Tuzle*, Baština, Tuzla, 2015.
- Čolović Ivan, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd, 2016.
- Čusto Amra, Spomenici i identiteti na primjeru sarajevskog Trga oslobođenja — A. Izetbegović, Identitet BiH kroz historiju, *Zbornik radova 2*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 229-238.
- Čusto Amra, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941—45. i 1992—95. — komparativna analiza*, Institut za istoriju i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2013.
- Dvadeset i pet godina Prosvjete 1902—27*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo, 1927.
- Gajret, Glasnik kulturno-prosvjetnog društva*, Sarajevo 1933.
- Gillis John R, Pamćenje i identitet, povijest jednog odnosa, M. Brkljačić i S. Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006. 169-197.
- Huseinović Ismet i Babić Džemaludin, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004.
- Ivanković Ante, Zemljopisni nazivi duvanjskog područja. Iz neobjavljene knjige *Zemljopisni nazivi duvanjskog područja (naselja, planine, vode, mikrotponimi)*, 2006.
- Jahić Adnan, Zbivanja u BiH 1941. godine prema Hronici Mustafe Mulalića, *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi, Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 169-185.
- Jareb Mario, *Hrvatski nacionalni simboli*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.
- Jezernik Božidar, *Jugoslavija zemlja snova*, Beograd, 2018.
- Kazaz Enver, Utopija nacionalne slobode, osmanofobni diskurs u Njegoševu Gorskom vijencu, *Njegoševi dani — Zbornik radova*, Nikšić, 2015, str. 25-39.
- Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Beograd, 2005.

- Kuljić Todor, *Tanatopolitika, sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd, 2014.
- Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918—1989.*, Beograd, 2014.
- Marković Slobodan G., Coping with the Memory of Gavrilo Princip and the Symbolism of Vidovdan in Serbia and Yugoslavia, *The South Slav Journal*, Vol 34, No. 1-2, 2014.
- Matijević Zlatko, Ministar Pavle Radić na »Napretkovoj« proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 36/3, Zagreb, 2004.
- Mladenović B., Štampa BiH o dočeku srpske vojske novembra 1918. godine, *Zbornik radova Srbija 1918. godine i stvaranje jug. države*, Beograd, Istorijski institut, 1989.
- Musabegović Senadin, *Rat, konstrukcija totalitarnog tijela*, Sarajevo, 2008.
- Njumen Džon Pol, *Jugoslavija u senci rata, ratni veterani i stvaranje nove države, 1903—1945*, Beograd, 2018.
- Omerović Enes, Elementi represije u radu Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH, *Historijska traganja br. 3*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2009, str. 183-214.
- Radović Srđan, *Grad kao tekst*, Beograd, 2013.
- Schachinger Werner, *Bošnjaci dolaze! Elitne trupe u K.u.K. armiji 1879—1918. godine*, Lovran, 1996.
- Sulejmanagić Amer, Simboli građanske religije — kako se određuju i koriste — primjer Bosne i Hercegovine, *Zbornik Historijskog muzeja 13*, Sarajevo, 2019.
- Šehić Zijad, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo, 2007.
- Umirući Lav, konzervatorski projekat, Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo, Sarajevo, 2007.
- Vogel Jakob, Vojne proslave u Njemačkoj i Francuskoj kao nacionalni ritual 1871—1914. godine, *Kultura pamćenja i historija*, uredile M. Brkljačić i S.Prlenda, Zagreb, 2006.

Tisak

- Bosnische Post* 138 (18. juni 1916.)
- Čovjek i prostor* 4-5, Zagreb, 1981.
- Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 13. 11.1918, 18. 12. 1918, 30. 1. 1935, 13. 4. 1935, 29. 6. 1935, 6. 9. 1935.
- Oslobođenje*, Sarajevo, 18. 5. 1966.
- Sarajevski list* 147 (5. 6. 1916.), 162 (26. 6. 1917.), 264 (XL/1917.)

Internet

- <http://pogledaj.to/art/sjecanje-u-sjeni-srusenih-spomenika>
- <https://livideo.info/zla-sudbina-spomenika-kraljevima>

Amra Čusto

Politics of remembrance and monuments of the WWI in Bosnia and Herzegovina

The collapse of the Austro-Hungarian Empire caused tectonic changes, and for those who as the citizens of the Empire came out of the First World War, it meant facing a new socio-political circumstances and numerous open questions. The political reality after December 1, 1918, was the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, dilemmas were many, and the question how to build a common culture of remembrance of the united South Slavs became one of the crucial ones. The new policy of collective memory tended to respond to the task of establishing an imaginary national unity and togetherness, however, in the case of Bosnia and Herzegovina it was even more complex and challenging due to the existence of different historical experiences, numerous myths, as well as due to the fact that during the war the citizens of Bosnia and Herzegovina (Serbs, Croats, Bosniaks and others) fought on different sides — both, the victorious and the defeated. The life of the first South Slavic state in Sarajevo began with the removal of the monument, dedicated to Sofia and Franz Ferdinand from the site of the assassination, an event that pushed the world into the Great War in 1914, as well as with its new interpretation. Establishing a new practice of remembrance and a new symbolic order was not marked by building the monuments to the fallen soldiers due to the fact that significant number of the population of Bosnia and Herzegovina fought in the Austro-Hungarian army, but by building so-called dynastic monuments dedicated to the Karadorđević dynasty, namely to Peter I and Alexander I. The idea of integrative Yugoslavism was manifested through the construction of a collective identity by using the dominant narrative of the role of the Serb army, the Battle of Kosovo, loyalty to the dynasty, commemoration of the Vidovdan, and not having much sensibility for different layers of memory and difficult questions of the legacy of war.

Keywords: *Politics of remembrance, Bosnia and Herzegovina, new symbolic order, dynastic monuments*

»Ai caduti la patria riconoscente«. Memorijalizacija talijanskih vojnika poginulih u Prvome svjetskom ratu.¹

Monica PRIANTE
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. 6. 2024.
UDK 394.46(497.57=131.1):94(4)"1914/1918"
355.11-058.65(=131.1)"1914/1918"
doi: 10.5559/pi.19.34.03

Autorica se u članku bavi temom njegovanja sjećanja na žrtvu talijanskih vojnika u Prvom svjetskom ratu. Ova je tema relevantna za hrvatsku historiografiju, jer je nakon toga rata znatan dio današnjega hrvatskog prostora pripao talijanskoj državi. Članak polazi od konteksta, odnosno od prikaza pravne regulative koja je uređivala njegovanje sjećanja na Prvi svjetski rat u talijanskoj državi, te od prakse utemeljene na toj regulativi. Zatim sužuje fokus na primjenu te regulative u Istri, odnosno na dijelu hrvatskog teritorija koji je nakon rata pripojen Italiji. Na koncu, budući da je takvo njegovanje sjećanja između ostaloga služilo i talijanizaciji hrvatskih prostora, autorica je progovorila i o odnosu Hrvata prema toj praksi.

Gljučne riječi: kultura sjećanja, Prvi svjetski rat, Italija, Istra

Tijekom Prvog svjetskog rata narodne su se mase našle u situaciji za koju nisu bile pripremljene, uvučene u pokolj neočekivanih razmjera. Smrt u ratu bila je često okrutna, a tisuće bezimernih umirale su bez mogućnosti da im se pruži pomoć u posljednjim trenucima, što je onda pojačavalo bol i osjećaj gubitka njihovim bližnjima. S druge pak strane, u Velikom ratu svjedočimo također procesu sistematične egzaltacije i mitologizacije tog događaja katastrofalnog doseg. Rat se našao u središtu procesa resemantizacije, koji je pak doveo do formiranja »mita ratnog iskustva«. Poginuli vojnici nakon završetka rata nisu bili samo tijela koja treba dostojno pokopati i oplakati, nego su također predstavljali političku i moralnu baštinu.² Iz tog razloga kult palih vojnika nije bio samo fenomen koji se odnosio na osjećaje, sjećanja i ko-

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897) *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*.

² Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra. Sistemazione e tutela delle salme dei caduti dai cimiteri al fronte ai sacrari monumentali*, 31.

memoracije, nego također opći i masovni proces koji su aktivno i usporedno provodile državne institucije i građanske inicijative. Nakon završetka rata odnos vlasti prema poginulima nije bio samo moralne i birokratske naravi, nego se pojavila i potreba da se sačuva sjećanje. Spomenici u čast poginulih vojnika postaju, zapravo, bit rituala, privatnih obreda žalovanja, ali i službenih manifestacija.

Polazeći od analize talijanskog konteksta, u ovom radu će se razmatrati inicijative kojima je cilj bio briga za dostojan pokop vojnika, podizanje spomenika i uređenje grobljâ u Hrvatskoj. Posebno će se razmotriti zbivanja zbog kojih su podignuti spomenici u sjećanje na talijanske vojnike pale u Prvom svjetskom ratu u Puli.

Spomenici vojnicima poginulim za nacionalnu stvar počeli su se podizati na Talijanskom poluotoku u 19. stoljeću, tijekom i nakon ratova povezanih s talijanskim Risorgimentom. Međutim, tek nakon 1918. godine i završetka Prvog svjetskog rata podižu se spomenici u čast vojnicima poginulim na cijelom talijanskom teritoriju.³

Naime, u godinama nakon rata počela je prava »spomenička manija«, pa su u svakoj pokrajini i svakoj općini podizane spomen-ploče, spomen-kamenje, spomenici u čast poginulima, spomen-parkovi, kipovi, obelisci, stele, stupovi, zavjetni hramovi i izvangradska spomen-groblja. Zbog toga je zastupnik Ettore Janni (1875.—1956.) već krajem 1918. govorio o »monumentalnoj invaziji«,⁴ koja nije nimalo odgovala centraliziranom političkom stavu. Naprotiv, situacija je još uvijek bila donekle raslojena i prevladavale su međusobno neusklađene institucije: lokalne vlasti, vojne udruge, odbori i povjerenstva osnovana upravo radi podizanja spomenika, i tek manjim dijelom središnja vlast. Situacija će, međutim, postupno evoluirati prema centraliziranijem usmjerenju u sljedećim desetljećima. Naime, analizirajući razdoblje najvećeg žara u izgradnji ratnih spomenika, odnosno razdoblje od 1918. do kraja 1930-ih, možemo govoriti o procesu koji se provodi u tri različite faze,⁵ koje su išle od privatne inicijative do komemorativno uniformirane retorike u nacionalističkom smislu.

Prva faza, »spontana«, na koju se poziva Janni, a može se datirati između kraja rata i ranih 1920-ih, uglavnom se odnosi na lokalne naručitelje (mjesne zajednice, obitelji, udruge i odbore). Što se tiče arhitektonske forme, novi spomenici bili su uglavnom kenotafi, spomenici bez tijela, a tipologijom i izradom nisu se mnogo razlikovali od spomenika iz vremena Ri-

³ Zucconi, Fiore, »Sacri e ossari italiani della Prima guerra mondiale«, 352.

⁴ Janni, »L'invasione monumentale«, 283-291.

⁵ Isnenghi, *Le guerre degli italiani. Parole, immagini, ricordi 1848—1945*, 347-348.

sorgimenta. No, u ovoj prvoj fazi »izravnog oplakivanja«⁶ od posebne važnosti nije bila toliko umjetnička vrijednost izrađenih spomenika koliko emocionalna veza između poginulih i članova društva s obzirom na prisutnost veterana i obitelji poginulih. Zapravo, spomenicima je svrha bila izražavanje sućuti i oni su izravno upućivali na iskustvo žalosti. »Memorijali su«, piše Jay Winter, »nastali kao mjesta na kojima su ljudi mogli izraziti svoju tugu i obaviti je javno«.⁷ Ne treba zaboraviti da je nakon završetka rata, u zemljama koje su bile najviše pogođene sukobom, gotovo svaka obitelj pretrpjela gubitak voljene osobe te su spomenici palim vojnicima imali izrazito osobno značenje: »[spomenik] apelirao je na kolektivni izraz, u mramoru i ritualu, kako bi se pojedincima (majkama, očevima, ženama, sinovima, kćerima i su-borcima) pomoglo da prihvate surovu stvarnost smrti u ratu.«⁸

Drugu fazu, koja počinje oko 20-ih godina i traje desetak godina, možemo definirati kao fazu »zakona«⁹ zato što je obilježena kodifikacijom i regulacijom propisa, u kojoj su spomenici počeli dobivati homogenije konfiguracije i njihovo podizanje je postupno postajalo dio preciznog obrazovnog projekta tijekom kojeg su fašističke vlasti prisvajale kult »sv. palih«. U ovom razdoblju, uz sjećanje na vojnike poginule u Prvom svjetskom ratu, postoji želja da se obilježi linija kontinuiteta između svjetskog rata i fašističke revolucije, namećući uvrštavanje tijela »fašističkih mučenika« na groblja i u parkove sjećanja, koji su nastali za vojnike pale u Velikom ratu.¹⁰ U ovoj drugoj fazi, zapravo, izrazito je važna bila inicijativa podtajnika za obrazovanje Daria Lupija (1876.—1932.) o stvaranju parkova i aleja sjećanja u svakom naseljenom mjestu.¹¹ Dana 27. prosinca 1922. Lupi je poslao okružnicu svim pokrajinskim školskim nadzornicima u Talijanskoj Kraljevini, kojom je tražio da škole u Italiji postanu »inicijatori provedbe vrlo plemenite i suosjećajne ideje. Naime, da se u svakom gradu, u svakoj državi, u svakom selu napravi avenija ili park sjećanja. Za svakog poginulog u Velikom ratu mora se posaditi drvo; stabla će se razlikovati ovisno o regiji, klimi, nadmorskoj visini.«¹² Okružnica je zatim nastavila iznositi detaljna pravila i informacije o metodama izgradnje parkova: »Tako da avenije [drvoređi] i parkovi sjećanja imaju jedinstven i karakterističan izgled u različitim mjestima Italije.«¹³ Parkovi su se

⁶ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

⁷ Winter, *Il lutto e la memoria. La grande guerra nella storia culturale europea*, 134.

⁸ *Isto*, 135.

⁹ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

¹⁰ Dogliani, »Redipuglia«, 426.

¹¹ Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*.

¹² Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*, 25.

¹³ *Isto*, 27-28.

trebali uređivati na neizgrađenom prostoru, unutar urbanog perimetra ili pokraj njega, često u blizini župnih crkava ili zavjetnih kapelica. Obično su bili ograđeni živicom ili kovanim ogradama. U središte parka moglo se postaviti spomenik ili stelu. Tako, povjesničar Marco Mondini ističe: »Tako stvorene 'zavjetne šume' imale bi dvojaku funkciju: simbolizirale bi duhovno zajedništvo živih i umrlih kroz drugo živo biće, koje bi simboliziralo kontinuitet sjećanja i odagnalo dramu smrti kao odvajanja.«¹⁴ Lupijeva okružnica primljena je s velikim oduševljenjem, tako da je otprilike u jednoj godini izgrađeno više od dvije tisuće parkova i drvoreda sjećanja.¹⁵ Nadalje, namjera podizanja parkova i drvoreda sjećanja bila je da se obredi žalosti lokalne zajednice centraliziraju na državnoj razini, slaveći poginulog vojnika kao mučenika i junaka fašističke države. No, vezu između »fašističkih mučenika« i palih vojnika u Prvom svjetskom ratu učvrstila je i Lupijeva okružnica od 13. veljače 1923.¹⁶ Njome je odlučeno da u »parkovima sjećanja« treba posaditi i zavjetna stabla u spomen na »žrtve fašističke revolucije« (1919.—1922.), a time su faktički izjednačeni poginuli u Prvom svjetskom ratu s fašistima koji su stradali u sukobima '20-ih godina:

»Budući da se gorka i krvava bitka vođena protiv boljševizma mora s povijesnog i nacionalnog gledišta smatrati nastavkom dugog i herojskog rata, koji je epski zaključen i zapečaćen pobjedom Vittorija Veneta, a da je vjera koja je vodila mučenike fašizma na žrtvovanje, ista vjera koja je slavom okružila sveti holokaust s onima koji su pali u ratu, naređujem da se zavjetna stabla posade u spomen na žrtve fašizma tamo gdje su već izgrađena ili su u izgradnji parkovi ili avenije/drvoredi sjećanja. Spomen ploča mora sadržavati sljedeći tekst: *U sjećanje na fašista... koji je pao zbog ljubavi prema Domovini.*«¹⁷

Konačno, tijekom afirmacije fašizma nalazimo i treću fazu »ispunjenja«¹⁸ u kojoj su se precizne direktive središnje vlasti manifestirale u projektima koji su intervenirali na forme spomenika i sadržaje komemorativnog sustava. Upravo su se u tom razdoblju konačno ustalili pokušaji da središnja vlast nadzire kult palih vojnika. Ova faza se razvila od početka 1930-ih, a obilježena je očitim i konačnim otklonom u nacionalističkom smjeru i dio je opsežnog programa monumentalizacije mjesta Prvog svjetskog rata koji je željela fašistička država. U tim godinama počinju kampanje za izgradnju veli-

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ Mondini, *La guerra italiana. Partire, raccontare, tornare 1914—18*, 347.

¹⁶ *La legislazione fascista, 1922—1928 (I-VII)*, 574.

¹⁷ Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*, 34.

¹⁸ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

kih kosturnica, projekata u kojima se očituje pedagoški aspekt koji je nametnuo fašistički režim¹⁹ prisvajanjem sjećanja na Prvi svjetski rat i izgradnju mita o palim vojnicima. Nadalje, Sandro Scarrocchia piše: »Tijekom 1930-ih fašistički režim je s velikom svjesnošću poduzeo transformaciju tog krajolika i tih mjesta u scenografiju 'teatra rata', odnosno organizirao je prisvajanje sjećanja na Veliki rat, i radi stabilizacije konsenzusa [...] i kao pripremu za novi ratni događaj.«²⁰

Novi smjer centralizacije i fašizacije kulta poginulih, tijekom 1930-ih, podudara se s imenovanjem generala Giovannija Faracovija,²¹ a zatim i generala Uga Ceija²² na čelo Povjerenstva za odavanje počasti poginulima u ratu, (Commissariato per le Onoranze ai Caduti in Guerra), odnosno, državnog tijela ovlaštenog za zbrinjavanje tijela poginulih vojnika u ratu i za izgradnju spomenika. Faracovi je dobio zadatak da pripremi program zbrinjavanja, u Italiji i u inozemstvu, tijela poginulih vojnika koji su do tada bili pokopani na improviziranim grobljima uz bojišta ili na gradskim grobljima.²³ Njegova vizija bila je u skladu s nadom koju je iskazao Ettore Janni već 1918. godine: »Ako se spomenici moraju graditi, neka ih bude malo, neka budu što grandiozniji kao u vrijeme Tita i Napoleona.«²⁴ Dakle, Faracovi je namjeravao izgraditi serije monumentalnih djela, koja će biti postavljena duž glavnih bojišnica, a sposobnih da izraze nadmoć i veličinu nacije. Za provedbu svojeg projekta Faracovi je kao tipologiju najprikladniju za izražavanje ove svrhe izabrao spomen-kosturnice, jer dopuštaju »Individualnost« — svaki poginuli vojnik imao bi svoju grobnicu, »Vječnost« — konstrukcija bi jamčila čuvanje ostataka ratnih heroja, »Monumentalnost« — zajamčena je stroga i svečana arhitektura.²⁵ Dakle, vidljivo je unosenje elementa inovativnosti i raskid s dotadašnjom tradicijom, što pokazuje činjenica da veličanstveni arhitektonski kompleksi na prvoj crti bojita, za razliku od većine spomenika vojnicima podignutim prethodnih godina, nisu bili kenotafi. Zapravo, trebali su očuvati tijela vojnika, stvarajući »sveto područje« koje će postati objekt štovanja i

¹⁹ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 245.

²⁰ Scarrocchia, »Necropolis. Architetture della memoria storica«, 91.

²¹ Michelesi, »Dove riposano gli eroi della grande guerra«, 1436.

²² Giovanni Faracovi bio je izvanredni povjerenik za odavanje počasti palim vojnicima u ratu od 1927. do 1934.; Ugo Cei od 1935. do 1941. godine.

²³ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 233-247.

²⁴ Janni, »L'invasione monumentale«, 290.

²⁵ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 233.

pobožnosti i na koje bi cijela nacija išla na hodočašće odati počast svojim vojnicima umrlim za domovinu.²⁶ Uz to, za razliku od lokalnih spomenika koji su bili podignuti u čast poznatih sinova, velike spomen-kosturnice iz 1930-ih: »favorizirale su rastakanje pojedinih sjećanja u nejasnoj zajednici, koja se podudarala s cijelim nacionalnim tijelom: poginuli vojnici su bili raspoređeni u istovrsne grobnice, bez ikakvog razlikovnog znaka koji bi definirao njihovo podrijetlo, osim imena (za tijela koja su ga imala) i čina, tako da su svi jednaki pred smrću kojoj su se ponudili za svoju zemlju, zemlju koja se sada poklapa s Italijom liktora.«²⁷ U ovoj posljednjoj fazi svečano su otvorene monumentalne spomen-kosturnice Monte Grappa (1935.), Pasubio (1936.), Oslavia (1938.), Kobarid (1938.) i Redipuglia (1938.).

Među tim spomenicima svakako je najdojmljiviji veličanstveni kompleks Redipuglia, najveće talijansko *vojno svetište*²⁸ u kojem su posmrtni ostatci oko sto tisuća vojnika. U ovoj spomen-grobnici, izgrađenoj između 1936. i 1938., u dvadeset dvije stube golemog stubišta smješteni su posmrtni ostatci 40.000 identificiranih palih vojnika, a 60.000 tijela neznanih vojnika sakupljeno je na vrhu brda. Zbog svoje veličine i monumentalnosti, ali i zbog broja pokopanih vojnika (više od 100.000), spomen-groblje Redipuglia često se naziva talijanskim prototipom velikih grobljanskih kompleksa podignutih u čast poginulima u Prvom svjetskom ratu. Međutim, kako ističe povjesničarka Patrizia Dogliani, Redipuglia »označava završnu fazu u stvaranju prostora posvećenih poginulima u Prvom svjetskom ratu na nacionalnom teritoriju i predstavlja najcjelovitiji pothvat prisvajanja kulta Velikog rata od strane fašizma.«²⁹

Nadalje, ovim spomenicima podignutim uz bojišta u sjeveroistočnoj Italiji dodijeljena je dvojaka svrha. S jedne strane, služili su izgradnji mita o Prvom svjetskom ratu, a s druge su trebali upotpuniti proces opravdanja na novim anektiranim teritorijima, kako piše Giulio Cobòl u članku *Kroz Svetu zonu*:³⁰

»Hoće li Slaveni primijetiti korisne rezultate našeg rada? Iluzije i prividne slabosti bile bi štetne i žalosne na ovim prostorima koji nam, da nema

²⁶ Mondini, *La guerra italiana*, 348.

²⁷ *Isto*, 349.

²⁸ Na talijanskom jeziku sve spomenute spomen-kosturnice dobivaju ime »*Sacrari*/Svetišta«.

²⁹ Dogliani, »Redipuglia«, 427.

³⁰ Giuseppe Cobòl, definirajući »Svetu zonu« piše: »Sveta zona trebala je prvenstveno uključivati prostrana područja Krasa i naseljenih mjesta, trebala se proširiti na sva područja gdje je talijanska borba potvrdila vrijednost visokih ideala našeg rata iskupljenja«, Cobòl, »Attraverso la zona sacra«, 32.

geografsko-fizičkih i povijesnih prava, pripadaju po žrtvi mnoge i mnoge naše braće. [...] (Sveta zona). Ona je simbol najjačeg prava Domovine na ovim prostorima sada zauvijek našima. Ovo pravo ima legitimnu i svetu osnovu: proizlazi iz žrtvovanja i stoga moralno ima nepokolebljiv temelj.³¹ No, zanimljivo je istaknuti da unatoč toplom konsenzusu i režimskoj propagandi, ovi prijedlozi nisu uvijek bili dosljedno i jednoglasno poduprti te su se uz projekte izgradnje velikih kosturnica, čuli i glasovi potpore intimnijim ratnim grobljima.³²

Evolucija triju različitih faza, koje su uključivale izgradnju spomenika poginulima u Prvom svjetskom ratu, imala je i zakonsku potvrdu.³³ Jedna od prvih zakonskih referencija u procesu institucionalizacije sjećanja na Veliki rat bio je kraljevski dekret od 24. kolovoza 1919.,³⁴ kojim je formalno osnovano Nacionalno povjerenstvo za odavanje počasti vojnicima Italije i saveznih zemalja poginulima u ratu (*Commissione nazionale per le onoranze ai militari d'Italia e dei paesi alleati morti in guerra*) pri Ministarstvu unutarnjih poslova. Povjerenstvo je, kako je bilo predviđeno kraljevskim dekretom, činilo devet članova³⁵ i trebalo je rješavati sva pitanja vezana za ukope vojnika u Italiji i inozemstvu. Naknadnim dekretom imenovano je Povjerenstvo, a general i senator Kraljevine Armando Diaz izabran je za prvog predsjednika.³⁶ Sljedećih godina pokrenut je niz zakonodavnih mjera, uključujući i spomenutu inicijativu Darija Lupija, no glavna faza birokratsko-administrativnog procesa bio je Zakon br. 877 od 12. lipnja 1931.³⁷ o konačnom uređenju pokopa u Italiji i inozemstvu vojnika poginulih tijekom Prvog svjetskog rata ili zbog događaja povezanih s tim ratom od 24. svibnja 1915. do 31. listopada 1920.³⁸ Time se potpuno ispunio plan Faracovija, koji je bio predsjednik Povjerenstva od 1927. godine.

³¹ Cobòl, »Attraverso la zona sacra«, 42.

³² Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 49.

³³ Za detaljnu analizu institucijskog i pravnog okvira, vidjeti Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*.

³⁴ *Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia*, 221/16. 9. 1919.

³⁵ Isto. Komisiju su činili: jedan general vojske (predsjednik), dva zastupnika parlamenta; predsjednik talijanskog Crvenog križa, jedan državni tajnik, predsjednik Društva Solferino i San Martino, član Državnog vijeća za likovnu umjetnost, predstavnici ministarstva unutarnjih poslova, rata, pomorice i riznice, predstavnik Udruge ratnih invalida. *Ibidem*.

³⁶ Dekret 24. 8. 1919. Isto.

³⁷ *Gazzetta ufficiale*, 161/5. 7. 1931.

³⁸ Čl.1.: »Da bi se dostojno odalo počast talijanskim vojnicima koji su poginuli u Velikom ratu od 24. svibnja 1915. do 31. listopada 1920., njihova će se tijela zauvijek čuvati na grobljima i u kosturnicama«, Isto.

Godine 1920. Središnji ured za zbrinjavanje i počast posmrtnih ostataka palih vojnika u ratu imao je zadaću privremeno uređivati ratna grobišta. Kao odgovor na tu zadaću izgrađeni su nesavršeni i privremeni grobovi na koje je znatno utjecao protok vremena. Budući da je postalo nužno brzo i konačno riješiti problem, prihvaćena je strategija velikih koncentracija posmrtnih ostataka. Idejni projekt uključivao je radove duž triju glavnih linija: linija Isonzo (Soča), linija Piave i goranska linija. [...] Provedbu projekta pokrenuo je izvanredni povjerenik. [...] »Osobito će se paziti na raspoređivanje tijela naših poginulih u inozemstvu, a također će se osigurati i sahrana tijela vojnika bivših savezničkih i bivših neprijateljskih vojski.«³⁹

Prema navedenom zakonu iz 1931. godine, u tu je svrhu imenovan vladin povjerenik za iskazivanje počasti poginulima u ratu, koji je djelovao uz pomoć savjetodavne komisije. Povjereniku, koji je dobio široke ovlasti, povjeren je zadatak da osigura cjelovito uređenje ratnih grobljâ s posmrtnim ostacima talijanskih vojnika, koja su se nalazila u sljedećim pokrajinama: Brescia, Sondrio, Verona, Mantova, Vicenza, Padova, Treviso, Belluno, Venecija, Trento, Bolzano, Trst, Udine, Gorizia, Pula, Rijeka i Zadar, te na područjima u inozemstvu na kojima su se nalazila trupla talijanskih vojnika. Zakon je propisivao da povjerenik i Povjerenstvo imaju ovlasti »ukinuti ratna grobišta ili odjele koji zbog svog položaja, tehničkih ili drugih razloga ne pružaju mogućnost postojanog ustroja. Posmrtni ostaci koji se nalaze u ukinutim grobljima bit će sakupljeni u obližnjim grobljima ili u posebnim kosturnicama, izgrađenim ili za gradnju na prikladno odabranim mjestima.«⁴⁰ Nadalje, Zakon je propisivao i obvezu trajne brige za vojne grobove koja se odnosi na civilna groblja svih općina Kraljevine.⁴¹ Na kraju, kraljevskim dekretom br. 752 od 31. 5. 1935.⁴² (pretvoren u Zakon 132 iz 1936.⁴³) vladin povjerenik za iskazivanje počasti poginulima u ratu zamijenjen je izvanrednim generalnim povjerenikom za uređenje svih ratnih grobišta u Kraljevini i inozemstvu, kojega imenuje poglavar vlade. Novi povjerenik trebao je: brzo dovršiti započete radove, pobrinuti se za njihovo održavanje i konzervaciju te također izravno s predstavnicima zainteresiranih vlada sklopiti sporazume o zbrinjavanju posmrtnih ostataka vojnika bivših neprijatelja i saveznika u Italiji i talijanskih vojnika u inozemstvu.⁴⁴ Nadalje, izvanredni povjerenik trebao se sa-

³⁹ *La legislazione fascista, 1929—1934 (VII-XII), Volume primo*, 490.

⁴⁰ Čl. 6., Zakon br. 887 12 giugno 1931. *Gazzetta ufficiale del regno d'Italia*, 161/5. 7. 1931.

⁴¹ Čl. 12., *Isto*.

⁴² *Gazzetta ufficiale*, 130/4. 6. 1935.

⁴³ Zakon od 9. 1. 1936., *Gazzetta ufficiale*, 132/11. 2. 1936.

⁴⁴ *Gazzetta ufficiale*, 150/28. 6. 1935.

mostalno pobrinuti za sklapanje potrebnih dogovora s pojedinim državnim upravama, s diplomatskim predstavništvima u inozemstvu i s lokalnim vlastima.⁴⁵ Zakoni iz 1931. i 1935. godine konačno su uredili i institucionalizirali pitanje dispozicije posmrtnih ostataka i preuzimanja tijela vojnika od države, što je bio i nužan preduvjet za izgradnju kosturnica.

Što se tiče istraživačke teme, odnosno memorijalizacije kulta talijanskih palih vojnika u Prvom svjetskom ratu u Puli, publikacija talijanskog Ministarstva obrane iz 1975. godine⁴⁶ bilježi da se o poginulim Talijanima na području tadašnje Jugoslavije brine Generalno povjerenstvo za odavanje počasti poginulima u Ratu (*Commissariato Generale Onoranze ai Caduti in Guerra*) i da su posmrtni ostatci raspoređeni na talijanskim vojnim grobljima u Beogradu, Kobaridu, Rijeci, Ljubljani, Puli, Zagrebu i Zadru za ukupno 10.000 talijanskih žrtava Prvog svjetskog rata.⁴⁷ Njihovo održavanje i čuvanje povjerenost je nadležnim talijanskim diplomatskim uredima na tom području. Sva su ta groblja »postavljena s monumentalnim i trajnim obilježjem od strane talijanske vlade tijekom desetljeća od 1928. do 1938.«,⁴⁸ dakle u vrijeme operativne metode faze »ispunjenja«. Nadalje, kao učinak Zakona od 12. lipnja 1931., jednu od prvih vijesti o ekshumacijama na području bivše Jugoslavije objavile su talijanske novine *Il Corriere della sera*, koje 12. srpnja 1931.⁴⁹ prenose vijest da su u tijeku postupci ekshumacije tijela poginulih Talijana na cijelom području »Stare Srbije« i da će njihovi posmrtni ostatci biti preneseni na novo talijansko groblje u Beogradu.⁵⁰ Zanimljiv je podatak koji nalazimo u tom članku da je osoba zadužena za vođenje ekshumacije vojni kapelan alpskih postrojbi don Roberto Bruzzone, koji će biti zadužen i za postupke ekshumacije u Istri, odnosno bit će zadužen i za kosturnicu u Puli.

MORNARIČKO GROBLJE U PULI⁵¹

Potkraj 30-ih godina 20. stoljeća na Mornaričkom groblju u Puli, na predjelu Stoji, podignuta je spomen-kosturnica talijanskim vojnicima poginulima u Pr-

⁴⁵ Čl. 4, Dekret-zakon br. 752, 31. 5. 1935. *Gazzetta ufficiale del regno d'Italia*, 150/28. 6. 1935.

⁴⁶ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*.

⁴⁷ *Isto*, 102.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ »Solenne traslazione in Jugoslavia di alcune salme di caduti italiani«, *Corriere della Sera*, (Milano), 12. 7. 1931., 2.

⁵⁰ Talijansko vojno groblje posvećeno je 2. studenog 1928. godine. »Osvećenje i pomen na italiajskom vojnom groblju«, *Politika* (Beograd), 3. 11. 1928, 9.

⁵¹ Marsetić, *Il Cimitero Civico di Monte Ghio a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846—1947)*, 927-934.

vom svjetskom ratu.⁵² U njoj su posmrtni ostatci 236 talijanskih vojnika, uglavnom pripadnika Kraljevske mornarice, koji su poginuli u Prvom svjetskom ratu, kojih su 233 imena poznata, a 3 nepoznata.⁵³ Gotovo u svim slučajevima riječ je o vojnicima koji su umrli neposredno nakon završetka rata, uglavnom zbog bolesti, vjerojatno španjolske gripe.⁵⁴ Među pokopanima u kosturnici nalazi se i desetak vojnika za koje se na temelju analize imena i prezimena pretpostavlja da su iz Istre. Spomenik je arhitektonski artefakt s jednostavnim i strogim linijama, koji je izgradila tvrtka arhitekta Aurelija Brussija (1894.—1977.), prema projektima poznatog para, arhitekta Giovannija Greppija (1884.—1960.) i kipara Giannina Castiglionijsa (1884.—1971.).⁵⁵ koji su bili autori glavnih spomen-kosturnica u vrijeme fašizma i koji su zapravo monopolizirali izgradnju monumentalnih spomenika Prvog svjetskog rata od 1933. do 1941. godine.⁵⁶ Prema njihovim projektima 1930-ih godina sagrađene su spomen-kosturnice na sljedećim lokacijama:⁵⁷ Redipuglia, Monte Grappa, Kobarid, Pian di Salesei, Colle Isarco, Passo Resia, San Candido, Timau, Bezzecca, Feltre, Pula i Zadar.⁵⁸ Greppi i Castiglioni su bili među najbližim suradnicima generala Uga Ceija. Dok je Greppi služio kao potporučnik vojne inženjerije i pridružio se Nacionalnoj fašističkoj stranci tek 1932., Castiglioni je već prije eksperimentirao s izgradnjom različitih spomenika poginulih vojnika u Lombardiji te s nadgrobniim skulpturama izrađenim na golemom groblju u Milanu, a te je radove general Cei imao priliku razgledati i cijeliti.⁵⁹ Zanimljivo je da dvije spomen-kosturnice, u Puli i Zadru,⁶⁰ uz glavne spomen-kosturnice Prvog svjetskog rata (Monte Grappa, Kobarid i Redipuglia), pripadaju onoj trećoj arhitektonskoj fazi izgradnje spomen-grobnica, u kojoj se rad uglavnom domaćih stručnjaka, koji su često izradili pojedinačna djela, zamjenjuje radom arhitekata zaduženih za projektira-

⁵² Marsetić, «Il sacrario militare italiano a Pola», 7-10.

⁵³ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 106.

⁵⁴ Marsetić, «Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario», 129.

⁵⁵ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8.

⁵⁶ Fiore, «La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni», 233.

⁵⁷ *Isto*, 245.

⁵⁸ Aloj, *Architettura funeraria moderna*, 16-23. Možemo dodati i nerealizirani projekt spomen-kosturnica u Šibeniku (1939.). Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/D3.

⁵⁹ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 70.

⁶⁰ Naime, Greppi i Castiglioni izradili su i projekt talijanskog vojnog svetišta u Zadru, koje se počelo graditi 18. lipnja 1937., a završilo 1939. Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 107.

nje nove generacije monumentalnih spomen-kosturnica. Tako i piše u dekretu kojim Ugo Cei ponovno potvrđuje ugovor s Greppijem i Castiglionijem o izgradnji kosturnice u Puli: »Zbog pogodnosti preporučeno je da se projektiranje djela povjeri privatnim pregovorima [a ne javnim natječajem] kako bi se pozivanje ograničilo na apsolutno pouzdane stručnjake jer se radi o djelima monumentalne naravi.«⁶¹

Izgled pulske spomen-kosturnice karakteriziraju stroge arhitektonske linije. To je betonski spomenik pravokutnog oblika s križem na vrhu, definiran zidanim zidom kosturnice i dvojim željeznim vratima smještenim u blizini dvaju ulaza; jedan je sa stražnje strane i drugi na prednjem ulazu, koji se nalazi na kratkim stranama perimetra. Željezna vrata su dograđena '70-ih godina i nisu bila ucrtana u originalnom nacrtu.⁶² Glavnom ulazu, prednjem, pristupa se s malog stubišta na čijim se stranama nalaze dva jarbola za zastave. Na desnoj i lijevoj strani ulaza bila su dva kamena liktora s fascijama,⁶³ te se i danas na tome mjestu nalaze dvije ploče s natpisom »Povjerenstvo za odavanje počasti poginulima u ratu, Rim — Spomen-kosturnica palih talijanskih vojnika (*Commissariato generale onoranze caduti in guerra Roma-sacrario caduti italiani*)«. U središtu spomen-groblja dva su reda čempresa. Kosturnica »sadržava deset grobnica. Svaka grobnica ima 24 niše (grobna mjesta) raspoređene u tri reda po osam niša. Unutar područja omeđenog grobnicama, na središnjem kamenu nalazimo natpis: 'Zahvalna domovina palim vojnicima, ovdje će biti zauvijek pamćeni (*Ai soldati caduti la patria riconoscente, qui saranno ricordati per sempre.*)'«⁶⁴

Spomen-kosturnica je napravljena između 1936. i 1938. godine. Zapravo, ideja i prvi projekti datiraju iz 1935. godine, no izgradnja kosturnice morala je pričekati posebnu dozvolu, jer su dekretom od 17. studenoga 1932.⁶⁵ prefekta za istarsku pokrajinu Serru, na groblju Marina zabranjeni ukopi i prijenosi tijela. Zbog toga je cijele 1935. godine upućen niz dopisa talijanskom Ministarstvu mornarice i Ministarstvu unutarnjih poslova, kojima se traži brzo i dostojanstveno rješenje zbrinjavanja posmrtnih ostataka,⁶⁶ kako bi se »ovjekovječilo sjećanje na pale vojnike koji bi inače bili osuđeni na za-

⁶¹ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Dekret br. 2441, rujan 1937.

⁶² Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Generalni konzulat Italije u Kopru, troškovnik (21. 11. 1970.).

⁶³ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Projekt za izgradnju Vojno groblje u Puli, kipar Castiglioni i arhitekt Greppi, Tav. 4 1937.

⁶⁴ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 106.

⁶⁵ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Kopija dekret (17. 11. 1932).

⁶⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pisma Uga Ceija, 22. 6. 1935.

borav«. ⁶⁷ Nakon ishođenja dopuštenja vlade, godine 1936. počele su ekshumacije. Projekt je, kao što je ranije spomenuto, koordinirao kapelan poručnik alpskih jedinica don Roberto Bruzzone »hrabri vojnik i svećenik« ⁶⁸ i stručnjak za ekshumacije, jer je već vodio takve pothvate i imao veliko iskustvo u procesu identifikacijske tijela poginulih. ⁶⁹ Istarske novine *Corriere Istriano* od 22. rujna 1937. ⁷⁰ objavljuju da su ekshumirana tijela talijanskih vojnika i bivših neprijatelja na sljedećim grobljima: Pula, Dignano, Poreč, Grisignana, Žminj, Portole, Piran i Koper. ⁷¹ »Od toga 51 tijelo pripada vojsci bivše austrijske vojske i 180 tijela Kraljevske vojske, Kraljevske mornarice i Kraljevskog zrakoplovstva [...] Među ovih 180 tijela četiri su ostala nepoznata, pretpostavlja se da pripadaju posadi talijanskog ratnog broda Rossarol ⁷² koji je potonuo davne 1918. godine.« ⁷³ »Dug i pedantan« ⁷⁴ rad na pronalazačnju tijela trajao je nekoliko tjedana i nakon ekshumacije i prepoznavanja, ponekad u prisutnosti obitelji, ostatci su bili zatvoreni u jelove sanduke i položeni u mrtvačnicu vojnoga groblja čekajući izgradnju kosturnice. ⁷⁵ U međuvremenu, u rujnu 1936. godine predani su nacrti tvrtke arhitekta Aurelija Brusija. ⁷⁶ Radovi su počeli krajem 1936. godine i u siječnju 1937. već su bili podignuti zidovi i obavljeni ostali temeljni radovi. ⁷⁷ Nakon godinu dana, u jesen 1937., *Corriere Istriano* javlja da će, prema odredbama Vladina izvanrednog Povjerenstva za odavanje počasti poginulima u ratu pod vodstvom ge-

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ »Cronaca di Monfalcone. La sottosezione del C.A.I. sul Canin«, *Il Piccolo: edizione del mattino*, (Trst), 16. 9. 1933., 4.

⁶⁹ Uz ekshumacije u Srbiji, don Bruzzone je također upravljao prijenosima tijela u Redipugliji, poput onog dobitnika Zlatne medalje Giulija Bluma. »Le spoglie della medaglia d'oro Giulio Blum traslate al Cimitero di Redipuglia«, *Il Piccolo della sera* (Trst), 2. 9. 1933. 2.

⁷⁰ »Un ossario per i caduti nelle gande guerra verrà presto inaugurato al Cimitero della Marina«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷¹ Podatke potvrđuje i matična knjiga koja sadržava naznake o podrijetlu tijela položениh u kosturnici. Registro dei morti, libro 2 (1903—1966), Museo storico e navale dell'Istria / Povijesni i pomorski muzej Istre, 379-382.

⁷² Potopljen tijekom vojnih operacija 1919. u blizini mjesta na kojem se nalazi spomen-ploča. Kopija ploče postavljena je na kosturnicu. Marsetić, »Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario«, 135-136.

⁷³ »Un ossario per i caduti«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Marsetić, »Il sacrario militare italiano a Pola«, 6.

⁷⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Izvješće o predaji planovi rada, 30. 9. 1936.

⁷⁷ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pismo načelnika odjela Kraljevske mornarice (Pula) izvanrednom povjereniku, 22. 1. 1937.

nerala Uga Ceija, »uskoro na Mornaričkom groblju biti otvorena kosturnica palima u Velikom ratu.«⁷⁸ No, u tom članku navedena su dva pogrešna podatka. Prvo, da spomen-kosturnica uključuje 2440 niša, uz neke za tijela nepoznatih vojnika.⁷⁹ i ovdje je očito da je to tiskarska pogreška, jer će nastalih niša biti 240. Druga pogreška je u vezi s opisom brončane ploče. Naime, u članku piše: »Na svakoj niši bit će pričvršćena brončana ploča s imenom poginulog, datumom smrti i pripadajućom postrojbom.«⁸⁰ No, iz dosadašnjih istraživanja znamo da su prema projektu, na brončanim pločama trebali biti sljedeći podatci: ime poginulog, postrojba kojoj je pripadao i odlikovanje.⁸¹ Ne možemo ustanoviti kako je izgledala izvorna ploča. Naime, godine 1982. ploče su zamijenjene zato što su bile u izrazito lošem stanju i imena su postala gotovo nečitljiva. Novi radovi izvedeni su u Italiji prema projektu inženjera Milana Bolkovića.⁸² Spomen-kosturnica je vjerojatno dovršena krajem 1938. i početkom 1939.⁸³

U razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata spomenici su bili zapušteni, a kako izvještavaju novine *L'Arena di Pola*, uklonjen je i natpis na središnjoj ploči: »Palima zahvalna domovina.«⁸⁴ Međutim, s godinama talijanski diplomatski uredi na tom području radili su na obnovi i održavanju kosturnice. Tako su, primjerice 1960-ih⁸⁵ obavljani restauratorski radovi, možda radi obnove središnjeg natpisa. Godine 1979. Povjerenstvu je upućena prijava o lošem stanju spomen-kosturnice jer je »utvrđeno da neke brončane ploče postavljene za zatvaranje grobne niše više ne postoje; drugi se klate, otkrivajući jadne kosti zatvorene u prozirnoj najlonskoj vrećici.«⁸⁶ Zbog toga su 1981. obavljani izvanredni radovi održavanja i postavljene su nove brončane ploče.⁸⁷ U novije vrijeme radovi na održavanju i uljepšavanju izvedeni su 2001.

⁷⁸ »Un ossario per i caduti«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*. Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pismo načelnika odjela Kraljevske mornarice (Pula) izvanrednom povjereniku, 22. 1. 1937.

⁸¹ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Projekt za izgradnju Vojnoga groblja u Puli, kipar Castiglioni i arhitekt Greppi, 1937.

⁸² Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/Pola, lavori di manutenzione 1982—1990. Generalni konzulat Italije u Kopru — napomena, 10. 11. 1981.

⁸³ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Troškovnik tvrtke Tessari Lino & Figli za postavljene brončane ploče i zatvaranje niše. 16. 1. 1939.

⁸⁴ »Ai Caduti là Patria riconoscente«: stava scritto all'ingresso del Cimitero Militare di Pola prima della furia slava. — foto, *Arena di Pola* (Pula), 5. 4. 1950, 7.

⁸⁵ »L'ora del ricordo«, *Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo* (Trieste), 2. 11. 1965., 4.

⁸⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/ Lavori di manutenzione 1982—1990, Pismo 23. 11. 1979.

godine zbog posjeta predsjednika Talijanske Republike Carla Azeglia Ciampija Hrvatskoj te 2014. godine u povodu stote obljetnice Prvoga svjetskoga rata. Nadalje, početkom 1990-ih cijeli kompleks Mornaričkoga groblja, kako izvještava povjesničar Raul Marsetić, djelomično je preuređen uz pomoć austrijskog Crnoga križa i Njemačkog narodnog saveza za ratne grobove (VDK/Volksbund Deutsche Kriegergräberfürsorge).⁸⁸

Uz spomen-kosturnicu, na pulskom Mornaričkome groblju nalaze se i druga mjesta vezana za obilježavanje poginulih u Prvom svjetskom ratu, npr.: »grobovi: Nazarija Saura, istarskog mučenika, obješenog od strane Austrije 10. kolovoza 1916.; Giovannija Griona, koji je pao u borbi na visoravni Asiago 16. lipnja 1916.; Alfreda Sasseka, fašističkog mučenika ubijenog 13. rujna 1921. od komunističkih ruku; mrtvih iz podmornice F.14,⁸⁹ koja je potonula u pulskom akvatoriju 6. kolovoza 1928. godine.«⁹⁰

S obzirom na veliku popularnost Nazarija Saura u godinama nakon Prvog svjetskog rata, njegova je grobnica predstavljala mjesto hodočašća »par excellence« u cijelom poratnom razdoblju. Nadalje, među pulskim spomenicima možda upravo grobnica Nazarija Saura najjasnije pokazuje odnos Italije/talijanstva i teritorija izgubljenih nakon Drugog svjetskog rata, u toj neraskidivoj vezi sjećanja, zaborava i talijanstva.

Nazario Sauro⁹¹ bio je mornarički časnik, rođen u Kopru 1880. i stoga austrijski podanik. Nakon što se prijavio kao dragovoljac u talijansku Kraljevsku mornaricu, 1916. Austrijska mornarica ga je zarobila i osudila na smrt vješanjem 10. kolovoza iste godine u Puli. Posmrtno mu je dodijeljena zlatna medalja za vojnu hrabrost. Sauro je odmah postao ikona iredentizma i brzo je uvršten u red slavni mučenika za domovinu uz: Guglielma Oberdana, Cesarea Battistija i Fabija Filzija. Nije slučajnost što se u jednoj od najpoznatijih domoljubnih pjesama Prvog svjetskog rata, »La canzone del Piave«⁹², spominje trijada Oberdan, Sauro i Battisti. Tijekom fašizma počele su

⁸⁷ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/ Lavori di manutenzione 1982—1990. Pismo 7. 7.1981.

⁸⁸ Marsetić, *Il Cimitero Civico di Monte Ghio a Pola*, 933.

⁸⁹ Marsetić, »L'incidente del Sommergibile F.14 (1928)«, 205-231.

⁹⁰ Gorlato, *Guida della città di Pola*, 47.

⁹¹ R. Sauro, F. Sauro, *Nazario Sauro. Storia di un marinaio*.

⁹² »Pjesma Piave ili La leggenda del Piave domoljubna je pjesma i govori o talijanskoj ofenzivi započetoj u lipnju 1918. na rijeci Piavi koja je dovela do povlačenja austrougarskih snaga s talijanskog teritorija. Četiri strofe, koje sve završavaju riječju 'stranac', imaju četiri specifične teme: koračnica vojnika prema frontu, povlačenje nakon poraza u Kobaridu, obrana bojišta na obalama Piave, posljednji napad i posljedično pobjeda. U posljednjoj strofi je trijumfalistički stih: Neprijatelj se povukao / Do Trsta, do Trenta

se obilno pojavljivati domoljubne razglednice i prigodni članci posvećeni kultu mučenika »Nazarija Saura« te su po njemu nazvane ulice i trgovi, škole, vojarne, klubovi, udruge, mornaričke postrojbe, a njegova rodna kuća prenamijenjena je u muzej. Najvažniji spomenik svečano je otvoren u Kopru 9. lipnja 1935. u nazočnosti Vittorija Emanuela III.⁹³ Nakon završetka Prvog svjetskog rata Saurovo truplo je ekshumirano, a 26. siječnja 1919. službeno je pokopan na Mornaričkom groblju u Puli. Simboličku važnost grobnice Nazarija Saura u Puli potvrđuju i zahtjevi da se truplo prenese s Mornaričkoga groblja u Augustov hram u središtu grada.⁹⁴ Projekt je bio odbijen jer »u potonjem (Augustov hram) bi se odredio dualizam značenja koji bi, iako ne bi povećao prestiž najsjajnijeg rimskog spomenika u Istri, neminovno završio donekle zamagljivanjem važnosti groba mučenika. Uz to, na neki način, prema običajima sada dalekim od našeg modernog doba, poganski hram bi se preobrazio u građevinu kršćanskog bogoslužja i to na temelju projekta koji također treba odbaciti iz umjetničkih razloga.«⁹⁵ Pismo, nadalje savjetuje da bi se moglo slijediti primjere gradova poput Ravenne i Verone i smjestiti grobnicu u sarkofag »jednostavnih grubih linija« smještenu na glavnom pulskom trgu, ispred hrama, tako da »pulsirajući oko njega obnovljen život pomorskog grada, blizina grobnice Nazarija Saura antičkim i srednjovjekovnim spomenicima u poprištu Rimskog foruma u Puli mogla je zorno prenijeti kontinuitet nove povijesti prema staroj.«⁹⁶

Nakon završetka Drugog svjetskog rata egzodus talijanske zajednice pratile su neke važne simboličke i identitetske akcije. Pod koordinacijom talijanske partizanske grupe u Puli, Saurovo tijelo je ekshumirano (drugi put) i lijes, omotan talijanskim trobojnicom, ukrcan je na brod »Toscana« zajedno s posmrtnim ostatcima Giovannija Griona. Dana 9. ožujka 1947. lijes je položen u zavjetni hram na venecijanskom Lidu, posvećen poginulima u Prvom svjetskom ratu. Nakon Drugoga svjetskog rata, osim u nekoliko važnih prigoda, ime Nazario Sauro poprilično je brzo nestalo iz javnog sjećanja, te je ostalo u biti ograničeno na mjesta i mreže istarskih esula, za razliku od Oberdana i Battistija, koji su poginuli na teritorijima koji su još uvijek bili dio ta-

/ I pobjeda je olabavila krila na vjetru / Drevni pakt bio je svet / Među redovima su se vidjeli / Uskrsnuti Oberdan, Sauro, Battisti.«

⁹³ Klabjan, »Erecting fascism: nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century«, 963; Sauro, »Il monumento a Nazario Sauro in Capodistria«, 2019.

⁹⁴ Usp.: Canali, »Nazionalismo di confine tra urbanistica e architettura a Pola italiana, città del «Romanismo» giuliano (1919—1943). Parte prima: nuovo Piano regolatore e restauri di monumenti«, 207.

⁹⁵ HR-DAPA-55, b.77, XVI A-2/5.

⁹⁶ *Ibidem*.

lijanske države. Na mjestu spomenika Sauru danas se nalazi spomen-kamen koji je, nakon dugog razdoblja zapuštenosti, 2005. godina obnovljen i postavljen na dostojnije mjesto.⁹⁷

PARK SJEĆANJA

Inicijativa podtajnika za obrazovanje Darija Lupija o stvaranju spomen-parkova potaknula je i izgradnju spomen-parka u Puli krajem 20-ih godina prošloga stoljeća. Povijest njegova nastanka izravno se presijeca s poviješću pulske katedrale. Nakon požara te katedrale 1923. godine⁹⁸ izvedeni su znatni restauratorski radovi, od 1925. do 1927. Uz te zahvate, dograđena je i nova župna kuća uz katedralu, koja uključuje sakristiju, župni dvor i lođu za poginule u ratu.⁹⁹ Lođu za smrtno stradale sagradila je 1927. godine građevinska tvrtka Lenuzza & Rizzo iz Pule,¹⁰⁰ koja je obavljala i sve ostale restauratorske radove. U znak sjećanja na poginule u Velikom ratu iznad grčkih mramornih stupova¹⁰¹ unutar lođe postavljen je arhitrav s natpisom »Sjetite se mrtvih za domovinu« (Ricordate i morti per la patria). Nadalje, sa stropa ulaza visjela je »velika svjetiljka s lancima od trnja i velikom trakom poput krune u kojoj su prikazani svi grbovi vojske i mornarice«.¹⁰² Tu su vrpce istarski dragovoljci prinijeli kao spomen na poginule pulske vojnike, čija su imena ostala zapamćena na spomen-pločama susjednog Parka sjećanja (Parco della Rimembranza),¹⁰³ smještenog ispred lože, na mjestu na kojem se prije nalazila stara gradska cisterna. U skladu s odredbama Lupijeve okružnice o uređenju spomen-parkova, u tome su parku zasadeni čempresi sa spomen-pločama na kojima su imena poginulih i njihovi činovi. Park u kojem je postavljeno sedamnaest čempresa u znak sjećanja na pale pulske vojnike koji su se borili protiv Austro-Ugarske i u spomen na dvojicu fašista¹⁰⁴ svečano je

⁹⁷ »Più dignità al cippo di Sauro«, *Il Piccolo — Giornale di Trieste* (Trst) 25. 2. 2005., 10.; Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/C-05 Spomen-kamen »Nazario Sauro 10. 8. 1916«.

⁹⁸ Marsetić, »L'incendio nel Duomo di Pola del 7 ottobre 1923 e il successivo riatto e riforma«, 7-56.

⁹⁹ *Isto*, 21-23.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Isto*, 23.

¹⁰² Don Felice, »Pola dell'altro ieri il restauro della cattedrale«, *Arena di Pola* (Pula) 11. 8. 1964, 3.

¹⁰³ Fulvio Monai, »Ricordiamo il nostro duomo«, *Arena di Pola* (Pula) 7. 4. 1948., 2.

¹⁰⁴ Pulski dragovoljci pali u Velikom ratu bili su: Vidali Giuseppe (tenente), Boninsegna Guido (caporale maggiore), Cerlenizza Vladimiro (sottotenente), Gramaticopolo Ernesto (tenente), Rizzo Francesco (sergente), Grion Giovanni (tenente), Liani Mario dott. (assistente medico), Liani Gianni/Giovanni (tenente), Fanio Pietro (fante), Pozzati

otvoren 6. studenog 1927.,¹⁰⁵ a naknadno preuređen 1938. godine. Nakon Drugog svjetskog rata taj park je srušen, a do danas je ostao jedino natpis uklesan na arhitravu lođe. Na mjestu na kojem se nalazio Park sjećanja godine 1997. podignuta je spomen-ploča u znak sjećanja na žrtve eksplozije na Vergaroli (tal. Vergarolla),¹⁰⁶ a 2012. godine Gradsko vijeće Pule odlučilo je da se zelena površina kod katedrale¹⁰⁷ zove »Park žrtava Vergarole«.¹⁰⁸

ZAKLJUČAK

Prvi svjetski rat bio je totalni rat koji nije zahvatio jedino vojnike na frontu i njihove obitelji, nego i cijelu nacionalnu zajednicu. Stoga je bilo potrebno da se u komemorativnim praksama pronade novi jezik kojim bi se dao smisao taj golemoj tragediji i kako bi se moglo odgovoriti na potrebe »ožalošćene zajednice« od obiteljske do državne razine.¹⁰⁹ Nadalje, od 30-ih godina prošlog stoljeća u Italiji je započeo proces »institucionalizacije« zaštite povijesnog sjećanja, kako bi se ponudilo odlučan i strukturiran doprinos temi pokopa i rasporeda posmrtnih ostataka. Prikupljajući milijune kostiju na nekoliko mjesta, kosturnice su postale hodočasnička mjesta na koja su posjetitelji iz cijele Italije mogli otići i sudjelovati u fašističkim ceremonijama i ritualima. Uz to, spomenici na novostečenim teritorijima trebali su ojačati sustav vrijednosti i zajedničkih ideala kako bi se učvrstili osjećaji pripadnosti talijanskoj nacionalnoj zajednici. Na Mornaričkom groblju jasna je namjera stvaranja zajedničkog sjećanja koje odražava službenu interpretaciju prema kojoj je Veliki rat bio pravedan, odnosno rat vođen za slobodu i oslobođenje Talijana koji su još bili pod austrijskom vlašću. No, kada je riječ o Parku sjećanja, ovdje nalazimo i želju za legitimaciju fašističke vlasti koja se predstavlja kao nasljednica Prvog svjetskog rata. Nadalje, u slučaju grada Pule, mjesta poput grobnice Nazarija Saura, kosturnice i Parka sjećanja ne predstavljaju samo prakse svojstvene kultu poginulih vojnika i fašističke politike, nego također

Adriano (Caporale), Bottoni Valentino (fante), Dean Giacomo, Stefanini Piero, (fante), Rismondo Andrea (tenente); i due caduti fascisti: Sassek Alfredo e Angelomè Gennaro. HR-DAPA-67, knj.5, općina Pula 1919.—1947., b. 162, 1936.—1940.

¹⁰⁵ Marsetić, Marsetić, »L'incendio nel Duomo di Pola«, 23.

¹⁰⁶ Na pulskom kupalištu Vergaroli, okupljalištu pulskih Talijana, 18. kolovoza 1946. eksplodiralo je dvadesetak njemačkih protubrodskih podmorskih mina. Eksplozija je uzrokovala smrt stotinjak žrtva.

¹⁰⁷ Gradsko vijeće grada Pule, Odluka o izmjeni imena ulica i trgova u gradu Puli, 13. 9. 2021.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ Mondini, »Le sentinelle della memoria. I monumenti ai caduti e la costruzione della rimembranza nell'Italia nord orientale (1919—1939)«, 273-293.

ilustriraju vezu između talijanstva i Istre, tijekom prošlog stoljeća, kako nam govori priča o ukopima Nazarija Saura.

Izvori

- Arhiv UTCMD, Ufficio per la Tutela della Cultura e della Memoria della Difesa, Italija, Rim, fond: Direzione Lavori e Demanio, C19 Croazia.
- HR-DAPA-55, Državni arhiv u Pazinu, fond 55 Prefektura Istre u Puli (Prefettura dell'Istria a Pola), 1923 — 1945.
- Arena di Pola (Pula), 1948.
- Arena di Pola (Pula), 1950.
- Arena di Pola (Pula), 1964.
- Corriere della Sera (Milano), 1931.
- Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo (Trieste), 1965.
- Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo (Trieste), 1933.
- Il Piccolo- Giornale di Trieste (Trieste), 2005.
- Il Piccolo: edizione del mattino (Trieste), 1933.
- Politika, (Beograd), 1928.
- La legislazione fascista, 1922—1928 (I-VII). Volume primo. Ur: Senato del regno e della Camera dei deputati. Roma: Tipografia della camera, 1929.
- La legislazione fascista, 1929—1934 (VII-XII). Ur: Senato del regno e della Camera dei deputati. Roma: Tipografia della camera, 1934.

Popis literature

- Aloi, Roberto. Architettura funeraria moderna. Milano: Hoepli, 1941.
- Bregantin, Lisa; Brienza, Bruno. La guerra dopo la guerra. Sistemazione e tutela delle salme dei caduti dai cimiteri al fronte ai sacrari monumentali, Padova: il Poligrafo, 2010.
- Canali, Ferruccio. «Nazionalismo di confine tra urbanistica e architettura a Pola italiana, città del »Romanismo« giuliano (1919—1943). Parte prima: nuovo Piano regolatore e restauri di monumenti», Quaderni, XXXI, 1 Centro di Ricerche Storiche, Trieste — Rovigno (2020): 168-253.
- Cobòl, Giuseppe. »Attraverso la zona sacra«. Le vie d'Italia. rivista mensile del Touring club italiano XXVIII (1. siječnja 1922): 32-42.
- Dogliani, Patrizia. »Redipuglia«. U: I Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Ur.: Mario Isnenghi, Roma-Bari: Laterza, 2010.
- Fiore, Anna Maria. »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«. Annali di architettura. Rivista del Centro internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza 15 (2003): 233.
- Gorlato, Achille. Guida della città di Pola. Pola: Stabilimento tipografico Francesco Rocco, 1940.
- Isnenghi, Mario. Le guerre degli italiani. Parole, immagini, ricordi 1848—1945, Bologna: Il Mulino, 2005.

- Janni, Ettore. »L'invasione monumentale«. *Emporium*, XLVIII, 288 (prosinac 1918.): 283-291.
- Klabjan, Borut. »Erecting fascism: Nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century«. *Nationalities Papers* 46,6 (2018): 958-75.
- Lupi, Dario. *Parchi e Viali della Rimembranza*. Firenze: Bemporad, 1923.
- Marsetić, Raul. »Il sacrario militare italiano a Pola«. *La Ricerca* XXI, 60, Centro di Ricerche Storiche, Trieste-Rovigno (2011): 7-10.
- Marsetić, Raul. »L'incendio nel Duomo di Pola del 7 ottobre 1923 e il successivo riatto e riforma«. *Quaderni*, XIX, 1, (2008), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 7-56.
- Marsetić, Raul. »Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario«. *Quaderni*, XXIX (2018), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 127-171.
- Marsetić, Raul. »L'incidente del Sommergibile F.14 (1928)«. *Quaderni*, XV, 1 (2003), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 205-231.
- Marsetić, Raul. *Il Cimitero Civico di Monte Ghiro a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846—1947)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2013.
- Michelesi, Renato. »Dove riposano gli eroi della grande guerra«. *Le vie d'Italia*. Rivista mensile della Consociazione turistica italiana. 11 (studeni 1939.): 1436-1443.
- Ministero della difesa-Commissariato generale onoranze caduti in guerra (ur.) *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, Roma, 2005.
- Mondini, Marco. »Le sentinelle della memoria. I monumenti ai caduti e la costruzione della rimembranza nell'Italia nord orientale (1919—1939)«. *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XL (2006): 273-293.
- Mondini, Marco. *La guerra italiana. Partire, raccontare, tornare 1914—18*. Bologna: Il Mulino, 2014.
- Sauro, Romano; Sauro, Francesco. *Nazario Sauro. Storia di un marinaio*. Venezia: La Musa Talia, 2017.
- Scarrocchia, Sandro. »Necropolis. Architetture della memoria storica«. U: Friuli-Venezia Giulia. Guida critica all'architettura contemporanea. UR.: Sergio Polano e Luciano Semerani, Venezia: Arsenale editrice, 1992.
- Winter, Jay. *Il lutto e la memoria. La grande guerra nella storia culturale europea*. Bologna: Il Mulino, 2014.
- Zucconi, Guido; Fiore, Anna M., »Sacriari e ossari italiani della Prima guerra mondiale«. U: *Lo splendore della forma. La scultura negli spazi della memoria*. Ur.: Mauro Felicori, Franco Sborgi. Bologna: Luca Sossella editore, 2012.

Mrežne stranice

- Romano Sauro, *Il monumento a Nazario Sauro in Capodistria* (on line), 2019. Pristup ostvaren 15. ožujka 2023. https://www.academia.edu/38822835/IL_MONUMENTO_A_NAZARIO_SAURO_IN_CAPODISTRIA
- Gradsko vijeće grada Pule, *Odluka o izmjeni imena ulica i trgova u gradu Puli*, 13. 9. 2021. (on line). Pristup ostvaren 4. svibnja 2024. https://www.pula.hr/site_media/media/typo3/fileadmin/sadrzaji/dokumenti/Sjednice_GV_2009-2013/36._sjednica_GV/9._tocka_Izmjena_Odluke_imena_ulica_i_trgova.pdf

Monica Priante

»Ai caduti la patria riconoscente«. Honoring Italian Soldiers Who Died During the First World War

In addition to being a moral obligation for individuals and groups, preserving the memory of fallen soldiers is also a political act aimed at achieving or upholding a specific political goal. The author of this piece discusses the importance of remembering the sacrifices made by Italian soldiers during the First World War. Since a sizable portion of present-day Croatian territory became part of the Italian state after that conflict, this topic is hugely relevant to Croatian historiography. The article begins with the context, specifically the legal framework that controlled the First World War remembrance in the Italian state and the customs founded on these laws. The author cites the widespread placement of parks and avenues in commemoration of fallen soldiers, as well as the construction of imposing monuments and ossuaries in their honour, as examples of this practice, which was intended to serve as a reminder of the importance of the Italian state's existence as well as of the unfulfilled Italian national goals. The author next focused her investigation on implementing the previously mentioned rules in Istria, the region of Croatia that Italy annexed following the war. Since this kind of Croatian population's remembrance of the past inevitably contributed to the Italianization of the area, the author examines the attitude of the Croats and the Yugoslav and Croatian states towards this practice in the article.

Keywords: *culture of remembrance, First World War, Italy, Istria*

Osvrt na okrugli stol *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* u Senju, 16. ožujka 2023.

Karlo RUKAVINA

U organizaciji Gradske knjižnice Senj 16. ožujka 2023. godine održan je okrugli stol o temi *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* da bi se šira senjska javnost obavijestila o istraživanjima projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština*, koji provodi Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu te doznala o bogatoj, ali nažalost zaboravljenoj povijesti Prvog svjetskog rata. Na okruglom stolu sudjelovali su: dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, dr. sc. Filip Hameršak, dr. sc. Željko Holjevac, Nikola Tominac i Boris Blažina, a moderator je bio Karlo Rukavina.

Dr. sc. Ljiljana Dobrovšak predstavila je projekt Instituta Pilar i rezultate njegova istraživanja. Dr. sc. Filip Hameršak govorio je o hrvatskim vojnim grobljima Prvog svjetskog rata diljem Europe u kojima i dandanas počivaju hrvatski vojnici poginuli na europskim bojištima Velikog rata. Dr. sc. Željko Holjevac na temelju brojnih dosad provedenih istraživanja izložio je povijest Like i Senja 1914.—1918. godine. Nikola Tominac je također predstavio vlastita istraživanja o Ličanima i Primorcima u Prvom svjetskom ratu. Na kraju je Boris Blažina izlagao o nedavno objavljenim memoarima Georga Von Trappa. Sudionici su tako dobili mogućnost prezentirati svoja posljednja istraživanja senjskoj zainteresiranoj publici. Ovaj rad će detaljno analizirati problematiku svakog sudionika okruglog stola te pružiti cjelokupan osvrt na taj skup u kontekstu istraživanja senjske povijesti Prvog svjetskog rata te recepcije publike na temelju njihovih pitanja.¹

¹ Posebnu zahvalu za pomoć u pisanju ovog osvrta, kao i u organizaciji okruglog stola *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* u Senju održanog 16. ožujka 2023. godine autor duguje dr. sc. Ljiljani Dobrovšak, voditeljici projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština*.

Ljiljana Dobrovšak

— projekt *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština* i podatci o Senju i okolici proizašli iz projekta

Ljiljana Dobrovšak je na okruglom stolu sudjelovala u dvostrukoj ulozi — kao voditeljica projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština* (znanstveno-istraživački projekt financira Hrvatska zaklada za znanost) i kao članica Udruge 1914—1918., a na skupu sudjelovali su i drugi članovi navedenog projekta i udruge.

Projekt *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština* prijavljen je 2019. godine na natječaj Hrvatske zaklade za znanost te odobren početkom 2020. godine i od tada se suočio s brojnim izazovima — od potresa u kojem su oštećene mnoge zgrade u Zagrebu, koje su važne u istraživačkom procesu projekta, kao i zgrada Instituta Ivo Pilar na kojem se projekt provodi, do pojave pandemije bolesti COVID-19 i restrikcija zbog pandemije. Zbog rečenog, istraživački proces i rad na projektu morali su se prilagoditi novim okolnostima. Poticaj ovom istraživanju bilo je obilježavanje stogodišnjice Prvog svjetskog rata od 2014. do 2018. godine, kada su u Hrvatskoj održane brojne konferencije te objavljeni brojni radovi, što dokazuje da na našim prostorima ipak postoji veliko zanimanje za Prvi svjetski rat. Međutim, i dalje se nedovoljna pozornost usmjerava na materijalnu kulturnu baštinu vezanu za hrvatsko sudjelovanje u tom ratu — posebice na memorijalnu baštinu. Ideja o projektu iznesena je nakon osnivanja Udruge 1914—1918., čiji su članovi odlučili istražiti memorijalnu baštinu Prvog svjetskog rata. Prvenstveno se namjeravalo istraživati sve oblike te baštine — vojne zgrade, vojna groblja, spomenike, spomen-ploče, raspela, natpise, nadgrobne spomenike, kenotafe — koji su preživjeli do danas, ali i one koji su postojali, ali su nepovratno izgubljeni. U središtu istraživanja je prostor Hrvatske, iako je poznato kako je većina spomeničke baštine stradalih hrvatskih vojnika upravo izvan državnih granica.

Projekt se na početku suočio s nepostojanjem bilo kakvih istraživanja, a tako i s brojnim istraživačkim pitanjima poput: *Što se dogodilo sa spomenicima na vojnim grobljima? Gdje su sve bila vojna groblja? Što se s vremenom dogodilo s vojnim grobljima? Tko je organizirao postavljanje spomenika palim vojnicima u Velikom ratu? Jesu li bile organizirane komemoracije i kako su one izgledale?*

Dosadašnja istraživanja pokazala su kako su se spomenici palim vojnicima počeli postavljati još tijekom Prvog svjetskog rata, ali uglavnom u manjim formama — u obliku raspela i/ili obeliska, piramide na vojnim grobljima. Kako je veći dio njih sadržavao monarhijske oznake, nakon Velikog ra-

ta većina je uništena, devastirana, premještena ili potpuno zaboravljena. Dio spomenika podignut je i nakon Prvog svjetskog rata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, i to uglavnom u crkvama i ispred njih, na grobljima i tek nekoliko u gradskim parkovima i na glavnim trgovima većih gradova. Nažalost, za većinu navedenih spomenika danas se ne znaju okolnosti podizanja niti autori, iako ih je većina izgrađena upravno na poticaj mještana. Također, nakon 1945. godine većina tih vojnih spomenika i groblja je zapuštena, a danas se u pojedinim mjestima i ne zna gdje su groblja bila, dok su u drugim slučajevima na mjestu groblja izgrađene zgrade i čitava naselja — na primjer u Osijeku i Vukovaru. Središnja akcija u vezi s podizanjem zajedničkog spomenika palim vojnicima Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj bila je podizanje zajedničke grobnice/kosturnice poginulim vojnicima na Mirogoju.

U okolici Senja ima vrlo malo spomeničke i memorijalne baštine iz Prvog svjetskog rata, što potvrđuje i nedavno objavljen članak *Prilog istraživanju senjskih žrtava Prvog svjetskog rata* Karla Rukavine u SZ-u. U njemu se navodi kako pokraj spomen-križeva koji su podizani tijekom Domovinskog rata i natpisa uz križ na mramornoj ploči »Hrvatskim vojnicima i žrtvama palim za domovinu 1914—1918 1941—1945« ne postoje druga obilježja senjskim žrtvama Prvog svjetskog rata u gradu i njegovoj okolici koja bi komemorirala žrtve rata. Kada govorimo o memorijalnoj baštini, riječ je o dva oblika — jedan su groblja na kojima su pokopani mještani koji su umrli od rana zadobivenih na ratištu ili od bolesti, a u trenutku smrti bili su u mjestu u kojem su živjeli. Moguće je da su na tome mjestu pokopani i oni koji su se našli na oporavku u bolnici Crvenog križa koja se nalazila u Senju. Drugi oblik te baštine su spomenici podignuti kao znak sjećanja na mještane stradale u Prvom svjetskom ratu. Oni su se uglavnom podizali u međuratnom razdoblju. Na predavanju je Lj. Dobrovšak iznijela nekoliko posljednjih podataka prikupljenih tijekom njezinih istraživanja u Arhivu Jugoslavije na gradivu iz međuratnog razdoblja. Prema pronađenim podacima, na prostoru Ličko-senjske županije pronađeno je nekoliko groblja na kojima su pokopani ratnici — broj pokopanih žrtava u Ličko-senjskoj županiji po mjesnim grobljima može se vidjeti u prilogu 1.

Poimenično imamo ratnike u crkvi Blažene Djevice Marije Snježne u Krivom Putu: Antun Prpić (1916., pješak Karlovačke pukovnije), Jure Krmpotić (1916., 79. pješačka pukovnija Otočac), Marko Šojat (1917., 79. pješačka pukovnija Otočac). Broj pokopanih, naravno, ne poklapa se s brojem palih Senjana u ratu, kojih je puno više. Recentna istraživanja K. Rukavine pokazuju da je, prema popisima poginulih, ranjenih i nestalih iz Ministarstva rata u Beču, bilo 311 žrtava iz Senja i okolice. Iz navedenog se može zaključiti

Mjesto	Broj pokopanih žrtava
Gospić — rimokatoličko groblje	11
Gospić — pravoslavno groblje	13
Kotar Gospić — Karlobag	2
Kotar Gospić — Cesarica	1
Otočac — rimokatoličko groblje	48
Otočac — pravoslavno groblje	51
Otočac — vojno groblje	27
Kotar Otočac — Švica	1
Kotar Otočac — Prozor	1
Kotar Otočac — Kompolje	1
Kotar Otočac — Vrhovine (zajedničko groblje)	33
Kotar Otočac — Vrhovine (pravoslavno groblje)	8
Kotar Otočac — Crna Vlast	2
Kotar Otočac — Rudo Polje	1
Kotar Senj — Marija Snježna — Krivi Put	3
Kotar Senj — Krč	2
Kotar Senj — Jablanac	3
Kotar Senj — Stari Grad	3
Kotar Senj — Sveti Juraž	3
Kotar Senj — Prizna	3
Senj — groblje sv. Vida	6

Prilog 1 — Broj pokopanih žrtava Ličko-senjske županije po mjesnim grobljima

ti kako je većina vojnika pokopana na skupnim grobljima na fronti ili grobljima u blizini bojišnice, a izvan Hrvatske.

Što se tiče spomeničke baštine, treba spomenuti baštinu u Otočcu u kojem se nalaze tri spomen-obilježja. Prvi je spomenik palim junacima Otočke 79. pješačke pukovnije grofa Jelačića postavljen u gradskom parku u ožujku 1916. godine, a svečano otkriven u svibnju iste godine. Na spomeniku se nalazio reljef Franje Josipa I., ruši se 1926. kada na njegovo mjesto dolazi spomenik kralja Petra I., a spomen-ploča s toga spomenika je sačuvana i nalazi se u Muzeju Gacke. Drugi spomenik, zapravo freska nalazila se na vanjskom pročelju župne crkve Presvetog Trojstva u Otočcu. Monumentalna freska pod nazivom *Kraljica mira* predstavljena je javnosti u rujnu 1916. godine. Njezin autor je Čeh Maksimilijan Dušek/Duchek, tada natporučnik 79. pješačke pukovnije. Freska je uništena u rujnu 1991. nakon što je crkva teško oštećena u Domovinskom ratu. Treći spomenik je na gradskom groblju Sv. Rok u Gornjoj Dubravi. Podignut je 1918. godine na dijelu tadašnjeg vojnog

groblja u čast poginulim pripadnicima Otočke pukovnije i ukrašavala ga je također freska Maksimilijana Duška. Od te freske sačuvano je vrlo malo, spomenik i freska su 1922. teško oštećeni te je danas spomenik zapušten.

U Senju i Ličko-senjskoj županiji nema puno obilježja o vojnicima stradalim u Prvom svjetskom ratu te se može govoriti o svojevrsnom zaboravu tog rata. Međutim, postoje mladi istraživači koje u središte pozornosti svojeg istraživanja stavljaju upravo Prvi svjetski rat i njegove žrtve te proučavaju povijest Senja i njegove okolice — primjerice, već spomenuti rad Karla Rukavine te diplomski rad Vedrana Tomljanovića »Senj i okolica u Prvom svjetskom ratu«, pa se nadamo da će u budućnosti biti još radova o ovim temama.

Filip Hameršak

— hrvatska vojna groblja Prvog svjetskog rata

Tijekom Prvoga svjetskog rata vojnici s područja Republike Hrvatske velikom većinom su se borili u oružanim snagama Habsburške Monarhije. Zanimljivo je kako su Kraljevina Hrvatska i Slavonija imale poseban status s elementima državnosti unutar Austro-Ugarske Monarhije, a u skladu s time su i domovinske postrojbe s područja Hrvatske i Slavonije također imale poseban status, koji je uključivao hrvatski jezik, posebnu prisegu na zakone domovine i hrvatsko znakovlje. U skladu s politikom Monarhije, hrvatski je bio zapovjedni jezik i u nekim drugim postrojbama ako je u njihovu sastavu bio i određen broj govornika hrvatskog jezika. Poimence se može identificirati 80.000 hrvatskih žrtava, a s obzirom na to da sve nisu evidentirane, ima procjena o čak do 140.000 žrtava s područja Republike Hrvatske. Naravno, stradavali su na bojištima, a glavna bojišta su bila srpsko, rusko i talijansko, no i u zarobljeničkim logorima i u bolnicama od rana zadobivenih u bojevima. O stradalima se vodila i određena skrb, koliko je to u različitim okolnostima bilo moguće — treba imati na umu kako nije bilo moguće poginule vratiti u njihov zavičaj pa su vojna groblja uglavnom nastajala duž bojišta ili uz bolnice. Iako se s vremenom počelo provoditi i okrupnjavanje, tj. ekshumacija s više manjih groblja na jedno veliko, jer je više manjih groblja bilo teško održavati, pitanje je danas koliko je ta akcija bila uspješna. Naime, istraživanja nisu provedena i za hrvatski prostor nisu poznati rezultati te inicijative. Pri potpisivanju mirovnih ugovora skrb za vojna groblja određena je kao obveza — za države pobjednice, kao i za države koje su poražene u ratu. Tako danas sve veće svjetske države imaju svoje velike organizacije koje se skrbu za poginule u Prvom svjetskom ratu i za njihove grobove. Nažalost, takve organizacije u Republici Hrvatskoj ne postoje.

Pobjedničke države su s manjih groblja ostatke svojih mrtvih ekshumirale i premjestile u goleme kosturnice — primjerice, kosturnica pokraj Ver-

duna s ostacima 20.000 francuskih vojnika, talijansko vojno groblje Redipuglia, koje je nastalo još kad je uređivanje vojnih groblja bilo dosta kaotično. No, 1930-ih godina fašistička vlast uredila je cijelo groblje u kojem se nalaze ostaci oko 100.000 talijanskih vojnika, od kojih je 40.000 neidentificirano. Druge su države također radile na ekshumaciji i premještanju ostataka poginulih vojnika u kosturnice pa se tako u nama susjednoj Sloveniji iznad Kobarida nalazi kosturnica s 20.000 ljudskih ostataka. Još se tijekom rata u novinama propagirala institucijska skrb za grobove i njezino ujednačavanje — primjerice, u *Ilustrovanom listu* 1915. godine objavljen je tekst u kojem se predlaže forma vojnih groblja, ali se također pozivaju hrvatski umjetnici da predlože specifičan dizajn za spomenike na grobovima poginulih vojnika.

Skrb za poginule hrvatske vojnike i sjećanje na njih počinjali su na bojištu — npr. u mjestu Dobrinovcima u Ukrajini pripadnici 25. domobranske pukovnije podignuli su na groblju spomenik hrvatskim domobranima, koji je preživio oba svjetska rata — taj je spomenik posjetila Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Republike Hrvatske, uključujući pukovnika Nikolu Tominca, te je spomenik obnovljen prema izvornom izgledu, a danas je potpuno u znakovlju hrvatskog identiteta.

U svojem predavanju F. Hameršak govorio je i o svakodnevnom životu na bojišnicama Prvoga svjetskoga rata. Ondje su se pojavili i listovi koje su domobranske pukovnije izdavale, pa je 25. domobranska pješačka pukovnija uređivala list *Sudrug*, koji je do danas sačuvan, a u njemu se povremeno pisalo i o spomenicima palim vojnicima, npr. o spomeniku iz Kolomyje. Tako su se 25. i 26. domobranska pješačka pukovnija borile u mjestu Glibivki u Ukrajini, a u 26. domobransku pješačku pukovniju odlazili su i vojnici s područja Senja pa se na groblju u tome mjestu vjerojatno mogu pronaći i senjske vojne žrtve. U Glibivki su podizani spomenici još za vrijeme rata, a nedavno su i obnovljeni. Na ulazu u civilni dio groblja bila je podignuta drvena konstrukcija s hrvatskim natpisom *25. i 26. pješačka pukovnija te natpis VOJNICI PALI ZA KRALJA I DOMOVINU*.

U usporedbi s vojnicima poginulim na bojištu, lakše možemo istraživati umrle u bolnicama, a u pobjedničkim državama postavljeno je i pitanje tko ima veće pravo na ostatke poginulog vojnika, tj. treba li ih predati obitelji ili staviti u zajedničku kosturnicu, u kojoj će se slaviti svojevrsni domovinski mit palih junaka u obrani svoje domovine. Što se tiče brige o grobljima na području Hrvatske i Slavonije, možemo je pratiti od 1916. godine, tj. kada je osnovan Zemaljski odbor za skrb ratničkih grobova. Na temelju vojnih zapovijedi i vanjskih naredbi postojao je jako dobro ustrojen sustav s upisivanjem stradalih pojedinaca i lokaliteta u središnji katastar vojnih groblja. Taj odbor

trebao je dizajnirati izgled spomenika, a jedan od njegovih uglednijih članova bio je poznati arhitekt Viktor Kovačić. Danas, prema istraživanjima Lj. Dobrovšak, imamo dostupnu evidenciju za nešto više od 23.000 vojnih osoba pokopanih tijekom Prvog svjetskog rata u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. U svojem izlaganju F. Hameršak je iznio nekoliko zanimljivih podataka. Jedan od njih je zaključak kako je obiteljima bilo zabranjeno da kite vojne grobove svojih stradalih članova, posebice ako su obitelji bile imućnije, kako se pojedini grobovi ne bi isticali. Dizajnirani su posebno grobovi i za vojnike muslimanske te židovske vjere. Ako je netko bio pokopan na privatnom zemljištu, država je to zemljište otkupljivala. Nakon Prvog svjetskog rata u jugoslavenskoj državi bila je propisana posebna skrb za pripadnike srpske vojske i za jugoslavenske dragovoljce, ali skrb za vojnike u austrougarskoj vojsci također nije bila zakonski zapuštena — međutim, stanje će zbog političkih razloga i nedostatka financija s godinama biti sve lošije. Prema novom zakonu iz 1922. godine, o poginulima se više ne skrbi vojska, nego vjerske i političke općine, koje za to nisu imale ni ljudi ni novca, a često ni interesa. Nedugo nakon toga svi dokumenti o održavanju groblja na teritoriju Hrvatske premješteni su u Beograd u Ministarstvo vera, a kad je 1929. ono ukinuto, dokumentacija je pohranjena u Ministarstvo pravosuđa. Ta skrb je, uz neke iznimke, tada zapravo i prestala. Ta arhiva nalazi se u Beogradu, a u Hrvatskoj ne postoje ni kopije iz arhive. Isto tako F. Hameršak je u svojem predavanju spomenuo i instituciju takozvanih *sveštenočuvara*, tj. svećenika koji su bili zaduženi da obilaze groblja u inozemstvu, kao i groblja austrougarskih vojnika slovenskoga, srpskoga i hrvatskoga podrijetla.

Postoji nekoliko primjera dobre prakse u spomeničkoj baštini prema palim vojnicima iz Prvog svjetskog rata. Na vojnom groblju nedaleko od Bovca u Sloveniji još tijekom rata postavljen je spomenik u obliku križeva — dio križeva je obnovljen, a na groblju je pokopano oko 800 vojnika različitih vjera, podrijetlom iz Bosne i Hercegovine. Prije desetak godina je u ime te države na spomenutom mjestu podignut novi spomenik palim vojnicima, ali bilo kakvo znakovlje Republike Hrvatske još uvijek nije postavljeno.

Primjere dobre prakse možemo pronaći u talijanskoj spomeničkoj baštini. Spomenik na vojnom groblju u Solkanu pokraj Nove Gorice također je iz vremena Prvoga svjetskog rata. Njime dominiraju mali betonski spomenici koji su talijanska proizvodnja iz 1920-ih godina. Na groblju Črniče pokraj Adovčine je oko 800 pokopanih i ondje se nalazi spomenik koji u sredini ima natpis na hrvatskom jeziku. Također, treba istaknuti već spomenuto groblje Fogliano blizu Redipuglia, na kojem su Talijani u zasebnom dijelu okupili ostatke otprilike 17.000 poginulih austrougarskih vojnika nakon Prvog svjetskog rata.

Neki primjeri govore o brizi Kraljevine Jugoslavije za poginule vojnike — primjerice, nakon pada Srbije 1915. oko 20.000 austrougarskih ratnih zarobljenika odvezeno je na mali otok Asinaru pokraj Sardinije. Ondje je oko 7.000 vojnika umrlo od gladi i bolesti, a njihovi su ostatci skupljeni i stavljeni u kosturnicu u kojoj se nalazi između 800 i 1.200 vojnika s hrvatskog područja. Treba podsjetiti i na spomen-kosturnicu na Crnom vrhu na planini Gučevu čije su temelje počeli raditi još austrougarski vojnici u ratu, a završile su je srpske vojne vlasti u Kraljevini Jugoslaviji. U kosturnici su i pripadnici 53. zagrebačke pukovnije. Zanimljivo je kako su ovdje vojnici zaraćenih strana pokopani zajedno u istu kosturnicu.

Možda najpoznatiji primjer spomenika i kosturnice u Hrvatskoj jest kosturnica na Mirogoju u kojoj se nalaze ostatci 3.300 vojnika. Vojnici su uglavnom umirali u obližnjim bolnicama, a početkom 1930-ih godina iz pojedinačnih grobova stavljeni su u istu kosturnicu — ovdje su i vojnici zaraćenih strana. Natpis koji je postavljen 1990-ih godina — *Palim hrvatskim vojnicima u Prvom svjetskom ratu* — ne odgovara stvarnom stanju jer hrvatski vojnici čine oko 45 % pokopanih u toj kosturnici koja je zamišljena u pomirbenom duhu. Uz navedenu kosturnicu na Mirogoju, posebno su pokopani jedino talijanski ratni zarobljenici, a talijanska država im je 1930-ih godina podignula i spomenik. Talijanska država je sličan spomenik postavila i na groblju u Zadrju, koji je preživio do danas. Uz Talijane, na Mirogoju je pokopano i nekoliko francuskih vojnika, koji također imaju svoj spomenik još s početka 1930-ih godina. Na Mirogoju zasebno vojno polje i spomenik imaju i poginuli vojnici židovske vjere.

Uzrok zaborava hrvatskih vojnika iz Prvog svjetskog rata ima veze i s političkim odnosima — nakon Drugog svjetskog rata su prema službenim odlukama, uništena groblja vezana za okupatorske kolaboracionističke vojske. Nakon tog rata devastirani su grobovi domobrana Nezavisne Države Hrvatske, a i groblja povezana s Prvim svjetskim ratom. Kasniji zakoni o brizi o poginulim vojnicima nisu uključivali poginule Južne Slavene u inozemstvu, nego eventualno austrougarske grobove u Jugoslaviji, ali tretiralo ih se kao grobove strane vojske i njihovo održavanje bilo je zanemarivo. Austrija je ipak 1980-ih godina lijepo uredila mornaričko groblje u Puli, ali također kao groblje strane vojske. Položaj vojnih groblja bio je nedefiniran sve do novih zakona donesenih u Republici Hrvatskoj, u kojima ne postoji kategorija hrvatskih vojnika u austrougarskoj vojsci, nego su to sve pripadnici strane vojske, koje hrvatska država treba evidentirati samo ako se nalaze na teritoriju države — dakle, sva groblja na Soči (Sloveniji), Ukrajini i drugim bojištima ne tiču se zakona ni brige Republike Hrvatske. Jedina iznimka je međudržavni sporazum sa Slovenijom iz 2008., u kojem je navedeno da se Hrvatska

može brinuti za groblja iz Prvog svjetskog rata i na području Slovenije ako su na njima pokopane osobe hrvatske narodnosti. Ali, na taj se zakon nikad nije pozivalo, tj. nikad se nije postupalo prema njemu. Sve druge inicijative su ustvari samo inicijative braniteljskih udruga i pojedinih hrvatskih veleposlanika, koji su uvijek imali potporu domaćina, ali još uvijek u Hrvatskoj ne postoji sustavni pravni okvir. Primjerice, slovenski zakon propisuje skrb za slovenske vojnike u bilo kojoj vojsci, pa tako i u austrougarskoj, a srpski zakon obuhvaća sve ratove i vojske od 1912. godine. Ipak, postoji nekoliko časnih iznimaka, zahvaljujući naporu braniteljskih udruga ili pojedinaca, poput spomen-ploče na sočanskom groblju koju je podignuo Grad Karlovac, a ne Republika Hrvatska. Drugi primjer je u Poljskoj, gdje je obnovljeno groblje 31. Ilovačkog bataljuna, u čemu je sudjelovao i Nikola Tominac. U Ljavu je također postojalo veliko austrougarsko vojno groblje i na njemu su pokopani i hrvatski vojnici. Tijekom 2018. na groblju je podignut hrvatski spomenik kao spomen na sve poginule Hrvate na istočnom bojištu, i to je riječak primjer akcije u kojoj je sudjelovala Vlada Republike Hrvatske kao pokrovitelj, što je nažalost jedini primjer navedenog pokroviteljstva.

Željko Holjevac

— pregled stanja u Senju i Lici od 1914. do 1918. godine

Iznenadna vijest da je Gavrilo Princip, bosanski mladić srpske nacionalnosti u Sarajevu 28. lipnja 1914. ubio nasljednika austrougarskog prijestolja nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu vojvotkinju Sofiju von Hohenberg, izazvala je podijeljene reakcije u ličko-senjskoj javnosti. Na javnim zgradama i mnogim privatnim kućama izvešene su crne zastave, a u Senju su 30. lipnja održani prosvjedi koji su završili razbijanjem prozora i prolivanjem tinte po pojedinim objektima u gradu. S druge strane, neka Mica Kranjčević, gostioničarka i prodavačica prijeke naravi iz Općine Brlog privedena je u srpnju u oružničku postaju u Otočcu pod sumnjom da je odobrala sarajevski atentat pucanjem iz pištolja. Pretragom njezine kuće pronađene su dvije dvocijevke, dvije kubure, pištolj, 22 paketa bosanskog duhana i pet srpskih zastava.

S objavom rata Austro-Ugarske Monarhije Srbiji nakon atentata u Sarajevu, stupile su u Banskou Hrvatskoj na snagu iznimne mjere za ratno stanje, npr. uveden je prijevremeni sud, a opća mobilizacija naišla je na dobar odaziv Hrvata. Tako su Zagrepčani pjesmama i cvijećem ispratili prve mobilizirane vojnike, koji su u kolovozu 1914. krenuli na bojište s razvijenom hrvatskom trobojnicom na čelu kolone. Sasvim drukčije raspoloženje vladalo je u Ličko-krbavskoj županiji, gdje je vladin povjerenik i banski savjetnik Đuro Horvat nakon objave rata zatražio žurno pojačanje u oružničkim postajama. Bio

je ozbiljno zabrinut za moguće pogoršanje javne sigurnosti poslije odlaska carske i kraljevske vojske iz Gospića i Otočca s obzirom na »mrko nezadovoljstvo pojedinih žitelja srpske nacionalnosti«, kako piše u službenom dokumentu i kako navodi Ž. Holjevac. Čini se da je imao i konkretnih razloga za zabrinutost jer je samo dva dana nakon objave rata skupina vojnika pravoslavne vjere skinula hrvatsku zastavu s Hotela Zagreb u Otočcu.

Dok su vojnici domobrani iz Senja i Like prolijevali krv za kralja u Srbiji i Galiciji tijekom prvih ratnih mjeseci, brojni Ličani uhićeni su kao politički sumnjive i nepouzidane osobe. Samo u Udbini pritvoreno je 128 takvih osoba, uglavnom pravoslavne vjere, a uhićenih civila bilo je i drugdje. S udaljenih bojišta obiteljima su stizala pisma i dopisnice vojnika s kratkim porukama: *Živ sam i dobro mi je. Zdrav sam i dobro mi je*. I slično. Žene, djeca i starci zamijenili su mobilizirane muškarce na poljskim i drugim radovima u pozadini, a gradnja željezničke pruge preko Like započeta 1912. nastavljena je radom ruskih i talijanskih zarobljenika kada je 1915. godine počeo i rat s Italijom. Tijekom putovanja po Lici i Krkavi u srpnju 1915. tadašnji hrvatski ban Ivan Škrlec posjetio je Udbinu, gdje su ga dočekala dvojica starih Ličana — umirovljeni viši financijski stražar Ilija Krmpotić i seljak Miloš Majstorović (jedan Hrvat i jedan Srbin). Oni su u starinskoj nošnji i s pripasanim oružjem pratili bana kroz mjesto i stajali su pred njegovim stanom kao počasna straža. Škrlec je razgledao veliku gimnaziju, domaćin mu je bio veliki župan Đuro Horvat, a posjetio je i Karlobag. Na pobudu potpukovnika Slavka Štancera, zapovjednika Treće domobranske bojne u Gospiću su služene mise u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi za duše poginulih ratnika, a humanitarnu pomoć za vojnike, ranjenike, invalide i ratnu siročad skupljala je i tadašnja školska mladež.

Zbog rata s Italijom i time moguće talijanske invazije, gruntovnica Kotarskog suda u Senju privremeno je pohranjena u Otočcu. Ima i nekih životnih kurioziteta kako je u svojem predavanju spomenuo Ž. Holjevac, pa je npr. 1915. u Kosinju poplava srušila stari drveni most preko rijeke Like. Na plitvičkom jezeru Kozjaku ulovljena je rijetka pastrva teška 7,5 kg, a u senjskoj luci potonuo je usidreni parobrod *Svačić* hrvatskog parobrodarskog društva u Senju. Brod je potonuo, kako je pisao *Ilustrovani list*, jer se nije popravilo njegovo korito, bio je usidren u luci, a promet je bio prekinut zbog rata. Istodobno je narod u Lici obrađivao samo 24% vlastite zemlje jer je čak 76% ličke zemlje bilo u posjedu države, krajiških imovnih općina i zemljišnih zajednica. Ličanin, dakle, oskudijeva jedino u pravu što Lika nije njegovo vlasništvo — napisao je Dragutin Franjić, profesor Velike gimnazije u Gospiću u rujnu 1915. u raspravi s autorom jednog novinskog članka o tome kako je u Lici u ratu te kako se živi.

I Ž. Holjevac je u predavanju rekao kako je u parku u središtu Otočca sredinom svibnja 1916. otkriven spomenik poginulim pripadnicima Otočke pješačke pukovnije grofa Jelačića broj 79. Na spomeniku je bilo upisano: *U spomen Velikom ratu 1914. palih junaka carske i kraljevske otočke pješačke pukovnije grofa Jelačića broj 79. podignut 1916.* Istovremeno su ionako siromašni lički krajevi trpjeli još izraženiju oskudicu hrane i soli, s crkvenih zvonika skidana su zvona da bi se pretopila u topove i granate, a zbog brojne muške radne snage na bojištima i blokade svjetskih mora, ljudi su sve više gladovali. Kad je umro Franjo Josip I. u studenom 1916. godine, počela se u narodu širiti uzrečica: *Nesta Frane, nesta 'rane* (hrane, op. a.). Ratne nevolje pogoršalo je 1916. i nekoliko potresa, koji su, primjerice, oštetili kapelu Sv. Trojstva u srednjovjekovnom Sokolcu u Brinju. Kapelu je sljedeće godine privremeno popravio domaći poduzetnik Marko Maljković.

Treće i četvrte ratne godine povećali su se nestašica, skupoća, rekvizicije, lihvarjenje i pothranjenost u pozadini fronte. *Što danas dadeš za opanke mogao bi prije za to kupiti dobar par volova.* To se moglo pročitati u jednom izvoru iz toga vremena. Budući da je dio oružništva poslan na talijansko bojište, učestali su pljačkaški prepadi vojnih bjegunaca i zelenog kadra u šumama (oni koji su bježali u šume od vojne obveze) na posjednike i trgovce. Na ličke lihvare i sirotinju osvrnuo se novi veliki župan Tomislav Tomljenović iz Bužima, poslije i ban, imenovan nakon što je Ličko-krbavsku županiju 1916. i 1917. vodio stari podžupan Ivan Vučetić. U govoru održanom pred županijskom skupštinom u Gospiću u prigodi svoga uvođenja u službu 25. rujna 1918. veliki župan je kazao: »Od hrane za Liku prošle dobavne godine već je putem, prije nego je došlo do aprovizacije, nestalo samo nekoliko metričkih centi manje od 144 vagona.« Hrana je oduzimana seljacima ili kupovana od njih po vrlo niskim cijenama, ali stanovnici u ličkim gradićima pa i u Senju masovno su oskudijevali jer je opskrba bojišta imala prednost. Ipak, i u takvim je uvjetima u Gospiću u Kaniškoj ulici 1917. dovršena nova zgrada pošte, koja radi i danas. U lipnju 1918. puštena je u promet dionica željezničke pruge od Plaškog do Vrhovina, a dalje će se gradnja nastaviti nakon rata. Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade u Zagrebu otvarao je srednje škole i u manjim mjestima pa je u rujnu 1918. otvorio privremenu malu realnu gimnaziju u Korenici. Tada su postojale samo dvije velike gimnazije u Županiji: Senj i Gospić.

Smatrajući proizvodnju električne energije na ponornicama Gackoj i Lici epohalnom osnovom za gospodarski razvitak Hrvatske, Zemaljska vlada je pripremila nacrt zakona o iskorištavanju vodne snage tih dviju ponornica, ali raspad Austro-Ugarske spriječio je provedbu te zamisli.

Opća iscrpljenost i nezadovoljstvo ratom izazvali su nemire u državi, a proširila se i epidemija španjolske gripe, koja je prema nekim podacima odnijela više života nego ratni vihor tijekom četiri godine. Uskoro su vojnici otočke pješačke pukovnije u Rijeci otkazali poslušnost, a Hrvatski sabor u Zagrebu 29. listopada 1918. donosi odluku o izlasku Dalmacije, Hrvatske, Slavonije s Rijekom iz Austro-Ugarske i o njihovu ulasku u novu privremenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Austro-Ugarska ratna mornarica na Jadranskom moru s glavnim uporištima u Puli i Boki kotorskoj predana je Narodnom vijeću SHS-a, a za novoga zapovjednika postavljen je dotadašnji kapetan vojnog broda Janko Vuković Podkapelski iz Jezerana, koji je promaknut u čin kontraadmirala. Međutim, talijanski podvodni diverzanti, takozvani *ljudi žabe* uvukli su se u pulsku ratnu luku i rano ujutro na blagdan Svi Sveti 1. studenog 1918. eksplozivom potopili admiralski brod *Viribus Unitis* s kojim je na morsko dno otišao i kratkotrajni novi zapovjednik Podkapelski.

Istodobno, vojnici iz baraka na Špilniku pokraj Otočca razišli su se po čitavoj Ličko-krbavskoj županiji, a najviše po kotarima Brinje, Otočac i Perušić. Činili su razbojstva i štetu na imovini, a pridruživali su im se i pripadnici zelenog kadra, koji su izašli iz šuma te vojnici i domobrani koji su se vraćali s udaljenih bojišta. U Brinju su vojnici zapalili dvije kuće, opljačkali prodavaonicu trgovca Fabijanija, odnijeli novac iz državne pošte i prekinuli telefonske žice. U Jezeranama su opljačkane tri najmućnije kuće. Pljačke i otimačine bilo je u Brlogu, Kosinju, Škarama, Vrhovinama i drugdje. U Otočcu je zabilježena pucnjava između pljačkaša i privremene Narodne garde, koju je u općem kaosu ustrojavalu Narodno vijeće pokušavajući popuniti prazninu nastalu demobilizacijom, raspuštanjem i rasulom austrougarskih oružanih snaga nakon što je 3. studenoga i službeno potpisano primirje. Na obje strane bilo je nekoliko mrtvih i više ranjenih. Narodna garda i staro oružništvo u Ličko-krbavskoj županiji bili su malobrojni pa nisu mogli svladati veliki broj pobunjenih vojnika, a na tome području nalazilo se oko 4.000 talijanskih zarobljenika, za koje izvori pišu da su bili u bijednom stanju. Oružje i streljivo iz vojničkih skladišta u Vrhovinama, Rudopolju i Gračacu brzo je razgrabljeno. U Rudopolju je miniran vodovod, Gračac se povremeno našao potpuno pod nadzorom pljačkaša, u opasnosti od otimačine bilo je i Ličko Petrovo Selo, a u Jablanac je nakratko uplovio manji talijanski brod, ali nije se ondje zadržao. Željeznički namještenici su napustili svoju službu, a lička željeznica u izgradnji ostala je bez nadzora. Od županijske oblasti u Gospiću brzojavno je zatražena vojna pomoć za održavanje reda i mira, napose u kotarima Brinje, Otočac, Perušić, Gračac i Gospić, ali brzojav nije poslan zbog pogreške na brzojavnim uređajima. Stoga je Mjesni odbor Narodnoga vijeća u Gospiću 2. studenoga 1918. zatražio ponovno uspostavu prijekoga

suda na tom području. Otočka pješačka pukovnija grofa Jelačića broj 79. prestala je postojati, a vojničku službu preuzele su postrojbe narodne garde i mjesne narodne straže. Pukovnik Nikola Paunović odveden je uz pratnju u zatvor u Zagreb, a u Narodno vijeće SHS-a dolazile su pritužbe protiv općinskih činovnika, poštara, oružnika, stražara i drugih pojedinaca na terenu zbog čega je Mjesni odbor Narodnog vijeća SHS-a u Ličkom Petrovu Selu zatražio od općinskog bilježnika Luke Vlatkovića da hitno isprazni svoj stan. Na to se on žalio, i to podpredsjedniku Narodnog vijeća SHS-a Svetozaru Pribičeviću, a neki Mio Smolčić žalio se na rekviziciju koju je provodila narodna straža u Križpolju. Nakon što su talijanski ratni brodovi uplovili u Rijeku, a srbijanske postrojbe na poziv Narodnog vijeća SHS-a došle u Zagreb Središnji odbor Narodnog vijeća SHS-a donio je 24. studenoga 1918. odluku o ujedinjenju privremene Države SHS s Kraljevinom Srbijom. Ujedinjenje je proglašeno 1. prosinca 1918. u Beogradu, čime je prestala višestoljetna habsburška vladavina te su lički, primorski i ostali hrvatski krajevi ušli u novu jugoslavensku državu.

Nikola Tominac

— pregled ratišta pukovnija Ličko-krbavske županije
i obilježavanja spomena na poginule

Na području Ličko-krbavske županije osnovane su dvije postrojbe: 79. pješačka pukovnija grofa Jelačića i 26. domobranska pješačka pukovnija iz Karlovca te njezina 3. bojna iz Gospića. Ti vojnici su tijekom 1914. godine ratovali na Drini protiv srpske vojske — poznate su Kolubarska bitka i povlačenje austrougarske vojske prema području današnje Vojvodine. U siječnju 1915. godine sve hrvatske snage, osim zaštitnih snaga na Drini, u kojima su bili najviše Dalmatinci, prebacuju se na područje Karpata.

U teškim zimskim bitkama na Karpatima više je ljudi umrlo od zime i neuhranjenosti nego u izravnoj oružanoj borbi s Rusima. U svibnju 1915. godine kod Gorlica nedaleko od Krakova austro-njemačke snage kreću u proboj prema istoku, 79. pukovnija spušta se s Karpata preko Dnjestra prema gradu Lutsku u blizini kojeg se zaustavljaju. Na tom putu pukovnija je imala gubitke (više od 300 poginulih i veliki broj ranjenih) na području rijeke Dnjestar kod mjesta Drohobycha, na kojem se danas nalaze brojni ostatci vojnika. U ljeto 1916. godine Rusi kreću u proboj kod Lutska na južnom dijelu bojišta gdje su »naši domobrani« imali izrazito velike gubitke — 79. pukovnija koja se tu zatekla tijekom proboja povlači se iza Lutska i uspijeva zaustaviti ruski proboj, a nakon toga odlazi na rijeku Soču i talijansko bojište.

U svojem izlaganju je N. Tominac istaknuo kako su 10. i 11. sočanska bitka bile osobito tragične i u njima je 79. pukovnija imala izrazito velike gu-

bitke. Zbog takvog teškog stanja, počinje 12. sočanska bitka i proboj kod Kobarida. Austro-njemačke snage uspjele su se probiti na talijansku bojišnicu i doći na rijeku Piave. Važno je napomenuti da su Ličani i Primorci došli na Južni Tirol, tj. na planinsko bojište na kojem su se vodile silovite borbe.

Osim navedenih pukovnija, Ličani i Primorci borili su se i kod Verduna na francuskom bojištu u sklopu 31. lovačke bojne. Međutim, kako je N. Tominac u svojem predavanju naveo, nema dokumentacije o tome što su sve ondje preživjeli, ali uglavnom im je bilo vrlo teško, pogotovo nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije kad su se ti vojnici morali vratiti na područje današnje Hrvatske.

U sklopu obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata Grad Zagreb i Ministarstvo kulture i branitelja podignuli su spomenik u znak sjećanja na vojnike poginule na području povlačenja Ličana prema rijeci Dnjestru gdje je pronađeno jedno austro-njemačko groblje i gdje se borila njemačka južna armija. Danas je to groblje sačuvano, napravljeni su i projekti za njegovu detaljniju i temeljitiju obnovu, ali rat u Ukrajini spriječio je bilo kakva slična nastojanja. N. Tominac tvrdi da je Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Republike Hrvatske postavila poseban spomenik austrougarskim žrtvama na groblju u gradu Lavovu u obliku šahovnice, a kao članovi Udruge komemorirali su i poginule iz dobrovoljačkih snaga u Odesi, sve u dogovoru s veleposlasticima u Ukrajini.

Osim podatka o mnogim poginulim vojnicima, predavač je istaknuo da Hrvatska ima i prave velikane Prvog svjetskog rata kojima se odaje počast, poput generala Stjepana Sarkotića i feldmaršala Svetozara Borojevića. Međutim, s područja Senja pronašli smo i vojnika Miroslava Benziju, koji je dobio zlatnu medalju za hrabrost u borbi protiv Srbije. Koliko nam je poznato, to nije detaljno istraženo, a moglo bi biti zanimljivo za lokalnu povijest. Iz svega navedenog može se zaključiti kako je sudbina Senjana, Ličana i Primorca bila vrlo teška i krvava u Prvom svjetskom ratu, a sva ova istraživanja proveli smo upravo njima u spomen.

Boris Blažina

— predstavljanje memoara *Do posljednjeg pozdrava zastavi*
— sjećanja austrijskog podmorničkog zapovjednika
kapetana korvete Georga von Trappa

Postoji cijelo bogatstvo memoara i sjećanja hrvatskih vojnika u Prvom svjetskom ratu, koje je, nažalost, zbog odnosa u Hrvatskoj prema Velikom ratu u međuvremenu zaboravljeno ili je ostalo u rukopisu, pa ta sjećanja nisu tiska-

na. Kada govorimo o hrvatskim vojnicima, nije riječ samo o etničkim Hrvatima, nego o tome kako je to bila Austro-Ugarska Monarhija, bili su to i ljudi drugih nacionalnosti koji su zapovijedali hrvatskim vojnicima ili su sudjelovali u ratnim zbivanjima. Knjiga koja je bila tema ovog predstavljanja malo se razlikuje od tipičnih sjećanja jer ju je napisao Austrijanac — kapetan Georg von Trapp te je prijevod s njemačkog na hrvatski jezik. Knjiga je objavljena u suradnji s Državnim arhivom u Zadru i Hrvatskim institutom za povijest i zove se *Do posljednjeg pozdrava zastavi — sjećanja austrijskog podmorničkog zapovjednika kapetana korvete Georga von Trappa*.

Tko je bio Georg von Trapp i zašto je on važan za nas u Hrvatskoj? On je bio austrougarski ratni junak, odnosno najuspješniji zapovjednik podmornice u austrougarskoj ratnoj mornarici u Prvom svjetskom ratu. Međutim, zapamćen je po nečem sasvim drugom — kao lik kapetana iz poznatog mjuzikla *Moje pjesme, moji snovi* iz 1965. godine. Film, nažalost, čini određenu nepravdu prema von Trappu jer u njemu nema riječi o njegovim ratnim iskustvima, a nisu spomenute njegove veze s Hrvatskom, a i njegova osobnost dosta se razlikuje od stvarne osobe.

Koje su njegove veze s Hrvatskom? Kao časnik austrougarske mornarice velik dio svoje karijere proveo je na našoj obali jer je tu bila većina austrougarskih ratnih luka, a također su mnogi mornari, tj. članovi posade bili hrvatskog podrijetla. Međutim, njegove veze s Hrvatskom sežu mnogo dublje od toga — rođen je u Zadru 4. travnja 1880., kao sin uspješnog mornaričkog časnika Augusta von Trappa, koji se među ostalim istaknuo i u Viškoj bitki 1866. godine, a za svoje druge zasluge stekao je nasljednu obiteljsku titulu. Von Trappova majka bila je Hedwiga Weppler, amaterska pijanistica koja je svoju ljubav prema glazbi prenijela i na djecu, pa se von Trapp, za razliku od onoga što je prikazano u mjuziklu, glazbom zapravo počeo baviti već u djetinjstvu. Od malena zadivljen brodovima koje je vidio u našim lukama, Georg von Trapp krenuo je očevim stopama i pridružio se mornarici. Završio je Mornaričku akademiju u Rijeci kao jedan od najboljih studenata u svojoj generaciji, bio je na mnogim plovidbama, među kojima se ističe kartografska ekspedicija na Tihi ocean, a prvo ratno iskustvo stekao je u gušenju Boskačkoga ustanka u Kini, u kojem je sudjelovao kao mornaričko pješništvo, tj. današnji ekvivalent marincima te je za to stekao svoje prvo odlikovanje za hrabrost.

Nakon toga vratio se u Hrvatsku i radio na ispitivanju tada relativno novih oružja, a to su bile podmornice i torpeda. U Rijeci je bila poznata i prva tvornica torpeda na svijetu čiji je vlasnik bio engleski industrijalac Robert Whitehead. Georg je tijekom tih ispitivanja upoznao Whitheadovu unuku Agathe s kojom se vjenčao u kapelici riječke Mornaričke akademije 1911. go-

dine. Smjestili su se u Puli, tada glavnoj austrougarskoj ratnoj luci te su tu 1912. dali izgraditi vilu Trapp, koja se i danas može posjetiti. Danas je u njoj gerontološki centar. Samo dvije godine od kad su se uselili u svoj novi dom počeo je Prvi svjetski rat. Agathe i njihovo dvoje djece evakuirani su u Austriju, a Georg je postavljen za zapovjednika topiljarke. Međutim, on je želio aktivniju ulogu i tražio je premještaj u podmornicu, što mu je odobreno 22. travnja 1915. godine. Tada je postavljen za zapovjednika — male i zastarjele podmornice U-5, u kojoj su se zbog lošeg sustava prozračivanja mornari često trovali benzinskim parama. Izazova i problema bilo je mnogo. Uz to što je podmornica bila zastarjela, Georg je bio suočen s nadmoćnim neprijateljskim flotama, često i s nerazumijevanjem nadređenih za potrebe podmorničkog ratovanja. Već pet dana nakon što je postavljen za zapovjednika podmornice U-5 potopio je veliki francuski ratni brod, oklopnog krstaša Léon Gambett, na ulasku u Jadran. Taj čin bio je vrlo važan. Naime, nakon toga države Antante nisu slale svoje velike brodove na Jadran jer su strahovale od stradanja uzrokovanih austrougarskim podmornicama. Nakon rata Georg je za taj pothvat stekao posebno odlikovanje, Red Marije Terezije, koje se dodjeljivalo samo časnicima koji su pokazali iznimnu hrabrost i inicijativu u borbi.

U kolovozu 1915. blizu Palagruže potopio je talijansku podmornicu Nereide, što se tada rijetko događalo. Već iduće 1916. godine postavljen je za zapovjednika U-14, tada najveće austrougarske podmornice s kojom je izveo više uspješnih napada na talijanske, francuske i britanske konvoje na Jonskom i Sredozemnom moru. Djelujući na prostoru od Jadrana do Grčke i sjeverne Afrike uspio je 1917. potopiti jedanaest neprijateljskih brodova, što ga ujedno čini najuspješnijim austrougarskim podmorničkim zapovjednikom. Kao pravi časnik stare škole von Trapp je ostao vjeran caru i Monarhiji do kraja rata — posljednje mjesece proveo je kao zapovjednik podmorničke baze u Boki kotorskoj, gdje je primio vijest da je rat završen te da je njegova strana poražena. Dok su ostali slavili kraj rata, drugi se pokušavali vratiti kućama, von Trapp je sa skupinom časnika posljednji put spustio austrougarsku mornaričku zastavu i tako je simbolično označio kraj ne samo svoje mornaričke karijere, nego također države i sustava koje je doživljavao kao temelje vlastitog identiteta. Upravo zbog tog čina knjiga se zove *Do posljednjeg pozdrava zastavi*, kako je njezin urednik u svojem predstavljanju istaknuo.

Nakon rata prekinuta je mornarička karijera von Trappa, od bolesti mu je ubrzo umrla supruga pa je kao dadilju zaposlio Mariju Kutscheru kako bi se brinula o njegovu sedmero djece, s njom se poslije vjenčao i imao još troje djece. Na Marijin poticaj počeli su nastupati kao pjevačka obitelj i postigli su uspjeh diljem Europe. Von Trapp nije zaboravio svoje dane u mornarici ni povezanost s našom obalom pa je nekoliko puta u međuratnom razdob-

lju poveo svoju obitelj na ljetovanje u Pulu i krstarenje Jadranom. Nažalost, tu je idilu prekinuo uspon nacista, koji su preuzeli vlast u Austriji i nastojali von Trappa pridobiti za sebe. Međutim, on je njihove pozive odbio te je jednom prilikom, kad su mu naredili da izvjesi zastavu s kukastim križem na svojoj kući, izvjesio jedan šareni sag. Ipak, bojeći se odmazde poveo je obitelj preko talijanske granice u izbjeglištvo, a na kraju su se smjestili u SAD-u gdje su nastavili svoju pjevačku karijeru. Georg von Trapp umro je na obiteljskom imanju u Vermontu nedugo nakon kraja Drugoga svjetskog rata, odnosno 1947. godine. Pokopan je u odori austrougarskog časnika s onom mornaričkom zastavom koju je posljednji put spustio još 1918. godine u Boki kotorskoj.

Kada je završio Prvi svjetski rat, Von Trapp je silno želio očuvati svoje uspomene na Monarhiju i njenu mornaricu te ih prenijeti mlađim naraštajima. Zato je putovao diljem zemlje i držao predavanja o svojim mornaričkim danima, a u vezi s tim nastojanjima objavio je 1935. ove memoare. Oni su bili vrlo popularni te su gotovo odmah uvršteni na popis srednjoškolske literature u Austriji, a prevedeni su i na francuski jezik. Nažalost, zbog spomenutih političkih zbivanja, knjiga se nije spominjala sve do posljednjih 20-ak godina, kada se konačno pojavilo novo izdanje na njemačkom jeziku. Prevodi se i na druge jezike: engleski, poljski, mađarski, ruski, sada i na hrvatski.

Von Trapp u knjizi opisuje svoju službu od trenutka kada je postao zapovjednik podmornice U-5 godine 1915. sve do kraja rata, tj. do posljednjeg pozdrava zastavi u Boki kotorskoj 1918. godine. Ova knjiga nije samo dnevnik autorovih doživljaja i promišljanja, nego ima i književnu vrijednost. Naime, vrlo vješto je napisana — možemo je čitati gotovo kao povijesni roman s mnogo dijaloga, opisnih situacija i društvenih grupa u kojima se von Trapp kretao tijekom rata. Na temelju rečenog stječemo dojam kako je zapravo bilo služiti i živjeti u podmornici te kakvo je stajalište jednog Austrijanca o Hrvatskoj. Saznajemo o stvarnosti rata na moru, njegovim posljedicama na vojnike i civile u pozadini te općenito iz prve ruke doznajemo o posljednjim danima i propasti Austro-Ugarske. Autor nam pokazuje kako je bilo živjeti i raditi s višenarodnom posadom — među njegovim mornarima bili su Hrvati, Austrijanci, Mađari, Česi, Talijani — i to u jednoj skućenoj podmornici u kojoj su bili suočeni s prirodnim nedaćama, mehaničkim kvarovima i nadmoćnim neprijateljem te su morali naučiti živjeti jedni s drugima. Vidimo kako su do samoga kraja rata ostali složni. Čitatelj tu dobiva dojam da je von Trapp usprkos svojim nevjerojatnim uspjesima bio vrlo skroman i pristupačan čovjek, zbog čega je svoje memoare napisao u trećem licu. Na taj je način želio istaknuti da njegovi uspjesi ne pripadaju samo njemu, nego cijeloj posadi podmornice. Svojim najvećim uspjehom smatrao je činjenicu da tije-

kom cijeloga rata u svim akcijama nije poginuo nijedan član njegove posade. Von Trapp je smatrao Hrvatsku svojom drugom domovinom, što se vidi i u knjizi kad na živopisan način opisuje prirodne ljepote naše obale i često težak život njenih stanovnika, kao i u činjenici da je svoju obitelj nastavio voditi na ljetovanje u našu zemlju i nakon kraja rata. Von Trappove veze s našom obalom nisu zaboravili ni njegovi nasljednici — neki od njih u Zadru su pokušali pronaći kuću u kojoj je rođen, no ona i dalje nije poznata. Hrvatski prijevod memoara svakako će omogućiti našim čitateljima da prepoznaju povijesnu i umjetničku vrijednost ovog djela i njenog autora.

Važnost i recepcija okruglog stola Prvi svjetski rat — zaboravljena baština u Senju

Projekt *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština* primarno se bavi znanstvenom raspravom o »kulturi sjećanja« na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj na temelju novih spoznaja o istraženju baštini kako bi se ustanovilo što je uzrokovalo suvremeni »fenomen zaborava« na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj. Cilj projekta je istražiti »kulturu sjećanja« na taj rat u Hrvatskoj tijekom Kraljevine SHS/Jugoslavije (u odnosu prema široj regiji i Europi) kroz sustavno upoznavanje s »politikama sjećanja« (zakonodavni okvir), praksama obilježavanja »mjestâ sjećanja« i »komemorativnim praksama« tijekom Prvoga svjetskoga rata i u međuratnom razdoblju.

Prvi svjetski rat je utjecao na milijune ljudi koji su u njemu izravno ili neizravno sudjelovali, a njegove će posljedice u Europi ostati vidljive sve do danas — on je utjecao i na manje lokalne sredine na hrvatskom povijesnom prostoru, pa tako i na grad Senj te njegovu širu okolicu. Nažalost, povijest Senja tijekom Prvog svjetskog rata još uvijek nije dovoljno istražena, a nisu istražene ni sudbine Senjana i vojnika iz okolice koji su se borili na europskim bojištima, ni senjske žrtve i žrtve iz senjske okolice navedenog rata. Okrugli stol *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* održan je u Senju kako bi se zainteresiranim Senjanima predstavili rezultati istraživanja projekta s posebnim osvrtom na Senjane i stanovnike iz okolice, njihove žrtve iz Prvog svjetskog rata te na »mjestâ sjećanja« za navedene žrtve u okolici.

Prigodno je bilo da se okrugli stol održi upravo u Gradskoj knjižnici Senj, koja tijekom cijele godine svojim sugrađanima i posjetiteljima grada omogućava iznimno bogat program — od predstavljanja knjiga, preko izložbi, edukacijskih radionica do znanstvenih simpozija i okruglih stolova. Sve navedeno, kao ni ovaj skup ne bi bilo izvedivo bez ravnateljice knjižnice Ane Prpić Rogić i svih djelatnika knjižnice, koji su ugostili predavače i pripremili mjesto za održavanje okruglog stola.

Treba istaknuti kako je spomenuti skup imao i svojevrstu edukacijsku ulogu jer su na njemu sudjelovali i učenici Srednje škole Pavla Rittera Vitezovića u dogovoru s ravnateljicom škole Danijelom Vukelić i profesorom povijesti Silvijem Šojatom, koji su prepoznali važnost razmatranih tema za učenike. Oni su mogli steći novo znanje o svim temama koje su obuhvaćene u ovom osvrtu, što im je omogućilo da povežu kompleksne društvene i povijesne pojave Prvog svjetskog rata sa svojom svakodnevnom okolicom i gradom u kojem žive.

Na kraju skupa publika se uključila u raspravu pitanjima i komentarima. Većina komentara bile su zapravo riječi zahvale slušatelja na oživljavanju zapostavljenih tema povijesti Senja i sudbina senjskih žrtava i žrtava iz okolice Senja tijekom Prvog svjetskog rata. Posjetitelji okruglog stola postavljali su i pitanja o budućim istraživanjima navedenih tema, tj. o istraživačima koji bi se mogli nastaviti baviti tim temama, posebice lokalnom povijesti Senja i okolice te Prvim svjetskim ratom i žrtvama s promatranog prostora. Voditeljica projekta dr. sc. Ljiljana Dobrovšak je istaknula kako zanimanje među istraživačima ovakvih tema itekako postoji. Kao dokaz izdvojila je i ovaj okrugli stol te mlade istraživače iz projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština*, a i druge senjske povjesničare koji posebnu pozornost usmjeravaju na lokalna mjesta sjećanja žrtava Prvog svjetskog rata.

O skupu su izvještavali različiti mediji — u prvome redu Radio Senj je snimio cijeli događaj i sve izlagače te snimku puštao u eter idućih tjedana nakon njegova završetka kako bi svi zainteresirani mogli poslušati izlaganja ako su bili spriječeni doći na okrugli stol. Osim navedenog, skup je popraćen objavama i člancima na portalima i stranici Grada Senja, *internetskoj* i *Facebookovoj* stranici Gradske knjižnice Senj, *Facebookovoj* stranici *Udruge 1914—1918*, te člancima objavljenim u sljedećim medijima: *Novi list*, *Turneri.info*, *Knjižnice.nsk*, *Novitet.hr* te na web-portalima Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

Sudionici okruglog stola su nakon njegova održavanja posjetili i lokalno senjsko groblje Sv. Vid, na kojem je tijekom Domovinskog rata podignut spomen-križ uz tri mramorne ploče na kojima je uklesano: »Hrvatskim vojnicima i žrtvama palim za domovinu 1914—1918 1941—1945« (lijevo); »Blago onima koji stanuju kod tebe Gospodine« (na sredini) i »U spomen palim hrvatskim braniteljima Domovinskog rata« (desno). To je jedan od spomenika za sve branitelje Hrvatske, ali prvenstveno za hrvatske branitelje Domovinskog rata. Prema istraživanjima dr. sc. Ljiljane Dobrovšak, na tom groblju je pokopano i šest austrougarskih vojnika, a sudionici su pronašli grob tek jednog od njih — riječ je o Tomi Prpiću (1878.—1915.), razvodniku 26. pučko-ustaške pješačke pukovnije.

Zaključak

Okrugli stol *Prvi svjetski rat — zaboravljena baština* u Senju održan 16. ožujka 2023. godine u Gradskoj knjižnici Senj samo je jedan od brojnih rezultata projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština*. Sudionici toga skupa — dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, dr. sc. Filip Hameršak, dr. sc. Željko Holjevac, Nikola Tominac i Boris Blažina — osvrnuli su se na različite teme vezane za projekt i lokalnu povijest Senja te njegove okolice kako bi predstavili dio vlastitih recentnih istraživanja zainteresiranoj senjskoj publici.

Treba istaknuti kako je ovaj skup imao i svojevrsnu edukacijsku zadaću jer su na njemu bili i učenici Srednje škole Pavla Rittera Vitezovića u dogovoru s ravnateljicom škole i profesorom povijesti, a rasprava tijekom okruglog stola otvorila je brojna pitanja o budućim istraživanjima navedenih tema i o istraživačima koji se time bave. Dobra medijska popraćenost skupa omogućila je da rezultati istraživanja sudionika i projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja — zaboravljena baština* budu dostupni mnogo brojnijoj publici od one prisutne na okruglom stolu. Okrugli stol može poslužiti kao primjer dobre prakse za širenje novih rezultata istraživanja i otvaranja novih istraživačkih pitanja kako o senjskoj povijesti, tako i o povijesti senjskih žrtava Prvog svjetskog rata i spomenika palim vojnicima s područja nekadašnje Ličko-krbavske županije u Velikom ratu.

Izbor iz literature:

- Dobrovšak, Ljiljana. »Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici.« *Znanstveni skup Konac Velikog rata, Zbornik radova*, ur. Hrvoje Gržina, Mario Stipančević, HDA, Zagreb, 2020: 399-426.
- Dubravčić, Frane. *Živ sam i dobro mi je (ratni dnevnik pripadnika 79 pukovnije)*. Otočac, 2004.
- Glavičić, Ante. »Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice.« *Senjski zbornik*, 19., 1992: 81-108.
- Hameršak, Filip. »Vojna groblja Prvoga svjetskoga rata — od spomena do nebrige (uvodni prikaz).« *Znanstveni skup Konac Velikog rata, Zbornik radova*, ur. Hrvoje Gržina, Mario Stipančević, HDA, Zagreb, 2020: 375-398.
- Holjevac, Željko. »Lika i Senj 1914. između mira i rata.« *Senjski zbornik*, 41., 2014: 329-348.
- Paščenko, Jevgenij. *Hrvatski grobovi 1914.—1918., Karpati, Galicija, Bukovina*. Zagreb: HDA, 2016.
- Rukavina, Karlo. »Prilog istraživanju Senjskih žrtava Prvog svjetskog rata.« *Senjski zbornik*, 49., 2022: 281-316.

- Tominac, Nikola. »79. pukovnija Zajedničke vojske u Prvome svjetskom ratu.« *1918. u hrvatskoj povijesti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice hrvatske 29.-30. listopada 2008.*, ur. Željko Holjevac, Zagreb, 2012: 283-322.
- Tominac, Nikola. »Ličani u »Velikom ratu«, Jedanaesta sočanska bitka, 17. kolovoza-12. rujna 1917.« *Senjski zbornik*, 39., 2012: 213-250.
- Tominac, Nikola. »Ličke pješačke postrojbe Austrougarske vojske u borbama tijekom 1918. godine.« *Senjski zbornik*, 45, 2018: 429-448.
- Tominac, Nikola. »Ličani u »Velikom ratu« Zimska bitka za Karpate, siječanj-travanj 1915.« *Senjski zbornik*, 42.-43., 2015.-2016: 489-524.
- Tomljanović, Vedran. *Senj i okolica u Prvom svjetskom ratu*, diplomski rad. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, 2014.
- Von Trapp, Georg. *Do posljednjeg pozdrava zastavi*. Ur. Boris Blažina. Zagreb: Državni arhiv u Zadru, Hrvatski institut za povijest, Udruga 1914.—1918., 2021.

maths

RASPRAVE

Hrvatski protukomunistički otpor u Imotskoj krajini: djelovanje križarske organizacije na području Ciste Velike (1945.)

Blanka MATKOVIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Primitljeno: 4. 8. 2023.
UDK 94(497.583-37Imotski)"1945"
323.26(497.583-37Imotski)"1945"
doi: 10.5559/pi.19.34.04

Već u prvim tjednima nakon što su postrojbe NOV-a zauzele biokovsko-neretvansko područje započelo je organiziranje prvih lokalnih križarskih skupina kao vojnog oblika protukomunističkog otpora. Uskoro će se osnivati i križarske organizacije sa zadatkom promidžbenog djelovanja te moralnog i materijalnog pomaganja križarskim skupinama. Na prostoru Imotske krajine takve skupine su postojale u Cisti Velikoj, Cisti Provi, Donjem Prološću, Runovićima, Gornjem Prološću i Gornjim Vinjanima. Središte zanimanja ovoga rada je djelovanje jedne takve organizaciji upravo na području Ciste Velike, gdje je u drugoj polovici 1945. djelovala križarska organizacija pod vodstvom Ante Maglića. U njoj je važnu ulogu odigralo i nekoliko mještana, osobito Vinka, Mara i Ljuba Šetka te Ivan Maglić i Stipe Lozančić. Iako je među ciljevima ove organizacije bilo pružanje materijalne pomoći križarskim skupinama, čini se da članovi nisu uspostavili veze s križarima, izuzevši Magličev kontakt s Ivanom Kegljem Beserom. Štoviše, djelovanje spomenute organizacije svelo se na nekoliko sastanaka, pripremu i lijepljenje letaka u Cisti te na povremene razgovore o oružju do kojega su članovi organizacije mogli doći preko drugih osoba.

Ključne riječi: Cista Velika; Imotska krajina; Ivan Kegalj Beser; križarska organizacija; protukomunistički otpor

UVOD

U prvim tjednima nakon što su postrojbe Narodnooslobodilačke vojske (NOV) zauzele Dalmaciju u jesen 1944., započelo je organiziranje hrvatskog protukomunističkog otpora, koje će se posebice manifestirati u obliku gerilskih, odnosno križarskih skupina. U sljedećim godinama takve skupine su mahom djelovale u ruralnim i planinskim područjima, osobito uz granicu sa susjednom Bosnom i Hercegovinom, a njihove će aktivnosti biti okončane počet-

kom 1950-ih kada su upravo na dalmatinskom prostoru uhvaćeni posljednji aktivni križari.

U međuvremenu se križarska djelatnost nije provodila podjednakim intenzitetom. Naime, iako su prve križarske skupine na dalmatinskom prostoru osnovane još krajem 1944., uspješne akcije Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) i Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN) veoma su brzo prouzročile njihovo osipanje, pa se djelovanje pojedinih skupina svelo na puko preživljavanje. Tako se na Biokovu i neretvanskom prostoru broj križara, od njih 1.400 do 1.500, smanjio na otprilike 500 u srpnju 1945. godine.¹ O prvim mjesecima osnivanja križarskih skupina svjedoče brojni dokumenti. Tako se u izvješću OZN-e za srednju Dalmaciju za veljaču i ožujak 1945. navodi da »o bilo kakovim neprijateljskim organizacijama ne može se govoriti, niti o bilo kakvom organizovanom radu neprijatelja, osim pojedinačnih ispada pristalica raznih reakcionarnih grupa, što se u zametku suzbija protuakcijama naših organizacija, a u težim slučajevima same OZNE«.² U zapisniku savjetovanja Opuномоćства OZN-e III. odsjek za oblast VIII. korpusa NOV-a Jugoslavije od 1. i 2. ožujka 1945. godine Petar Ljuština ističe da su »ustaške« organizacije »zahvaljujući našim vojničkim i političkim udarcima danas mrtve«, iako to ne znači da je njihovo djelovanje potpuno prestalo te se osvrće na problem križara i potrebu njihove brze likvidacije.³ U izvješću OZN-e za srednju Dalmaciju za travanj 1945. zabilježeno je da na prostoru kotara Solin — Split »ustaških i četničkih elemenata ima u svim selima, grupišu se i ubacuju razne parole«.⁴ U sljedećem izvješću za svibanj 1945. godine OZN-a

¹ Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, Alfa — Hrvatski institut za povijest, Zagreb., 2011., 458.

² Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), *Odjeljenje za zaštitu naroda za Hrvatsku (dalje: OZN-a za Hrvatsku)*, 11.31.9; Blanka MATKOVIĆ — Ivan PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.—1948., počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e, Dokumenti*, 2011., 405-410, https://www.academia.edu/1773275/ZLO%C4%8CINI_I_TEROR_U_DALMACIJI_1943.-1948._PO%C4%8CINJENI_OD_PRIPADNIKA_NOV_JA_OZN-e_i_UDB-e_DOKUMENTI_War_Crimes_and_Terror_in_Dalmatia_Between_1943_and_1948...-Documents, posjećeno 4. kolovoza 2023.; Mate RUPIC — Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.—1946., Dokumenti, Dalmacija, Slavonski Brod — Zagreb*, 2011., 367-371.

³ HDA, *OZN-a za Hrvatsku*, 11.3.1. B. MATKOVIĆ — I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.—1948.*, 97-110; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija*, 77-390.

⁴ Državni arhiv u Splitu (dalje: DAS), *Sekretarijat unutrašnjih poslova za Dalmaciju (dalje: SUP za Dalmaciju)*, Izvještaj OZNA-e za srednju Dalmaciju za travanj 1945. godine (prethodno kutija 168); Blanka MATKOVIĆ, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e 1944.—1962., Zarobljenički logori i likvidacije, Hrvatska družba povjesničara «Dr. Rudolf Horvat» i Kulturno društvo Trilj, Zagreb — Trilj*, 2017., 47; B. MATKOVIĆ — I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.—1948.*, 417-441.

za srednju Dalmaciju javlja o pojačanom radu »reakcije koja se vrlo brzo snašla i prilagodila svoj rad uslovima po završetku rata«. ⁵ Štoviše, »reakcija u svome radu u mnogome koristi neaktivnost, pa čak i odsutnost našeg političkog djelovanja u selima od kojih su se naši politički rukovodioci po oslobođenju i previše udaljili.« ⁶

Ovi podaci upućuju na znatne oscilacije u djelovanju križarskih skupina u prvim poslijeratnim mjesecima, kada su one još uvijek u fazi boljeg organiziranja i razvijanja mreža jataka u čiju su se pomoć pripadnici tih skupina mogli pouzdati. U dolazećim godinama ta će se organizacija dodatno učvrstiti, osobito prelaženjem hercegovačkih križara na dalmatinski teritorij, pa će tako na tom području djelovati nekoliko većih skupina, poput skupine duvanjskog križara Mirka Kapulice i imotskog križara Nedjeljka Piplice, koje će često prelaziti s dalmatinskog prostora na hercegovački i obratno. Osim Drniške krajine, izrazito intenzivno područje križarskih aktivnosti bit će upravo Pipličina Imotska krajina. Tijekom istog razdoblja u hrvatskim gradovima osnivaju se organizacije političkog protukomunističkog otpora, poput one Frane Bettinija i Frane Tente u Splitu. ⁷ Istovremeno je u Splitu djelovala i Križarska organizacija srednje Dalmacije, čija je zadaća bila prikupljanje novčane i druge pomoći te održavanje postojećih i stvaranje novih kontakata. Rad spomenute organizacije širio se i na splitsku okolicu, uključujući Solin, Klis, Dicmo, Dugopolje i Bisko, a njezini članovi su održavali i kontakte s križarskim jatcima na području Livna. ⁸

Potpuna rekonstrukcija organiziranja i djelovanja takvih organizacija znatno je otežana zbog fragmentiranosti izvješća OZN-e, odnosno Uprave državne bezbjednosti (UDB) te dosjea njihovih članova. Ipak, unatoč izazovima, na temelju dostupnih dokumenata može se sa sigurnošću zaključiti da su slične organizacije postojale i u Dalmatinskoj zagori, odnosno u ruralnim područjima na čiju su se pomoć oslanjale osobito križarske skupine koje su utočište potražile u planinskim masivima Biokova i Kamišnice te na drugim

⁵ DAS, SUP za Dalmaciju, Izvještaj OZNA-e za srednju Dalmaciju za svibanj 1945. godine, 3. 6. 1945., Br. 714/45 (prethodno kutija 168); B. MATKOVIĆ — I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.—1948.*, 460-472.

⁶ DAS, SUP za Dalmaciju, Izvještaj OZNA-e za srednju Dalmaciju za svibanj 1945. godine, 3.6.1945., Br. 714/45 (prethodno kutija 168); B. MATKOVIĆ — I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.—1948.*, 460-472.

⁷ Blanka MATKOVIĆ, »Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.—1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente«, u: *Tusculum: časopis za solinske teme*, 10 (1), Solin, 2017., 145-159.

⁸ Blanka MATKOVIĆ, »Zaboravljena povijest grada Splita i njegove okolice — Križarska organizacija srednje Dalmacije kroz UDB-in dosje Zlate Radović«, u: *Tusculum: časopis za solinske teme*, 15 (1), Solin, 2022., 125-141.

lokacijama. Tako se u Rekonstrukciji banditizma za bivši Kotar Makarska Službe državne sigurnosti (SDS) Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) ističe da su »na terenu ovoga kotara, banditi neposredno prije početka svog djelovanja pokušali stvarati i stvorili su nekoliko križarskih organizacija« znajući da bez potpore u narodu neće moći opstati. Organizatori i članovi takvih organizacija, »mahom proustaški elementi« nisu stupali u »bandu«, nego su živjeli »legalnim životom« u svojim kućama i pomagali su »oružanu bandu« u šumi. Njihov zadatak je bio djelovati promidžbeno i tako utjecati na narod naglašavajući da će tadašnji režim uskoro propasti i da će ponovno biti rat. Osim toga, moralno su i materijalno pomagali »bandite« te tiskali i dijelili letke kojima su pozivali na nasilno rušenje komunističke vlasti. Pojedini članovi takvih organizacija pristupali su križarskim skupinama, a neki su djelovali samo kao jataci. Prema spoznajama SDS-a, takve skupine su postojale u Cisti Velikoj, Cisti Provi, Donjem Prološcu, Runovićima, Gornjem Prološcu i Gornjim Vinjanima kao i u pojedinim selima na neretvanskom području. Većina njihovih članova je s vremenom otkrivena i kažnjena, a likvidacijom križarskih skupina prestalo je i djelovanje križarskih organizacija.⁹ Ovaj rad razmatra djelovanje jedne takve organizacije upravo na području Imotske krajine, odnosno Ciste Velike.

KOMUNISTIČKA REPRESIJA NA BIOKOVSKO-NERETVANSKOM PODRUČJU KRAJEM 1944. I POČETKOM 1945. GODINE

U jesen 1944. godine partizanske postrojbe zauzele su 21. listopada Makarsku, 24. listopada Vrgorac, 26. listopada Metković i 28. listopada Imotski, čime je uspostavljena kontrola nad biokovsko-neretvanskim područjem. O situaciji uoči zauzimanja tog prostora i u prvim tjednima komunističke vlasti ostalo je sačuvano izvješće Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, koje je 22. prosinca 1944. upućeno OZN-i za oblast VIII. dalmatinskog korpusa NOV-a. U tom je dokumentu zabilježeno da je u posljednjim danima pred samo zauzimanje spomenutog prostora »reakcija HSS-a« širila »svoju propagandu time, što je pričala da će se iskrcati Englezi«, a ona je osobito bila aktivna na imotskom području. »Drugovi iz Opunomoćstva imali su

⁹ HDA, *Služba državne sigurnosti (SDS) RSUP SRH* (dalje: *SDS RSUP SRH*), 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska; Blanka MATKOVIĆ, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.—1957.)*, Likvidacije i progoni, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2017., 912-932; Blanka MATKOVIĆ — Stjepan ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.—1965.)*, Likvidacije i progoni, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2018., 1182-1202.

upadati u mjesta skupa sa vojskom, pohvatati narodne neprijatelje, pokupiti razne neprijateljske arhive, omogućiti pravilno preuzimanje bivših ustanova od NOO-a, postaviti kontrolu kretanja i slično«, navodi se dalje u istom izvješću. No, lokalna OZN-a nije bila u potpunosti organizirana, a u kotarima Makarska, Vrgorac i Metković postojali su povjerenici u otprilike 60 posto sela. »Bivši R.O.C.¹⁰ nije ostavio nikakove sređene kartoteke, već je o pojedinim narodnim neprijateljima bilo pisano u raznim izvještajima« pa Opunomoćstvu nije bilo moguće u kratkom vremenu urediti kartoteku s obzirom na to da je prvo trebalo provesti organizaciju na terenu. Nadalje, plan rada pri »oslobađanju« bio je uglavnom utvrđen, ali nije mogao biti preciziran zbog istaknutih nedostataka, posebice uzme li se u obzir činjenica da sastanak s opunomoćenikom uopće nije bio održan jer je opunomoćenik bio u zarobljeništvu. Također, za razliku od vrgorskog i makarskog kotara, u kojima su »osloboditelji« navodno dočekani s oduševljenjem, u metkovskom kotaru narod je bio pomalo uplašen zbog dolaska Hercegovačke divizije, jer su među vojnicima prepoznali neke bivše četnike iz okolnih sela. Na imotskom području »ustaški simpatizeri i reacioneri, koji su očekivali dolazak Engleza« su se »razočarali u očekivanju i povukli sami u sebe«. »Nastalo je nepovjerenje prema svakome, a to se osobito opazilo nakon što je uslijedilo hapšenje narodnih neprijatelja«, ističe se u tom izvješću. No, iako je »oslobodjenje« nastupilo iznenadno bez detaljno razrađenog plana, Opunomoćstvo se »prilično snašlo u prvom nastupu«. ¹¹ Čete bataljuna Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) odmah su otpremljene u sva četiri kotara biokovsko-neretvanskog područja. ¹²

U prvim tjednima i mjesecima nakon partizanskog zauzimanja Dalmacije upravo zbog nesređenih kartoteka na imotskom i metkovskom području dogadale su se brojne »nepravilnosti«, pa se tako u istom izvješću navodi:

Kad su članovi Opunomoćstva došli u ta mjesta, zatvori su bili natrpani sa zatvorenicima. Naime hapšenja nisu vršena samo po nalogima Opunomoćstva, već su hapsile Komande Mjesta, NOO-i, pojedinci, što u prvi mah Opunomoćstvo nije uspjelo spriječiti. Članovi su se tako uglav-

¹⁰ Rejonski obavještajni centar.

¹¹ HDA, *OZN-a za Hrvatsku*, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22. 12. 1944.; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 905-914; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 555-564; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini, Dalmacija*, 252-260.

¹² DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 108, Elaborat o radu stanice Narodne milicije Metković (1959.). B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 135-140.

nom pozabavili rješavanjem odnosno raščišćavanjem zatvora, jer je među uhapšenima bilo dosta, koje je trebalo odmah pustiti. Zabavljeni ovakovim poslovima, ostale važne stvari rješavane su na dohvat, bez sistematskog plana. Ipak, nije učinjen neki propust koji bi za sobom povukao veće posljedice. Svi narodni neprijatelji za koje se znalo da se nalaze u mjestima uhvaćeni su, osim onih koji su prije pobjegli i dobro se krili. Pokupljene su neprijateljske arhive gdje su se pronašle... Postupak vojske na našem sektoru prilikom oslobađanja bio je pravilan na svim kotarevima, osim na kotaru Imotski. [...] Tako su u Metkoviću neki vojnici išli po kućama i od civila na svoju ruku uzimali razne predmete, kao satove, cipele itd. Zbog ovakovog postupka nastalo je negodovanje kod naroda, ali je to bilo spriječeno. Na Makarskom i Vrgorskom kotaru nije bilo nepravilnosti koje bi upadale u oči.¹³

Osim toga, »odmah se pristupilo mobilizaciji za NOV, u čemu je učinjen jedan velik propust s tim, što su sela odmah mobilisana dok se nije tako aktivno pristupilo mobilizaciji građanstva i činovništva, što je na imotskom kotaru prouzrokovalo neraspoloženje seoskih masa i u mnogome prouzrokovalo dezertstvo ili ne prijavljivanje u NOV«. Stoga se među narodom imotskog kotara čulo negodovanje i primjedbe o Mobilnoj komisiji: »Govorili su da se i bolesni ljudi šalju u vojsku, bez da ih se pregleda, da se šalju i stariji tako da se uopće ne vraća nitko tko se prijavi.« Slične reakcije izazvalo je izdvajanje hrane za NOV, koji teret je zbog iscrpljenosti kotareva Vrgorac i Makarska spao uglavnom na kotareve Imotski i Metković, »gdje su mase manje svjesne i odane NOP-u«. Zabilježeno je da u imotskom kotaru »još dobar dio masa nasjeda neprijateljskoj propagandi«, a na tom području krio se i veći broj dezertera i onih koji su nisu htjeli odazvati mobilizaciji. Veći dio svećenstva bio je »neprijateljski raspoložen« prema Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP), osobito na imotskom području gdje se osjećalo »življe kretanje«. ¹⁴

Čini se da je povećana zabrinutost imotskog stanovništva uspostavom nove vlasti barem djelomično bila posljedica potpisivanja tzv. Sporazuma Ti-

¹³ HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opuномоćства OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22. 12. 1944.; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 905-914; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 555-564; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini, Dalmacija*, 252-260.

¹⁴ HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opuномоćства OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22. 12. 1944.; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 905-914; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 555-564; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini, Dalmacija*, 252-260.

to-Šubašić na Visu u lipnju 1944. godine. Stoga se u OZN-inom izvješću od 12. srpnja 1944. navodi da se narod Imotske krajine bojao restauracije kralja Petra i četničkog nasilja, što bi mogla biti posljedica represije kojoj je stanovništvo bilo izloženo tijekom 1930-ih.¹⁵ Također, iako je rad Komunističke partije u Imotskom bio obnovljen uoči Drugog svjetskog rata, sačuvani dokumenti otkrivaju da njezin utjecaj u Imotskoj krajini ipak nije bio velik u usporedbi s onim u susjednim područjima. O tome svjedoči izvješće OZN-e iz rujna 1944., u kojemu se navodi da je »uslijed krvne povezanosti sa ustašama i iz straha pred okupatorom, još priličan dio masa ovog kotara pasivan ili neprijateljski raspoložen prema N. O. Borbi«.¹⁶ Nadalje, čini se da su se stanovnici Kotara Metković suočavali s represijom sličnom onoj u Imotskoj krajini, dok je represija na područjima Kotara Makarska i Kotara Vrgorac bila barem naizgled znatno slabija. Razlozi za to mogli bi se naći u nešto ranijoj povijesti ovih prostora. Tako je prema dostupnim podacima, u predratnim godinama stanovništvo Imotskog i Metkovića podržavalo uglavnom Hrvatsku seljačku stranku (HSS), i to njih između 96 i 98%, a utjecaj stranaka s »jugoslavenskim predznakom« bio je znatno snažniji u kotarima Makarska i Vrgorac, u kojima je 1938. oko 16% birača glasalo za Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ) Milana Stojadinovića. U Kotaru Imotski samo 3,77% stanovnika je podržavalo Stojadinovića, a u Metkoviću njih tek 1,69%.¹⁷ Na lokalnim izborima 1940. čak 22% Vrgorčana i 16% Makarana glasalo je za jugoslavenske izborne liste, dok na imotskom i metkovskom prostoru takve stranke nisu mogle računati na potporu.¹⁸

Zbog »neprijateljskog raspoloženja« na imotskom području, postrojbe KNOJ-a odmah po obavljenim zadaćama u kotarima Makarska, Vrgorac i Metković težište svog rada preusmjerile su upravo na Imotsku krajinu. »Uspjeh je bio dobar«, no »kako je naš sektor velik, a bataljon nije popunjen, to nije u stanju da udovolji svim potrebama i uspješno radi na likvidiranju bandita«, zaključuje se u izvješću OZN-e iz prosinca 1944. godine. Zbog velikog

¹⁵ HDA, *OZN-a za Hrvatsku*, kut. 41, 11.41.01; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 17.

¹⁶ HDA, *OZN-a za Hrvatsku*, kut. 41, 11.42.01; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 17.

¹⁷ Miroslav UJDUROVIĆ, *Biokovsko-neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1983., 36; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*,

¹⁸ M. UJDUROVIĆ, *Biokovsko-neretvansko područje*, 39. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 14. Opširnije o HSS-u u Dalmaciji u razdoblju između 1935. i 1941. vidi: Hrvoje MARKULIN, *Organizacija i djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Dalmaciji (1935.—1941.)*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022. O djelovanju HSS-a u Banovini Hrvatskoj vidi: Tomislav KARDUM, Stjepica GRGIĆ, *Maček nam je voda — Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj*, Zagreb, 2023.

broja uhićenih u sva četiri kotara, nepotpunih podataka te pomirljivosti i neprokazivanja od strane naroda, svi članovi Opunomoćstva usmjerili su se na terenski rad zbog čega reorganizacija Opunomoćstva OZN-e još nije bila potpuno provedena. Opunomoćstvo je preuzelo bivše sudske zatvore u Makarskoj, Vrgorcu i Imotskom, jer nije bilo »povoljnijih« zgrada, a osiguravale su ih postrojbe KNOJ-a.¹⁹ Uz zatvor u Imotskom, veći broj osoba s biokovsko-neretvanskog područja zatvoren je u logorima u Makarskoj i Pločama²⁰ te u splitskom logoru Gripe²¹, ali također u zagrebačkim logorima Kanal i Maksimir, odnosno u zatvorima u Novoj Vesi, Petrinjskoj i Đorđićevoj.²²

Ujdurović navodi da su nakon zauzimanja biokovsko-neretvanskog područja »hapšeni reakcionarni i protivnarodni elementi koji su služili okupatoru i ustaškim vlastima« iako su »najteži zločinci pobjegli za njemačkom i ustaškom vojskom«. Prema njegovim podacima, do 20. studenog u makarskom kotaru uhićeno je 30, u vrgorskom 40, metkovskom 70, a u imotskom kotaru 76 osoba, koje su ispitivali i sudili im vojni sudovi. Prema istom autoru, do tog datuma na smrt je osuđeno i streljano 18 osoba u makarskom kotaru, 17 u vrgorskom, 16 u imotskom i navodno nijedna osoba na području Metkovića.²³ Ipak, riječ je o netočnim podacima jer je, npr. u Metkoviću, zabilježen veći broj strijeljanih.²⁴ No, čak i da je riječ o točnim podacima, ostaje činjenica da se Ujdurovićeve tvrdnje odnose na prva četiri tjedna nove vlasti, pa ni u kojemu slučaju ne otkrivaju prave razmjere komunističke re-

¹⁹ HDA, *OZN-a za Hrvatsku*, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22. 12. 1944.; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 905-914; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 555-564; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini, Dalmacija*, 252-260.

²⁰ B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 982, 984-987; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 655-659.

²¹ Čitav popis logoraša na Gripama pronađen je u Državnom arhivu u Splitu i objavljen je u zbirci dokumenata koju je pod naslovom *Split i srednja Dalmacija u dokumentima Ozne i Udbe (1944.—1962.)*, *Zarobljenički logori i likvidacije* priredila Blanka Matković (Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat« i Kulturno društvo Trilj, Zagreb — Trilj, 2017., 81-242). Potrebno je naglasiti da se vjerojatno radi o nepotpunom dokumentu koji je nastao krajem 1944. godine, pa se na temelju njega ne može sa sigurnošću ustanoviti koliko je doista zarobljenika s biokovsko-neretvanskog područja bilo zatvoreno u Splitu.

²² B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 650-652.

²³ M. UJDUROVIĆ, *Biokovsko-neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi*, 313.

²⁴ Blanka MATKOVIĆ, »Poslijeratna komunistička represija i križari na neretvanskom prostoru: djelovanje Milasove skupine u dokumentima UDDBA-e i Narodne milicije (1)«, u: *Kroatologija*, 14 (1), Zagreb, 2023., 295-318.

presije, niti uključuju detalje o osobama kojima uopće nije suđeno i koje su likvidirane bez ikakve istrage. Jedan nedatirani poslijeratni popis s imenima 32 osobe likvidirane između svibnja 1945. i studenog 1946. potvrđuje da je poslijeratnih likvidacija svakako bilo.²⁵ Prema podacima UDB-e od 3. svibnja 1948., između 28. listopada 1944. i 3. svibnja 1948. u Imotskoj krajini likvidirano je 67 osoba u dobi između 18 i 71 godine, uključujući šest žena.²⁶ Dio likvidiranih osoba bili su pripadnici križarskih organizacija, odnosno škripara ili kamišara, kako su nazivani. Te skupine uglavnom su likvidirane u drugoj polovici 1940-ih godina, odnosno u razdoblju kada su aktivnosti križarskih organizacija zabilježene i na prostoru Ciste Velike, što je i predmet ovoga rada.

POSILIJERATNA SIGURNOSNA SITUACIJA NA PODRUČJU STANICE NARODNE MILICIJE CISTA PROVO

U poslijeratnim godinama području stanice Narodne milicije (NM) Cista Provo pripadala su naselja Aržano, Biorine, Cista Provo, Cista Velika, Dobranje, Lovreć, Studenci i Svib. Prema podacima iz sačuvanog elaborata navedene stanice NM-a, taj je prostor tijekom čitavog Drugog svjetskog rata ostao pod dominacijom ustaša, izuzevši sela Dobranje, Svib i Biorine. Ustašama je tako pristupilo 416, a domobranima 616 osoba. Nasuprot tome, u NOV je 1941. dobrovoljno otišlo osam osoba iz Studenaca. NOV-u je 1942. pristupilo još 45 osoba, a 1943. njih samo 25. Krajem 1944. kada je Dalmacija zauzeta po partizanskim postrojbama, u NOV je s ovog prostora mobilizirano oko 700 osoba. Samo 20-ak osoba s istog prostora aktivno je surađivalo s NOP-om. Većina nekada istaknutih članova HSS-a podržala je Ustaški pokret iako su poslije »oslobođenja« mnogi postali »dobri« simpatizeri novog društvenog uređenja i aktivno su se isticali u suradnji s »narodnim« vlastima. No, nekadašnji pripadnici Mačekove zaštite ostali su »negativni« nastavljajući »neprijateljski« djelovati prema novim vlastima. U međuvremenu su za krivična djela protiv naroda i države osuđene 42 osobe, uključujući 15 osoba osuđenih na smrtnu kaznu. Ratni i demografski gubici na čitavom području stanice NM-a Cista Provo bili su svakako veliki jer je pred dolaskom partizanskih postrojbi izbjeglo oko 150 osoba, od kojih je navodno oko 30 posto njih vjerojatno

²⁵ DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 122, Popis osoba likvidiranih »kratkim postupkom« na području kotara Metković (bez datuma). B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1011-1012.

²⁶ B. MATKOVIĆ, *Split i srednja Dalmacija*, 484-492; B. MATKOVIĆ — I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948.*, 612-617; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 772-781; M. RUPIC — V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini, Dalmacija*, 920-925.

poginulo tijekom povlačenja prema austrijskoj granici u svibnju 1945. godine. Ostala je nepoznata sudbina nekoliko osoba za koje se pretpostavljalo da su poginule ili su pod drugim imenom nastavile živjeti u Slavoniji ili Vojvodini.²⁷

Radi lakšeg razumijevanja okolnosti u kojima su križari mogli računati na veću potporu u pojedinim selima, potrebno je kratko iznijeti i podatke iz elaborata stanice NM-a Cista Provo za neka sela toga staničnog područja. Tako je, prema podacima iz elaborata stanice NM-a Cista Provo, nakon Drugog svjetskog rata u Aržanu živjelo oko 1.500 stanovnika. U godinama pred sam rat navodno se nijedan od njih nije priključio hrvatskim emigrantima u Italiji. Tek su se 1943. petorica mještana dobrovoljno priključila NOV-u, a općom mobilizacijom krajem 1944. u partizanske postrojbe otišlo je oko 200 stanovnika Aržana. Tijekom rata mještani su navodno »dobro« pomagali NOP-u u hrani i odjeći. Nakon rata su za krivična djela protiv naroda i države osuđene tri osobe. S »neprijateljskim« poslijeratnim radom navodno je nastavio župnik don Jozo Marenić, koji je uspio čak i članove Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) »obratiti, tj. da klonu duhovnoj sili.«²⁸

U drugom selu ovog staničnog područja, Biorinama, nakon Drugog svjetskog rata živjelo je oko 800 stanovnika. Iz elaborata stanice NM-a Cista Provo za Biorine doznaje se da je pred Drugi svjetski rat jedan mještatinin boravio u ustaškom logoru na Liparima u Italiji. Godine 1942. šest stanovnika je pristupilo NOV-u, a 1943. su im se pridružila još šestorica. Općom mobilizacijom krajem 1944. u partizanske postrojbe otišlo je oko 70 osoba. Trećina sela je materijalno pomagala NOP-u, a broj aktivnih suradnika NOP-a s početnih šest 1942. godine stalno se povećavao. Tijekom rata župnik je bio don Jere Jerić, rodom iz Vranjica pokraj Splita, koji je navodno bio aktivni ustaški suradnik i koji je 1943. u strahu od partizana utočište našao u »ustaškom uporištu« Cisti Velikoj. Nakon rata je selo ostalo bez župnika, pa je tu dužnost obnašao don Ante Jurić, župnik iz Ciste Velike, »čije se neprijateljsko djelovanje ogleda svakog dana sve više«, no »s obzirom da je u selu Biorinama jaka organizacija SK²⁹ pak njegovo neprijateljsko djelovanje ne može doći do izražaja.«³⁰ Čini se da u poslijeratnom razdoblju na području Aržana

²⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Cistu Provo, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 31-36.

²⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Aržano, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 55-64.

²⁹ Savez komunista Jugoslavije (SKJ).

³⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Biorine, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 81-86.

i Biorina nije zabilježeno organiziranje križarskih skupina ni osnivanje križarskih organizacija. Uzevši u obzir da su mještani obaju sela u većem broju pomagali partizanima, križarima je zasigurno bilo teže očekivati veću potporu, onakvu na kakvu su mogli računati u nekim drugim naseljima istog staničnog područja.

Od oko 700 stanovnika Ciste Prove, samo se jedna osoba u predratnom razdoblju pridružila ustašama u njihovim logorima u Italiji.³¹ Jedina dva dobrovoljca priključila su se partizanskim postrojbama 1943. Sljedeće godine je u NOV mobilizirano oko 25 osoba. Tek je manji broj mještana aktivno pomagao NOP-u, a među njima se osobito isticao Stipe Mustapić, koji je ujedno bio član Narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za Cistu Provu. Nakon rata je zbog krivičnih djela protiv naroda i države, na vremenske kazne osuđeno šest osoba. Seoski župnik don Filip Mandarić, rodom iz Ciste Velike, tijekom rata je navodno bio aktivni suradnik »neprijatelja« te je radio na organiziranju mladih. Nakon završetka rata Mandarić je ostao u selu te je nastavio s »neprijateljskim« djelovanjem. Štoviše, prema navodima iz elaborata stanice NM-a Cista Provo, Mandarić je organizirao križarsku »bandu« kojoj su se priključili Ivan Bosnić Đile³² Antin (poginuo), Ivan Šitum Petrov (poginuo), Dušan Šitum Grgin (poginuo), Mate Šitum Marijana, Mate Madunić Lukin, Mate Madunić Antin, Jozo Madunić Antin, Marijan Madunić Antin, Ante Madunić Martinov, Marijan — Miljenko Madunić Ivanov, Marijan Madunić Grgin, Dane Ribičić Lukin (poginuo), Jozo Madunić Antin (poginuo), Ivan Madunić Nikolin, Marijan Madunić Božin, Ante Madunić Jurin, Mirko Ćubić Božin i Marijan Madunić Antin. Ova skupina je pod vodstvom don Filipa Mandarića navodno djelovala na području Ciste Prove i Sviba, no nije pljačkala niti činila druga kaznena djela. Članovi skupine su se okupljali uglavnom tri kilometra iznad sela kod Madunića staja, gdje ih je u lipnju 1945. opkolila postrojba KNOJ-a. U sukobu je poginulo pet pripadnika skupine, a ostali su uspjeli pobjeći. Među njima je bio i don Filip Mandarić, koji se sakrio u Svibu kod Galića staja, gdje je otkriven i zatim ga je Sud za zaštitu nacionalne časti osudio na smrt.³³ O ovoj skupini ostalo je zabilježeno veoma malo podataka, vjerojatno zato što, kako je rečeno, nisu zapisane značajnije aktivnosti spomenute grupe. U dosjeu Ivana Keglja zvanog Beser, ustaškog tabornika u Cisti Velikoj, ostao je sačuvan popis strijeljanih s područja seos-

³¹ Opširnije o emigrantima u Italiji vidi: Alma Tea RUGELJ, Josip DUKIĆ, *Ustaše: hrvatski revolucionari u Italiji (1931.—1941.): dokumenti*, Split, 2022.

³² Pogrešno upisan kao Đivo Bosnić.

³³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Cistu Provo, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 91-98.

kog NOO-a Cista Provo u kojemu je, između ostalog, zabilježeno osam imena s bilješkom: »Streljan kao škripar više sela Prova dana 3. IV. 1945.« Riječ je o Cvitanu Maduniću Jurinu, Mati Maduniću Božinu, Jozi Maduniću pok. Ante, Marijanu Maduniću Nikolinu, Dušanu Šitumu Grginu, Ivanu Šitumu Petrovu, Marijanu Bosniću Antinu i Dinku Ribičiću Lukinu. Usporedbom prethodno navedenih imena zabilježenih u citiranom elaboratu Narodne milicije za Cistu Provu, očito je djelomično podudaranje, uz napomenu da je u elaboratu Dinko Ribičić naveden kao »Dane«. Osim toga, umjesto Ivana Bosnića Đile, na popisu strijeljanih je i Marijan Bosnić Antin, a Cvitan Madunić, Mate Madunić i Marijan Madunić nisu evidentirani u elaboratu.³⁴ Stoga ostaje nejasno jesu li svi navedeni zapravo bili pripadnici iste skupine s kojom se povezuje ime don Filipa Mandarića te kada je točno likvidirana ta grupa — u lipnju 1945., kako je zabilježeno u elaboratu NM-a za Cistu Provu ili početkom travnja 1945., kako je navedeno u popisu strijeljanih.

Od 2000 stanovnika Ciste Velike, njih petorica su se u Italiji priključili Ustaškom pokretu. Među prijeratnim pripadnicima tog pokreta iz Ciste Velike bio je i Ivan Kegalj Beser, koji je boravio u Njemačkoj.³⁵ Godine 1938. pojedinci su se počeli vraćati i u Cisti Velikoj organizirati Ustaški pokret, pa je tako početkom rata ondje bilo desetak mještana s položenom ustaškom prisegom. Formirana je i »Mačekova zaštita«, kojom je zapovijedao Jure Kegalj pok. Petra, brat Ivana Keglja Besera, koji je uskoro uspostavio suradnju s ustašama. Nakon rata je zajedno s još 12 mještana Ciste Velike zbog krivičnih djela protiv naroda i države, osuđen na zatvorsku kaznu. Među istaknutijim pripadnicima Ustaškog pokreta iz Ciste Velike bio je i Ivo Rojnica, koji je 1941. kraće vrijeme obnašao dužnost ustaškog stožernika u Dubrovniku, a nakon rata je izbjegao u Argentinu.³⁶ Samo četvorica mještana dobrovoljno su se priključila partizanskim postrojbama 1942., a krajem 1944. mobilizirano je 126 stanovnika. Također, veoma mali broj mještana pomagao je NOP-u, a aktivnih suradnika NOP-a od 1943. godine bilo je pet. Župnik je bio don Filip Mandarić, koji je, kako je prethodno navedeno, istu dužnost obnašao i u Cisti Provi, u kojoj je navodno organizirao križarsku skupinu. Nakon rata župnik je postao don Ante Jurić. On je bio osumnjičen da je u suradnji s don Ljubom Madunićem, župnikom u Stobreču pokraj Splita, bje-

³⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Popis strijeljanih u Cisti Provo, nedatirano.

³⁵ Ivana Keglja kratko spominju neki istaknuti emigranti poput Branimira Jelića. Jere JAREB, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, Cleveland, 1982., 68 i 206.

³⁶ Opširnije je o Rojnici pisao, primjerice, Danijel Crljen. Vidi: Danijel CRLJEN, *Svjedočanstvo*, Buenos Aires, 1984., 5-20.

guncima organizirao bijeg u Italiju.³⁷ Sudeći prema tim podacima, NOP je na području Ciste Prove i Ciste Velike imao znatno manju potporu, pa je upravo ovaj prostor nakon rata mogao biti važnije protukomunističko uporište zbog čega će posljedično ondje u ljeto 1945. biti organizirana križarska organizacija.

U Dobranjama je nakon Drugog svjetskog rata živjelo oko 1.000 stanovnika. Nije zabilježen nijedan odlazak u ustaške logore u Italiji u predratnim danima. Godine 1943. u NOV je otišla jedna osoba, kojoj su se 1944. pridružile još četiri, a krajem 1944. mobilizirano je oko 50 mještana. Veoma malo stanovnika je pomagalo NOP-u, a aktivnih suradnika NOP-a je od 1942. bilo tek troje. Početkom Drugog svjetskog rata don Filip Mandarić, župnik iz Ciste Velike koji je obnašao istu dužnost i u Dobranjama, navodno se pridružio organiziranju Ustaškog pokreta. Poslije je navodno u strahu utočište potražio u Cisti Provi, u kojoj je, kako je prethodno spomenuto, organizirao križarsku skupinu. Nakon rata uhvaćen je u Svibu i osuđen na smrt strijeljanjem. Osim toga, za krivična djela protiv naroda i države osuđena je Matija Milardović, koja je kažnjena konfiskacijom imovine. U međuvremenu je dužnost župnika preuzeo don Petar Kovač, koji je navodno »dosta radio na razbijanju partijske organizacije«, a posebno na krštenju djece članova SK.³⁸

Na području Lovreća živjelo je oko 4.500 stanovnika, a čak 21 je otišao u ustaške logore u Italiji. Pojedini su se u domovinu vratili još 1938. i pristupili organiziranju Ustaškog pokreta zbog čega je na ovom prostoru početkom Drugog svjetskog rata bilo 80-ak osoba s položenom ustaškom prisegom. Godine 1942. NOV-u je pristupilo 14 mještana, a 1944. mobilizirano je 45 osoba. Aktivnih suradnika NOP-a, osim obitelji dobrovoljaca iz 1942., nije bilo. Tijekom rata dužnost župnika obnašao je fra Jozo Šimić, »istaknuti ustaša«, koji je navodno radio na okupljanju mladih. Nakon rata je za krivična djela protiv naroda i države osuđeno 15 osoba. U međuvremenu je dužnost župnika preuzeo fra Paulin Vuković čije se »neprijateljsko držanje svakodnevno više osjeća« jer narod odvraća od komunizma, a komuniste je nazivao »hereticima«. Nekoliko je članova Saveza komunista (SK) klonulo pred tom »duhovnom silom«, pa su krstili djecu ili obavljali druge vjerske obrede.³⁹ U ova dva sela — Dobranjama i Lovreću — također je primjetno da je NOP

³⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Cistu Veliku, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 109-118.

³⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Dobranje, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 135-142.

³⁹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Lovreć, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 325-337.

imao znatno manju potporu u Dobranjama, a kako će naknadno u ovom radu biti objašnjeno, upravo je ondje utočište pronašao nekadašnji ustaški tabornik iz Ciste Velike Ivan Kegalj Beser.

U Studencima je stanovalo oko 2.250 osoba. Prije Drugog svjetskog rata trojica mještana otišla su u ustaške logore u Italiji, a kada su se vratili u zemlju, započeli su organizirati Ustaški pokret, pa je početkom Drugog svjetskog rata ondje bilo 15 osoba s položenom ustaškom prisegom. Godine 1941. osam mještana je pristupilo partizanskim postrojbama, a tijekom 1942. pridružilo im se još 16 osoba. Krajem 1944. mobilizirano je oko 60 stanovnika. Oko 150 obitelji s ovog prostora materijalno je i moralno pomagalo NOP-u, a među njima se posebno isticao Vicko Bilić Pavlinović. Dužnost župnika je obnašao don Nikola Bilić, rodom iz Prološca, »istaknuti ustaša« koji je radio na okupljanju mladih. U poraču je za krivična djela protiv naroda i države na vremenske kazne osuđeno šest osoba. U međuvremenu je dužnost župnika preuzeo fra Ćiro Ujević, koji se osobito isticao u okupljanju mladih za pohadanje vjeronauka.⁴⁰

U Svibu je živjelo oko 1150 osoba te nije zabilježeno da su pojedinci odlazili u predratnu ustašku emigraciju. Godine 1942. u NOV je otišao jedan mještanim, kojemu su se 1943. pridružile još četiri osobe. Krajem 1944. mobilizirano je oko 140 stanovnika. Stanovništvo je u najvećem broju pomagalo NOP-u prisilno. Nakon završetka Drugog svjetskog rata bivši istaknuti član HSS-a Mijo Brdar povezo se s križarima te je s njima surađivao do kraja lipnja 1946., kada su ti križari uhvaćeni. Brdar je izbjegao suđenje jer je pristao na prestanak s »neprijateljskom« djelatnošću. U elaboratu NM-a za selo Svib zabilježeno je i to da su tijekom 1947. postrojbe KNOJ-a likvidirale šest križara. U međuvremenu su za krivična djela protiv naroda i države osuđene četiri osobe.⁴¹ U usporedbi s nekim drugim selima na području ove stanice milicije, primjetno je da je u Svibu i Studencima znatno veći broj mještana pomagao NOP-u, iako je u Studencima također zabilježen i nešto veći broj članova Ustaškog pokreta.

Na temelju ove kratke analize povijesti pojedinih sela na području stanice Narodne milicije Cista Provo može se zaključiti da su najvjerojatnije potporu križari doista mogli uživati na prostoru Ciste Velike. Ondje je, uz veći broj mještana koji su pristupili Ustaškom pokretu, primjerice i u Studencima, ipak zamjetan i znatno manji broj stanovnika koji su pomagali NOP-u. Iako

⁴⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Studence, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 425-434.

⁴¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Elaborat stanice Narodne milicije za Svib, nedatirano; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 437-446.

je na prostoru Ciste Prove djelovala manja križarska skupina, kako je već istaknuto, o njoj je u zasad pronađenim dokumentima sačuvano veoma malo podataka. Nešto više detalja dostupno je upravo o djelovanju križarske organizacije u Cisti Velikoj 1945. godine, i to ponajviše iz osobnih dosjea Ante Kapulice, Ivana Keglja Besera, Jure Keglja, Ljube Šetke i Maruše Šetke, o kojima će riječi biti u sljedećem dijelu ovog rada.

KRIŽARSKA ORGANIZACIJE U CISTI VELIKOJ PREMA OSOBNIM DOSJEIMA LJUBE ŠETKE I MARE ŠETKE

Najveća količina dostupnih podataka o križarskoj organizaciji u Cisti Velikoj sačuvana je u dosjeima OZN-e za dvije djevojke iz toga sela, Ljubu Šetku i Maru Šetku (zvana Maruša). Tako se iz dosjea Ljube Šetke doznaje da je spomenuta organizacija osnovana u ljeto 1945., a opstala je do kraja iste godine kada su uhićene spomenute sudionice ovih događaja. Prvo je 23. studenog 1945. uhićena Ljuba Šetka, rođena 1920. u Cisti, o kojoj je sačuvana zabilješka OZN-e da se po dolasku nekih ustaša iz logora priključila tim pojedincima i stupila u »ustašku« organizaciju koja je organizirana u Cisti Velikoj vjerojatno u srpnju 1945. godine. Spomenutoj organizaciji također su pripadali: Vinka Šetka, Maruša Šetka, Jure Šetka, Stipe Lozančić, neki Tokić i Trento te navodno kao glavni organizator Ante Maglić zvani Antiša. Sa skupinom se povezivalo i ime Mare Rojnice, sestre ustaškog emigranta Ive Rojnice. Skupina je redovito održavala sastanke na kojima su članovi raspravljali o uspostavi veza s križarima, sakupljanju oružja i druge pomoći za križare, okupljanju naroda i slično. Navodno je Ljuba Šetka planirala pristupiti križarskim skupinama kako bi se komunistima osvetila za poginulog supruga svoje sestre te se navodno hvalila kako će i mnogi drugi otići u križare.⁴² U drugoj zabilješki UDB-e istaknuto je da je Ljuba zapravo bila jedna od prvih organizatora križarske organizacije u Cisti, gdje je odvrćala mlade koji su podržavali NOP, pisala parole i govorila da će Maček doći na vlast.⁴³ Presudom Divizijskog vojnog suda u Splitu broj 90/46 dana 6. svibnja 1946. Ljuba Šetka je osuđena na jednu godinu lišenja slobode s prisilnim radom, a kaznu je služila u Ženskom zavodu za prisilni rad Slavonska Požega, odakle je uvjetno otpuštena nekoliko tjedana prije isteka kazne u studenom 1946. godine.⁴⁴ Kad se vratila kući, nije djelovala i moglo se primijetiti da se ne druži s »neprijateljskim elementima«.⁴⁵

⁴² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Podaci za Ljubu Šetku, nedatirano.

⁴³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Podaci za Ljubu Šetku, 1. 11. 1947.

⁴⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Rješenje o uvjetnom otpustu, 12. 10. 1946.

Ljuba Šetka je prvi put saslušana tri dana prije uhićenja, 20. studenog 1945. godine. U kratkoj izjavi istaknula je da poznaje Antu Kapulicu Petrovog, ustaškog zastavnika kojega nije vidjela nakon zauzimanja Ciste od partizanskih postrojbi u listopadu 1944. niti joj je bilo poznato gdje se ta osoba skriva. Negirala je da je održavala bilo kakve veze s križarima i da im je na bilo koji način pomagala zaključivši da o njima ništa pozitivno nije čak ni kazala, a protiv NOP-a niti je govorila niti je protiv NOP-a ikada bila.⁴⁶

No, ovakva izjava nije bila uvjerljiva jer je već u tim trenucima OZN-a raspolagala većom količinom podataka o kretanju Ljube Šetke i drugih mještana Ciste čija su se imena povezivala s »neprijateljskim« radom. Nešto više o tome otkrivaju zabilješke OZN-e od 3. listopada 1945. koje je potpisao Marko Mustapić. Prema tim podacima, Ljuba Šetka se noću sastajala sa susjedama Vinkom i Marušom Šetkom, iako je razlog ostao nepoznat. Osim toga, Ljuba Šetka je navodno švercala duhan iz Imotskog u Split zbog čega je bila osumnjičena za prenošenje vijesti i održavanje veze. Njezin položaj dodatno je otežalo i to što »većinom ide k ovcama« zbog čega bi »mogla imati vezu sa kamišarima.«⁴⁷ O Vinki Šetki, ženi Petra Šetke, ustaškog emigranta i satnika koji se prema Vinkinu uvjerenju 1945. navodno nalazio u križarskim skupinama u okolici Bjelovara, zabilježeno je da je aktivna u »protunarodnom radu« te se često sastaje sa Antom Magličem, Jozom Magličem i Marom⁴⁸ Kutlešom, suprugom ustaškog emigranta i satnika Ante Kutleše. Ustanovljeno je da se 25. rujna 1945. Vinka Šetka sastala sa suprugom Ivana Keglja Bersera, a 30. rujna 1945. u crkvi je razgovarala s Marom Rojnicom i Ivom Kapulicom, ženom Petrovom, s kojom je održavala kontakte. Nakon tog susreta Mara Rojnica je otišla u Cistu Provu svojem ujaku Ivanu Maduniću, čiji je sin bio u križarima. Rojnica je navodno govorila da piše i baca letke, da njezin brat dolazi u Split te da će na vlast doći kralj Petar i Vlatko Maček. Vinka Šetka je blizak odnos imala i sa svojom nećakinjom Marušom Šetkom, kćeri Petrova brata Ivana, koja »radi neopaženo i neprimjetno«, a bila je osumnjičena kao križarska špijunka, odnosno kurirka. Kontakti Maruše Šetke bili su: Mara Rojnica, Iva Kapulica, Ante Maglič, Jozo Maglič, Vinko Šetka te susjeda Ljuba Šetka s kojom je Maruša Šetka često odlazila čuvati ovce u brdo prema Dobranjama, što je izazvalo sumnju da održavaju vezu s križarima. U njezinoj kući je u prosincu 1944. pronađen Marijan Pleić, po-

⁴⁵ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Podaci za Ljubu Šetku, 1. 11. 1947.

DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Izjava Ljube Šetke, 20. 11. 1945.

⁴⁷ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Podaci o Ljubi Šetki, 3. 10. 1945. DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Podaci za Ljubu Šetku, 9. 11. 1945.

⁴⁸ Supruga Ante Kutleše zvala se Matija pa je riječ o netočnom podatku.

ručnik NOV-a, koji je dezertirao u križare, a osim njega, pronađeni su i predmeti koje su križari opljačkali lokalnom NOO-u. Zabilježeno je i to da je Maruša Šetka boravila u Zagrebu, a više puta je odlazila i u Split kamo je navodno švercala duhan i robu iz Imotskog te je, poput Ljube Šetke, navodno održavala vezu. Prema istom izvoru, Ante Maglić bio je »veliki« suradnik križara, a čitav komšiluk je bio »ustaški nastrojen«. Maglić je uglavnom svraćao kod Vinke Šetke i Mare Kutleše te Marijana Vučka, koji je tijekom rata dezertirao iz NOV-a i pristupio ustaškoj vojnici. Vučak je zarobljen pri povlačenju u Sloveniji, a nakon puštanja iz logora navodno je uspostavio vezu s križarima. Pretpostavlja se da su Maglić i Vučak bili odgovorni za puštanje parola među narod, no ništa se konkretno o njihovim aktivnostima nije moglo doznati jer je »cijelo selo ustaški nastrojeno«. Sljedeća osumnjičena bila je Milica Kurtović, koja je udajom bila u rodbinskim odnosima s Ivanom Kegljem Beserom, pa je zaključeno da ga podržava i krije te da održava vezu s križarima. U njezinoj kući je pronađen bunker u kojemu se netko navodno zasigurno krio. Kćeri su joj nakon udaje stanovale u Grabovcu i Vrgorcu zbog čega je Kurtović onamo često odlazila. Također je posjećivala sela Podhum i Prisoje u Bosni i Hercegovini, u kojima je kupovala sijeno te se navodno hvalila da ga ondje može jeftinije dobiti kod »svojih« ljudi. »Po ovome se vidi da bi mogla imati vezu sa kamišarima u Bosni jer iz Prisoja i Podhuma ima dosta ustaša, a sada i kamišara«, zaključili su pripadnici OZN-e. Ipak, nije primijećeno da Kurtović održava vezu sa Šetkama niti se međusobno posjećuju.⁴⁹ Iz ovih zabilješki može se zaključiti da su pojedini mještani Ciste Velike, uključujući i uži krug oko Vinke, Maruše i Ljube Šetke, dulje vremena bili pod nadzorom te su doušnici OZN-e uspjeli rekonstruirati njihove međusobne odnose i kontakte. To potvrđuje i izvadak iz izvješća suradnika Momčila od 14. listopada 1945., u kojemu je zabilježeno da je »u vezi pisanja letaka u Cisti kod Vučkovih kuća od bandita dne 14. 10. 1945. istinito da je Maglić Ante pok. Marka otišao u subotu na večer u 'Vučke' te se sastao sa Vučak Marijanom /gestapovcem/ i oni su prišli ove plakate uz potporu Rojnice Mare, kćeri Stjepana i Šetke Ljube Ivanove, kao i Vinke žene Petra /emigranta/«. ⁵⁰ U potpunijanje podataka o ovoj suradničkoj mreži jataka tijekom listopada 1945. vjerojatno je utjecalo na uhićenja u studenom, kojima je okončano djelovanje spomenute križarske organizacije.

U dosjeu Ljube Šetke sačuvana su tri zapisnika s njezinih saslušanja, i to od 24., 25. i 29. studenog 1945. godine. U prve dvije izjave koje su dane u prostorijama Opunomoćstva OZN-e za Kotar Šestanovac, Ljuba Šetka je rek-

⁴⁹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zabilješke od 3. 10. 1945.

⁵⁰ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Mare Šetke, Iz izvještaja Momčila, 14. 10. 1945.

la da je nakon povratka iz logora negdje u srpnju 1945. Ante Maglić počeo organizirati ustašku organizaciju u Cisti.⁵¹ Šetka je s njim uspostavila kontakt pa ju je on pozvao na suradnju s križarima.⁵² Maglić je više puta navraćao u Šetkin komšiluk, odnosno u zaseok Šetke, gdje je Ljubi, Vinki i Maruši govorio »kako će se ovo prevrniti, da neće ovako ostati, da treba uhvatiti vezu sa kamišarima«. ⁵³ Sa skupinom mještana Maglić je dva puta održao sastanak⁵⁴, a nešto je više podataka ostalo sačuvano o sastanku održanom u drugoj polovici kolovoza iste godine. Tada su se u kući Ljube Šetke sastali Maruša Šetka, Stipe Lozančić i Jure Šetka, koji je tom prilikom poveo razgovor o oružju i kazao da on zna gdje je sakrivena jedna strojnica. Krajem kolovoza održan je drugi sastanak na kojemu su bili: Ljuba Šetka, Vinka Šetka, Maruša Šetka, Stipe Lozančić, Milan Tokić iz Biorina te Ante Maglić, koji je rekao: »Momci i djevojke, držite se dobro, ako kome bude tijesno neka se javi meni.« Čini se da je tom sastanku nazočio i neki Mirko Marasović Trento s Ugljana, koji je navodno kazao da treba skupljati pomoć, uključujući oružje te okupljati narod. Ljuba Šetka je negirala da je na tom sastanku govorila kako treba skupljati pomoć za križare te da »imamo glavnog vođu naše organizacije Marasovića Mirka Trentu«. Također, priznala je kako je pred Magličem rekla da je uhvaćen križar Dragan Vrdoljak, na što joj je on odgovorio da je poslano neko pismo nakon čega je Vrdoljak pušten. Odbacila je bilo kakve veze s Kapuličinom sestrom Ivom kao i optužbu da je govorila: »Ima nas oko 50 u Cisti i okolici za poći u kamišare, samo dobili smo naredbu da ne idemo.« Navodno joj nije bilo poznato tko je lijepio letke u Cisti iako joj je Maglić rekao da će ona znati tko stoji iza toga. Priznala je pak da je Maglić pitao hoće li poći s njime, na što mu je ona odgovorila potvrdno: »Kad nisam u partizane, hoću u kamišare.« Naime, htjela je osvetiti smrt sestrina supruga, koji je odveden iz Splita i ubijen. Nepoznato joj je ostalo kamo su kao križari trebali poći, »za Bosnu ili ostati u ovim krajevima«. Istaknula je da o bombama i oružju nije bilo razgovora, iako je Maglić priznao da on zna gdje oružja ima. Također, kazao joj je da neki Madunić u Cisti Provi ima pečat »zelenog kadra«. Šetka je naposljetku priznala da se zajedno s Marušom Šetkom, Marom Rojnicom, Dinkom Mandarić i Antom Magličem upisala u križarsku organizaciju te da je njihova nakana bila povezati se s Ivanom Kegljem Beserom. Navodno se popis svih članova ove organizacije nalazio kod Maruše Šetke, koja je također imala informacije o onima koji su trebali pris-

⁵¹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 24. 11. 1945.

⁵² DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 25. 11. 1945.

⁵³ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 24. 11. 1945.

⁵⁴ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 25. 11. 1945.

tupiti križarskim organizacijama.⁵⁵ Nakon izbora Maglić je iz njoj nepoznatih razloga otišao u Slavoniju i Šetka ga više nije sreala. Na sastanku s Marom Rojnicom i Marušom Šetkom rekla je: »Kako nas je Antiša o svemu zaveo, a sada je pobjegao.« Na to je Rojnica odgovorila da je odbornik Marijan Ramić iz Ciste savjetovao Magliču neka pobjegne.⁵⁶

Posljednji sačuvan zapisnik sa saslušanja Ljube Šetke nastao je 29. studenog 1945. u prostorijama okružne OZN-e Biokovo — Neretva. Bio je to ujedno i najduži zapisnik, u kojemu su pojedine Šetkine izjave znatno dopunjene. Tako Šetka tvrdi da nikada nije pripadala nikakvim organizacijama dok u kuću Vinke Šetke u lipnju ili srpnju 1945. nije svratio Ante Maglić. Tom prilikom Maglić je njoj, Vinki Šetki i Maruši Šetki govorio da se posvadio s odbornikom Jakovom Banovićem, čiji je sin poginuo kao partizan negdje kod Trsta. Maglić ga je stoga pitao zašto se njegov sin nije krio kao i on pa ne bi poginuo. To je uvrijedilo Banovića, koji je, prema Magličevim tvrdnjama, Magliču navodno oduzeo pravo glasa. »Neka oduzmi, ali ja sam uvjeren da ovako neće dugo ostati«, ustvrdio je Maglić istaknuvši da će Maček doći na vlast jer rezultati izbora neće biti priznati. »Puna je šuma naših ustaša«, zaključio je Maglić. Ovaj dio Šetkine izjave odgovara navodima iz prvih dviju izjava. Nadalje, Šetka je ponovno sreala Magliča kada su jednog dana iz crkve pošli kućama. Tom prilikom on joj je navodno kazao sljedeće: »Ako uhvatim vezu sa Kamišnicom, onda ćemo poći u kamišare.« Naime, »čuo je da je Kamišnica puna kamišara i da se nalazi u kamišarima moga brata sin Marko Maglić Jurin Čiče«. Štoviše, »našima u šumi daju Englezi hranu iz aviona«, odnosno »kako su prije potpomagali partizane, sada isto onako potpomazu naše«. S obzirom na to da joj je pri prethodnom susretu kod Vinke Šetke, Maglić kazao da »kada nam ovdje dosadi, mi ćemo u šumu«, Šetka ga je tijekom drugog susreta pitala kako se može priključiti križarima. Maglić joj je odgovorio da nije žurba. Ovaj navod razlikuje se od izrečenog u prethodnim izjavama, kad je Šetka iste pojedinosti pripisala drugom sastanku čitave skupine. Za razliku od prethodne izjave, prema kojoj su se Vinka, Ljuba i Maruša Šetka s Magličem sastale dva puta, u ovoj izjavi Ljuba Šetka navodi da su se sastali još nekoliko puta i da je na tim sastancima Maglić uvijek vodio glavnu riječ. Tvrdio je da će uspostaviti vezu s Antom Kapulicom, Draganom Vrdoljakom i drugim križarima. Prema navodima Ljube Šetke, Vinka i Maruša Šetka također su održavale zasebne sastanke s Magličem, o kojima Ljubi Šetki nije bilo poznato više detalja. »Nije nam Antiša nikada govorio o nekakvoj organizaciji, koliko je meni poznato«, ističe Šetka. No, nakon ne-

⁵⁵ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 24. 11. 1945.

⁵⁶ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 25. 11. 1945.

koliko rečenica Šetka govori da je organizator »ovoga društva« bila Maruša Šetka, koja je Ljubu Šetku, Maru Rojnicu, Dinku Mandarić i još dvije djevojke upisala u križarsku organizaciju. Pojedince je upisivao i Maglić, navodno od 20 do 30 mladih s područja Ciste. U istoj izjavi Ljuba Šetka ističe da su svi članovi organizacije trebali pristupiti križarskim skupinama, i to kada tako naredi Ante Maglić. U međuvremenu su se navodno iz omladinskih komunističkih organizacija u Cisti ispisali Vinko Kapulica, Anđelko Mandarić i Marko Mandarić, koji su oružje vratili odbornicima. Ipak, Šetka se branila tvrdnjom kako nije ona rekla Trenti da je »omladina bacila zvijezde i da su se organizirali poći sa Beserom u kamišare«. Nejasno je jesu li spomenuti mladići pristupili Magličevoj organizaciji niti ima li komentar o vraćanju oružja veze s Magličevim pokušajima da osigura određenu količinu oružja za križarske skupine. Šetka u istoj izjavi spominje i posjet Maruše Šetke Zagrebu, no nije joj bilo poznato kod koga je Maruša ondje boravila niti je li poslije spominjala ikakvu križarsku organizaciju u tome gradu. Negdje u srpnju 1945. Maglić je prema Šetkinu sjećanju spominjao da oružja ima kod Danka Kraljevića u Blatu na Cetini te da ga treba premjestiti u Cistu o čemu je kontaktirao sa Stipom Lozančićem s namjerom da on obavi taj zadatak. U istoj se izjavi doznaje više i o navodnom pečatu »zelenog kadra«, koji se čuvao u Cisti Provi. Tako Ljuba Šetka ističe da su joj vjerojatno u rujnu Maglić i Vinka Šetka govorili neka s Marom Rojnicom posjeti nekog Madunića u čijem se posjedu nalazio pečat s križem i slovom »U«. No, putem su Rojnica i Šetka od jedne mještanke doznale da je Madunić otišao u Slavoniju, o čemu su obavijestile Maglića te Vinku i Marušu Šetku. Iz iste izjave se doznaje i nešto više pojedinosti o Marasoviću Trenti. Čini se da je bio znanac Vinke i Maruše Šetke koji je tijekom rata radio u policiji u Zagrebu, a nakon završetka rata bio je zatočen je u logoru.⁵⁷

O sastanku kod Vinke Šetke kojemu je nazočio i Trento, Šetka u ovoj izjavi kaže da je održan početkom rujna 1945. umjesto krajem kolovoza, kako je navedeno u jednoj od prethodnih izjava. No riječ je o sitnoj nepodudarnosti, koja nema veći utjecaj na rekonstrukciju djelovanja ove križarske organizacije. Važniji je detalj o samom tijeku razgovora na spomenutom sastanku. Naime, Trento je navodno kazao da se »ovako više ne može izdržati«, na što mu je Vinka odgovorila: »Šteta je da ovdje sada nije Antiša, jer on je naš glavni vođa.« Trento je odgovorio kako poznaje Maglića iz Zagreba te da bi svakako trebao biti na sljedećem sastanku. Taj je sastanak održan tjedan dana poslije, a nazočili su mu: Maruša Šetka, Vinka Šetka, Ante Maglić, Stipe Lozančić, Ljuba Šetka i neka dva Tokića. Kako se Trento nije pojavio do

⁵⁷ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 29. 11. 1945.

21.00 sat, Maglić je odlučio čekati do 23.00 sata. U međuvremenu je poveo razgovor o oružju koje se nalazilo kod Danka Kraljevića u Blatu na Cetini, a koje je trebalo prenijeti u Magličevu štalu u »Move«. Stipe Lozančić, kojega je Maglić htio poslati po spomenuto oružje, odbio je zadatak. No, u prethodnom dijelu izjave Šetka ovaj detalj smješta u srpanj 1945. godine. Osim toga, Ljuba Šetka je tada rekla da je kod Jure Šetke skriven jedan mitraljez, iako je u prethodnim izjavama tvrdila da na ovom sastanku nije bilo riječi o oružju. Upravo je na ovom sastanku Vinka Šetka spomenula odlazak Maduniću u Cistu Provu, gdje je trebalo preuzeti križarski pečat s namjerom da bude upotrijebljen na letcima koje su planirali lijepiti na crkvu i druge zgrade u selu. Stoga se može zaključiti da se odlazak Mare Rojnice i Ljube Šetke zbilo nakon ovog sastanka, koji se vremenski može smjestiti na kraj kolovoza ili početak rujna 1945. godine. O samim letcima nije sačuvano više detalja u Šetkinim izjavama, osim da su ih na crkvu navodno lijepili Milan Kapulica i Ivan Maglić.⁵⁸

Iz izjave nije jasno je li se Trento pojavio na sastanku u kući Vinke Šetke, iako prethodne izjave Ljube Šetke impliciraju da jest. Sastanak je svakako održan, a prema navodima Ljube Šetke, Vinka je tom prilikom Trenti rekla da će mu dati pismo koje treba odnijeti vezi u Split, a spominjala je i pisma koja je trebalo dostaviti u Zagreb. Čini se da Ljuba Šetka nije znala više detalja o ovim pismima kao ni o mogućim vezama koje je održavala Vinka Šetka. Šetkina izjava završava zaključkom da je bila »zavedena« od Ante Magliča, te kako je »sigurno da ni Vinka ni Maruša ne bi bile u ovoj organizaciji da nije bilo Antiše Magliča«. ⁵⁹ Unatoč pojedinim nepodudarnostima, na temelju zapisnika sa saslušanja Ljube Šetke može se zaključiti da je glavnu riječ u organizaciji ove skupine doista imao Ante Maglić, koji je imao saznanja o svim važnijim aktivnostima grupe.

Dodatni podaci o djelovanju organizacije sačuvani su u dosjeu Mare Šetke, koja je presudom br. 90/46 Divizijskog vojnog suda u Splitu dana 6. svibnja 1946. osuđena na jednu godinu lišenja slobode s prisilnim radom, a uvjetno je otpuštena iz Zavoda za prisilni rad u Požezi u listopadu 1946. godine.⁶⁰ Vratila se u Cistu te se 1948. udala za Matu Barbarića iz Biorina.⁶¹ Mara Šetka je dala prvu izjavu u Cisti dana 20. studenog 1945. godine. Tada je izjavila da poznaje Antu Kapulicu, ustaškog zastavnika, kojega je posljednji put vidjela 1943. godine. Negdje u lipnju 1945. čula je da se Kapulica preba-

⁵⁸ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 29. 11. 1945.

⁵⁹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 29. 11. 1945.

⁶⁰ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Mare Šetke, Rješenje o uvjetnom otpustu, 13. 10. 1946.

⁶¹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Mare Šetke, Podaci, 20. 4. 1948.

cio u Biokovo, gdje se pridružio križaru Draganu Vrdoljaku. Istaknula je da ne poznaje nijednog ustašu iz Ciste koji je trenutačno u križarima niti je s križarima održavala ikakvu vezu, a nepoznato joj je bilo tko je lijepio križarske letke oko crkve u Cisti.⁶² Kako je prije spomenuto u vezi sa slučajem Ljube Šetke, ni ova izjava Maruše Šetke nije mogla biti uvjerljiva jer je izrečena isti dan kad i Ljubina, odnosno nekoliko tjedana nakon što je OZN-a već raspolagala obiljem podataka o kretanju i kontaktima sudionika ovih događaja.

Mara Šetka je uhićena 15. prosinca 1945. godine, a saslušana je u prostorijama okružne OZN-e Biokovo — Neretva u Makarskoj tri dana poslije. Tom je prilikom Mara Šetka izjavila kako zna za postojanje križarske organizacije u Cisti jer je Ante Maglić tražio da popiše ljude koje bi trebalo učlaniti, uključujući Milana Kapulicu, Ivana Maglića i njegova brata te Ljubu Šetku, Dinku Mandarić i Maru Rojnicu, o čemu se Mara naknadno povjerila Ljubi Šetki. U izjavi se Mara Šetka osvrnula i na znatno ranije događaje, pa je tako priznala da su u prosincu 1944. u njezinu kuću doista svratili križar Marijan Pleić u društvu Ante Šetke. Spomenula je i boravak u Zagrebu tijekom kojega je u domu Anke Rojnice upoznala Maricu Starčević iz Like, koja joj je rekla da je vidjela Marina strica Petra Šetku na ulici u Zagrebu. Spomenula je i pismo Matije Kutleše iz Bjelovara, koja je pisala neka kaže strini Vinki da joj je suprug Petar dobro i da se za njega ne brine.⁶³ Istog je dana zabilježena izjava Vinke Šetke, koja je istaknula da je Ante Maglić namjeravao poslati Marušu nekom čovjeku u Bosnu, no ona je to odbila. Iz ove izjave nije jasno zbog čega je Maruša Šetka trebala ići u Bosnu i Hercegovinu te je li se možda radilo o pokušaju uspostave veza s drugim križarskim organizacijama. Potpuno razumijevanje ove Vinkine izjave i stavljanje pojedinih detalja u širi povijesni kontekst nije moguće jer njezin dosje zasad nije pronađen, pa ostaje nepoznato kada je uhićena i saslušavana te što je tijekom tih saslušavanja izjavila.

U dostupnim je dokumentima ipak sačuvan nastavak Marušina saslušanja nakon više od mjesec dana, odnosno 25. siječnja 1946., pa se može pretpostaviti da je u međuvremenu saslušavanja trebalo biti još, ali sve izjave nisu sačuvane. Iz te izjave doznaje se da je Maruša bila »žestoka simpatizerica partizana« prije negoli su se u Cistu vratili Ante Maglić i »ustaške« žene, među kojima Vinka Šetka, Matija Kutleša, Ana Klarić i Mila Ramić. Također, u ovoj izjavi Maruša opovrgava Magličeve tvrdnje da su upravo ona i njezina strina Vinka popisivale članove križarske organizacije u Cisti. Umjesto toga, Maruša ističe da joj je Maglić kazao kada je izgubio pravo glasa da »piše sve

⁶² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Izjava, 20. 11. 1945.

⁶³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 18. 12. 1945.

što nam partizani učine nepravedno, jer da neće doći do izbora, pošto će se sve ovo preokrenuti«. Iz Marušinih izjava može se zaključiti da njezini odnosi s Magličem nisu bili najbolji još iz ratnih dana. Tako ona ističe da je Maglič pobjegao iz partizanskih postrojbi negdje oko Širokog Brijega, a po dolasku u Zagreb je njezinu stricu Petru i strini Vinki kazao da Maruša održava vezu s partizanima i šije im odjeću. Nakon toga joj je strina pisala da je može biti sram, a stric joj je poručio da će joj razbiti šivaću mašinu. Njihovo pismo joj je iz Zagreba donio Petar Kapulica, otac križara Ante Kapulice, a o pojedinostima ovih događaja navodno je bio obaviješten i odbornik Marijan Ramić. Maruša je priznala da je jedanput bila na sastanku s Magličem, a nazočili su mu i: Ljuba Šetka, Vinka Šetka, Ivan Maglič, Stipe Lozančić i dva Tokića. Sastanak je vodio Ante Maglič, a katkad je glavnu riječ preuzimao Ivan Maglič. Maruša tvrdi da tijekom sastanka uopće nije govorila, a ostali su spominjali da »ovo« neće biti do izbora jer će vlast propasti zbog čega ne treba ići u križare. Iz Marušine izjave doznaje se i to da se u slučaju pečata »zelenog kadra«, koji je bio skriven u Cisti Provi, radilo o Marijanu Maduniću Pupi. Šetka ovu izjavu zaključuje riječima kako ne priznaje da je davala papir za pisanje letaka.⁶⁴ Ovom je izjavom Maruša Šetka nastojala umanjiti svoju ulogu u organiziranju ove skupine u Cisti Velikoj. U tom kontekstu može se shvaćati i njezina napomena o odnosima s Magličem iz ratnih dana. Iako je sigurno kako se na temelju drugih dostupnih dokumenata može zaključiti da je glavnu riječ doista vodio Ante Maglič, iz izjava Ljube Šetke proizlazi da je Marušina uloga ipak bila važnija od one koju je ona bila voljna priznati i da su se Maruša i Maglič ipak vjerojatno sastajali više puta.

U međuvremenu je u prostorijama Uprave zatvora Okružne OZN-e Biokovo — Neretva u Makarskoj dana 18. siječnja saslušan i Ante Maglič, čiji dosje zasad nije pronađen. Prijepis zapisnika s Magličeva saslušanja sačuvan je u dosjeu Mare Šetke, ali pojedini dijelovi su izostavljeni i čini se da sačuvana kopija sadržava jedino podatke koji se odnose na Maru i Vinku Šetku. Prema spomenutoj izjavi, Maglič tvrdi da se u srpnju 1945. vratio kući jer je bio otpušten iz vojske kao nesposoban. Navodno su mu prišle Vinka i Mara Šetka, koja mu je spomenula da je sve mlade, posebno ženske osobe u Cisti popisala u križarsku organizaciju i da su popis navodno predale Ivan Keglju Beseru. Vinka Šetka je, prema pričanju, dodala kako je na tom popisu navedeno koliko ima organiziranih križara u Cisti, odnosno koje osobe su trebale poći »u šumu«. Prema Magličevim tvrdnjama, taj je popis pripremljen prije njegova povratka.⁶⁵ Ovaj dio Magličeve izjave svakako je sporan jer

⁶⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa saslušanja, 25. 1. 1946.

⁶⁵ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa saslušanja Ante Magliča, 18. 1. 1946.

iz izjava Ljube Šetke proizlazi da je zapravo Maglić prišao spomenutim ženama. Osim toga, dvojben je i navod o Ivanu Keglju Beseru. Naime, kako će biti objašnjeno u sljedećem dijelu ovoga rada, Kegalj se u Cistu vratio ili u lipnju ili u kolovožu 1945. nakon čega se krio i njegovi su kontakti bili znatno ograničeni. A prema sačuvanim zapisnicima sa saslušanja, Kegalj se nije susretao sa Šetkama, ali jest s Maglićem. U spomenutoj izjavi Maglić dalje tvrdi da su mu Vinka i Mara Šetka negdje u ljeto 1945. spomenule kako su one samo tiskale i izdavale letke, odnosno da su ih razbacivale po selu, iako ni za ovaj navod nema drugih dokaza. Štoviše, o letcima je navodno znao tek toliko da je Maruša Ivanu Magliću navodno dala papir za letke koje je zatim navodno ispisao Dušan Kutleša.⁶⁶ Doduše, nejasno je o kojim je letcima točno riječ, jer iz ranije citiranog izvješća suradnika Momčila od 14. listopada 1945. proizlazi da je pripremu letaka u tom razdoblju organizirao upravo Maglić.

Maglić je ipak priznao da su održani sastanci u kući Vinke Šetke, na kojima se uglavnom raspravljalo o promidžbi, a da su im nazočili: Ivan Maglić, Ivan Kapulica, Ljuba Šetka, Mara Šetka, Vinka Šetka, Stipe Lozančić i dva Tokića. Mara Šetka je navodno poticala da »lažemo čim više«, a njezine instrukcije Maglić je, tvrdi se, prenosio drugima. »Štogaod one govore da sam ja rekao, to su one govornice«, ističe Maglić u ovoj izjavi pokušavajući odbaciti krivnju s obrazloženjem da su ga »ove Šetke zavele«, iako se iz svih izjava Ljube i Maruše Šetke može zaključiti kako je glavnu riječ u ovoj organizaciji doista vodio Maglić. Maglić je također rekao kako mu nije poznato kome su Šetke pisale pisma u Zagreb i Split niti po kome su ta pisma slale, osim da je jedno pismo u Zagreb trebao odnijeti Trento, koji je onamo trebao otputovati »kako bi donio neke vijesti«. Čini se da bi ova tvrdnja mogla biti istinita jer odgovara detaljima iz izjave Ljube Šetke. Nadalje, Maglić je istaknuo da su mu Vinka i Mara Šetka kazale da postoji nekakav pečat »zelenog kadra« kod Marijana Madunića Pupe. Navodno je upravo Maruša govorila da bi trebalo prikupljati pomoć za križare, no Maglić tvrdi da »nije nitko htio dati ni 5 para«. Što se oružja tiče, Vinka i Maruša Šetka su mu govornice da su kod njih skrivena dva pištolja i jedna strojnica te da za pištolje nije bilo metaka. Ni ove Magličeve navode ne podupiru izjave drugih sudionika, osobito ne one Ljube Šetke, u kojima se Maglić izričito povezuje s pokušajima prikupljanja oružja. Kao članove organizacije kojoj je i on pripadao, Maglić navodi: Vinku Šetku, Ljubu Šetku, Marušu Šetku, Stipu Lozančića, Ivana Tokića i Milana Tokića, no tvrdi da se nisu upisivali ni u kakve knjige, iako su odr-

⁶⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa saslušanja Ante Maglića, 18. 1. 1946.

žavali sastanke na kojima je on gotovo uvijek nazočio. Na temelju drugih izjava, vjerojatno je da su ovoj skupini pripadali također: Mara Rojnica, Ivan Maglić, Iva Kapulica i Jure Šetka. No, za to nema sigurne potvrde. »Obično smo se između sebe zvali 'križari' i imali smo poći svi u šumu, ali ja sam se uvijek od odlaska u šumu izvlačio«, zaključuje Maglić svoju izjavu.⁶⁷ Sudeći prema izjavama Ljube i Maruše Šetke, ovo bi donekle mogla biti istina, jer se čini da je Maglić doista otezaio s odlaskom u križare, uz izliku da će tadašnja vlast brzo propasti i da žurbe za odlazak »u šumu« nema.

S obzirom na drastične nepodudarnosti u ključnim detaljima iz izjava Ante Maglića i ostalih sudionika ovih događaja, 25. siječnja 1946. u prostorijama Uprave zatvora Okružne OZN-e u Makarskoj organizirano je suočavanje Maglića s Vinkom i Marušom Šetkom, koje su opovrgnule njegove tvrdnje. Šetke su istaknule da prije Magličeva povratka u Cistu ondje nije postojala nikakva organizacija te da one nikada nisu tiskale i bacale letke. Također, negirale su da su Magliču ikada spomenule da se kod Madunića nalazi pečat »zelenog kadra«.⁶⁸ To bi mogla biti istina uzme li se u obzir tvrdnja iz prethodno citirane izjave Ljube Šetke prema kojoj je ona prvi put čula o spornom pečatu upravo od Ante Maglića.

Tri dana poslije, odnosno 28. siječnja 1946., Opunomoćstvo OZN-e Biokovo — Neretva podnijelo je prijavu protiv Ljube i Mare Šetke. Zbog fragmentiranosti sačuvanih dokumenata, ne može se sa sigurnošću reći je li istog dana podnesena i prijava protiv Vinke Šetke. U obje sačuvane prijave navedeno je da su Ljuba i Maruša Šetka po »oslobođenju« zemlje 1945. godine započele s »protunarodnim« radom te su u srpnju iste godine počele organizirati »ustaško-križarsku«, odnosno »ustaško-kamišarsku-križarsku« organizaciju u selu Cisti u suradnji s Antom Magličem i Vinkom Šetkom.⁶⁹ »Inspirator« ovih aktivnosti navodno je bila Ljuba Šetka, koja je s Marušom Šetkom odvrćala mlade koji su pod njihovim utjecajem »bacili petokrake« te su ih pozivale da pristupe križarskoj organizaciji s namjerom da će »poći k Beseru u kamišare«.⁷⁰ Maruša Šetka je uz podršku Vinke Šetke i Ante Maglića us-

⁶⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa saslušanja Ante Maglića, 18. 1. 1946.

⁶⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Zapisnik sa suočavanja Ante Maglića s Vinkom i Marom Šetkom, 25. 1. 1946.

⁶⁹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Prijava OZN-e protiv Mare Šetke, 28. 1. 1946. DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Prijava OZN-e protiv Ljube Šetke, 28. 1. 1946.

⁷⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Prijava OZN-e protiv Mare Šetke, 28. 1. 1946. DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Prijava OZN-e protiv Ljube Šetke, 28. 1. 1946.

pjela okupiti oko 30 mještana, a popis je navodno dostavila Ivanu Keglju Beseru. Također, održavala je veze sa Zagrebom šaljući onamo pisma svom stricu i križaru Petru Šetki, koji se ondje navodno krio, a s kojim je pokušavala uspostaviti vezu u rujnu 1945., kada je posjetila glavni hrvatski grad. Istovremeno je sudjelovala u pripremi letaka te redovito odlazila na sastanke na kojima se dogovaralo prenošenje oružja križarima u šumu.⁷¹ U međuvremenu je Ljuba Šetka »širila propagandu« i na sastancima govorila da se izbori neće održati jer će se u zemlju vratiti Maček. Sudjelovala je u pisanju letaka u kojima se govorilo protiv tadašnje vlasti, odnosno širila se »ustaško-kamišarska« promidžba. Letci su navodno bili označeni pečatom koji se čuvao kod Marijana Madunića u Cisti, a na kojemu su bili križ i slovo »U«. Nazočila je sastancima koji su se održavali u kući Vinke Šetke te je radila na prikupljanju pomoći za križarsku organizaciju, uključujući oružje pa je tražila da se strojnica koja se nalazila kod Jure Šetke osposobi i prenese križarima. Prema istoj prijavi, Ljuba Šetka je navodno s prikupljenom pomoći trebala poslati člana navedene organizacije u Zagreb da donese vijesti i uspostavi kontakte s »ustašama«. Osim toga, namjeravala se pridružiti križarima u šumi i oružano se boriti protiv komunističkog režima.⁷²

Uspoređujući optužbe protiv Ljube i Maruše Šetke sa sačuvanim izjavama svih sudionika, može se zaključiti da je većina optužbi doista bila tek OZN-ina interpretacija s namjerom da se spomenutim ženama oteža položaj u kojemu su se našle. Niti u jednoj dostupnoj izjavi nema nikakvih naznaka da je inicijator ove organizacije bila Ljuba Šetka. Nijedan akter ne povezuje Ljubu Šetku s pisanjem letaka niti je itko spomenuo da je upravo ona »širila propagandu« i govorila da će se u zemlju vratiti Maček. Netočno je i to da je Ljuba Šetka planirala poslati člana organizacije u Zagreb. Zapravo, pismo koje je trebalo odnijeti u dostupnim se izjavama izričito povezuje s Vinkom Šetkom. Također, nije točno da je Maruša Šetka dostavila ikakav popis Ivanu Keglju Beseru, što potvrđuje njegova izjava koju je OZN-a u trenutku pokretanja prijave protiv Maruše i Ljube Šetke već imala, jer je Kegalj zatvoren i saslušan krajem 1945. godine. Nije točno ni to da je Maruša Šetka održavala kontakte sa stricem Petrom. Zapravo, iz njezinih je izjava jasno da kontakt sa stricem nije uspjela uspostaviti niti je sa sigurnošću znala gdje se on nalazi i je li doista živ.

⁷¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Mare Šetke, Prijava OZN-e protiv Mare Šetke, 28. 1. 1946.

⁷² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ljube Šetke, Prijava OZN-e protiv Ljube Šetke, 28. 1. 1946.

Na temelju sačuvanih dokumenata moguće je tek djelomično rekonstruirati hrvatski protukomunistički otpor u Cisti. Zasad nisu pronađeni drugi dokumenti koji bi znatno doprinijeli rasvjetljavanju ovih događaja, iako se iz prijave OZN-e protiv Maruše Šetke sa sigurnošću može zaključiti da su, osim Ante Maglića, Ljube Šetke i Maruše Šetke, saslušavani također Vinka Šetka i Stipe Lozančić. Ostala je sačuvana tek kratka bilješka UDB-e u dosjeu Ivana Keglja Besera, u kojoj piše kako Vinka Šetka govori da su seoskoj križarskoj organizaciji pripadali: Milica Kurtović, Marijan Bezerov, Čarkan Vučkov, Mirko Vučkov, Ante Rojnica, Ivan Kapulica, Ana /ili Mara/ Maglić, Jozo Maglić, Biko Burazin, Ivan Tokić, Pupe Madunić i Pupe Botin te da se također govorilo da su članovi bili Čiča Madunić i Ante Kapulica. Uz nedatiranu bilješku, dodana je napomena: »Ovo treba provjeriti.«⁷³ Ipak, ostalo je nejasno je li ikakva provjera uopće provedena, osobito uzme li se u obzir činjenica da su u prijavi Ljuba i Mara Šetka optužene za djela koja su se vjerojatnije mogla pripisati Anti Magliću. Ovo je osobito važno uzeti u obzir jer je, kako je već istaknuto, u trenutku kad su podnesene obje prijave, dakle, u siječnju 1946., ključna figura Ustaškog pokreta u Cisti Velikoj — Ivan Kegalj Beser — već bio uhićen, saslušan i likvidiran. Stoga je u sljedećem dijelu ovog rada važno objasniti detalje iz dosjea Ivana Keglja Besera, na koji su se pozivali članovi križarske organizacije u Cisti Velikoj, i njegova brata Jure Keglja.

BRAĆA KEGALJ — NOSITELJI PRIJERATNOG HRVATSKOG PROTUJUGOSLAVENSKOG OTPORA U CISTI VELIKOJ

Glavne osobe prijeratnog protujugoslavenskog otpora u Cisti Velikoj svakako su bila braća Jure i Ivan Kegalj zvani Beser. Jure Kegalj, sin pok. Petra i pok. Jake rođ. Kegalj iz Ciste, rođen 13. svibnja 1900., oženjen i bez djece, uhićen je 17. ožujka 1945. godine. Dva dana prije Kegalj je upućen Kotarskom NOO-u Imotski s ciljem da bude upućen u operativnu jedinicu ili radni bataljun, a u popratnom dopisu Općinskog NOO-a Lovreć navedeno je da je on »za vrijeme okupacije ovih krajeva vršio neprijateljsku obavještajnu službu u neprijateljskom garnizonu Cisti Provo« te je bio »desna ruka popa Mandarića«. Umjesto u radni bataljun Kotarski NOO Imotski je Keglja poslao Opunomoćstvu OZN-e Imotski, s naputkom kako je potrebno »ispitati mrežu pete kolone«.⁷⁴ U izvaji koju je dao 10. travnja 1945. u prostorijama Opu-

⁷³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Bilješka o Vinki Šetki, nedatirano.

⁷⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Dopis Općinskog NOO Lovreć, 15. 3. 1945.

nomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja Kegalj je uglavnom govorio o događajima iz Drugog svjetskog rata te je istaknuo da nikada nije imao kontakte s križarima.⁷⁵ Presudom Vojnog suda za oblast Dalmacije, odnosno Vijeća kod Komande područja južne Dalmacije br. 121/45 koje je zasjedalo u Dubrovniku 16. svibnja 1945., Jure Kegalj osuđen je na šest godina teškog prisilnog rada i gubitak građanske časti tijekom izdržavanja kazne, no radilo se o djelima počinjenima u Drugom svjetskom ratu.⁷⁶ Kaznu je služio u Zavodu za prisilni rad u Staroj Gradiški.⁷⁷ U međuvremenu je skupina mještana, koju su sačinjavali: Petar Mandarić, Marijan Kujić, Marijan Ramić i Vice Mandarić, 5. kolovoza 1945. dala izjavu protiv braće Kegalj. Pritom su netočno izjavili da je Jure Kegalj surađivao s križarima implicirajući da je upravo to bio razlog osuđujuće presude u Dubrovniku. Također, tvrdili su da se njegov brat Ivan Kegalj Beser povlačio do Slovenije, odakle se vratio kući i pridružio križarima.⁷⁸ Iako će se ova informacija pokazati potpuno netočnom, ostatak će zabilježena u pojedinim dokumentima OZN-e, kako će biti objašnjeno u sljedećim odlomcima. Rješenjem Ministarstva Narodne Republike (NR) Hrvatske br. 21922/46 Kegalj je dana 22. lipnja 1946. pušten na slobodu, iako mu je kretanje bilo ograničeno isključivo na prostor Ciste Velike. Unatoč tome Kegalj je povremeno odlazio u Split i Imotski te se kretao po okolnim selima. Često su ga viđali u društvu svećenika don Ante Jurića, s kojim su se susretali i ostali »neprijateljski elementi«.⁷⁹ Poslije je registriran u kategoriju II c kod UDB-e za Kotar Imotski jer je u Kraljevini Jugoslaviji bio istaknuti član HSS-a u Cisti Velikoj, a tijekom rata je pomagao Ustaški pokret te jer je imao brata »ustaškog emigranta«, koji je uhvaćen i strijeljan.⁸⁰ U SDS-ovoj rekonstrukciji Ustaške nadzorne službe ostalo je zabilježeno da je djelovao »šovinistički«.⁸¹

Za razumijevanje poslijeratnog protukomunističkog otpora u Cisti značajniju je ulogu imao Jurin brat Ivan Kegalj zvani Beser. Rođen je 12. siječ-

⁷⁵ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Izjava sa saslušanja Jure Keglja, 10. 4. 1945.

⁷⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Presuda Juri Keglju, 16. 5. 1945.

⁷⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Dopis UDB-e za oblast Dalmaciju, 1. 7. 1946.

⁷⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Izjava skupine mještana Ciste, 5. 8. 1945.

⁷⁹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Podaci za predsjednika mjesne organizacije HSS-e Velika Cista, nedatirano.

⁸⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Jure Keglja, Podaci UDB-e za NRH, Odjeljenje za Oblast Dalmaciju, Oponomoćstvo za kotar Imotski, 1. 8. 1950.

⁸¹ HDA, *Služba državne sigurnosti (SDS) RSUP SRH* (dalje: *SDS RSUP SRH*), 013.2.45., Rekonstrukcija UNS-a sa kotara Makarska; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 933-968.

nja 1891. te je bio oženjen i otac troje djece. Prije Drugog svjetskog rata bavio se korparenjem u Češkoj, Njemačkoj i drugdje. Godine 1933. susreo se s dr. Brankom Jelićem, koji je govorio da »oni vode politiku Stipana Radića i da se bore za Republiku, a da se zovu ustaše i da je on bio u Belgiji i da su tamo svi naši ljudi stupili u tu stranku«. Kegalj ističe: »Svi smo bili s njim jer smo se i ranije osjećali Hrvati i bili uz Stipana Radića.« Budući da je svake zime dolazio kući u Cistu, Kegalj je o istim idejama govorio mještanima, što će rezultirati većim brojem pripadnika Ustaškog pokreta u Cisti Velikoj.⁸² Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske Kegalj je postavljen za tabornika u Općini Lovreć, a tu je dužnost obnašao do kolovoza 1941. nakon čega se bavio kućanskim poslovima.⁸³ »Selo Cista čuveno je kao ustaško selo«, zaključuje se u jednom dokumentu s Kegljevim podacima, uz napomenu da je »glavni pokretač i organizator ustaštva u ovom selu samo Beser, jer on je neumorno radio na tome već skoro 15 godina«.⁸⁴

Kako je već istaknuto, skupina mještana iz Ciste, u kojoj su bili: Marijan Ramić, Vice Mandarić, Petar Mandarić, Marijan Kuić i Ante Burazin, dali su 5. kolovoza 1945. izjavu protiv Ivana Keglja. U drugoj sačuvanoj verziji te izjave Kegljevi mještani tvrde da je Kegalj »oslobođenje« dočeka u Zagrebu te se »uputio kući sa milijonima kuna i, kako se govori, sa nekoliko tisuća američkih dolara, u Brinju u Lici oduzeto mu je nekoliko milijona kuna, 20 pari cipela i razne druge robe, dočim dolore je nekako prošvercao«. Isti je »glavni širitelj reakcionarni vijesti i laži« jer je »narodna vlast za njega ludost i nasilje«.⁸⁵ Nejasno je kako su spomenuti mještani mogli imati spoznaje o kretanju Ivana Keglja Besera, no na temelju njegovih izjava može se zaključiti da su informacije bile netočne. O Kegljevu uhićenju kod Ančića kuća u Dobranjama doznajemo iz dopisa Opunomoćstva OZN-e za Kotar Šestanovac br. 497 od 1. studenog 1945., koji je upućen okružnoj OZN-i Biokovo — Neretva. Kegalj je uhvaćen istog dana, a u dopisu također piše da je saslušan na brzinu i na »lijepi način«, no »isti je preplašen i ne priznaje ništa drugo«.⁸⁶ Kegljeva izjava je doista iznimno kratka, a prvi njezin dio odnosi se na razdoblje Drugog svjetskog rata. U drugom dijelu izjave Kegalj navodi da je

⁸² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 7. 11. 1945.

⁸³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 8. 11. 1945.

⁸⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Podaci o Ivan Keglju Beseru, 6. 11. 1945.

⁸⁵ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava skupine mještana, 5. 8. 1945.

⁸⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Dopis Opunomoćstva OZN-e Šestanovac, 1. 11. 1945.

u listopadu 1944. otišao u Zagreb na bolovanje, a ondje je ostao do proljeća 1945. godine. Tri tjedna prije zauzimanja Zagreba po postrojbama Jugoslavenske armije (JA) Kegalj je otišao u Dugo Selo, gdje je dočeka dolazak JA, izvadio propusnicu u Kotarskom narodnom odboru (NO) i uputio su kući. Vlakom je stigao do Bugojna, a odande je krenuo pješke. Povratkom kući zadržavao se u Cisti, gdje ga je uzdržavala žena, i u Dobranjama, gdje su mu pomagali Matija Milardović, Ante Ančić i tajnik NO-a Dobranje Božo Ančić. Kegalj je istaknuo da se s križarima nikada nije sastajao.⁸⁷

Sljedećeg dana, 2. studenog 1945., Kegalj je saslušan u prostorijama Okružnog odjeljenja OZN-e Biokovo — Neretva. Tom je prilikom također zabilježena kraća izjava, čiji se veći dio odnosi upravo na razdoblje nakon listopada 1944., kada su Imotsku krajinu zauzele postrojbe NOV-a. Tako Kegalj ponovno ističe da je u Zagreb otišao na liječenje te je ondje ostao do »oslobođenja«. Umjesto tri tjedna, u ovoj izjavi navodi da je u Dugo Selo otišao nekoliko dana prije pada Zagreba jer su ondje troškovi života bili niži. Točan datum njegova odlaska u Dugo Selo je manje bitan. Ono što je važno znati u kontekstu ovog rada jest to da je u Dugom Selu Kegalj ostao do 29. svibnja 1945. kada je dobio propusnicu i otišao kući. Kegalj dalje ponavlja da je vlakom putovao do Bugojna, a zatim se pješke uputio kući kamo je stigao 11. lipnja 1945. godine. Kod kuće je bio samo dva dana, nakon čega je pošao »u šumu«. Stalno se skrivao u blizini svoje kuće, a hranu mu je donosila njegova supruga. Zaklon je pronašao i u domovima Matije Milardović i Ante Ančića iz Dobranja, koji su ga također opskrbljivali hranom. S Ančićem je razgovarao o predaji, ali tek nakon proglašenja amnestije. Kegalj još jedanput ističe da nije imao drugih kontakata, ni s civilima ni s križarskim skupinama. Štoviše, »niti jednog od njih poznajem koji su i gdje se sada nalaze«, tvrdi Kegalj istaknuvši da nikada nije odlazio na planinu Kamišnicu gdje su se križari krili niti su oni dolazili njemu. »Mene su oni mrzili i nisu u meni imali povjerenje jer se moj sin nalazi u JA, a ja sam se krio radi toga jer sam se bojao vlasti pošto sam bio ustaša od 1933. god. pa sam mislio da će me vlasti ubiti«, zaključuje Kegalj i dodaje da o letcima u Cisti nikada nije čuo niti mu je poznato tko ih je pisao i bacao.⁸⁸

Kegljeve navode djelomično potvrđuje propusnica izdana od Kotarskog NOO-a Dugo Selo dana 29. svibnja 1945. godine, koja je priložena uz njegov dokument. Unatoč tome, u podacima za Ivana Keglja Besera, koji su 6. studenog 1945. dostavljeni Opunomoćstvu OZN-e Kotara Šestanovac, ponovljeno je da se Kegalj povlačio prema Sloveniji, »odakle je također neka-

⁸⁷ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 1. 11. 1945.

⁸⁸ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 2. 11. 1945.

ko uspio da se provuče i povratio se kući, gdje se je odmah pridružio ustaškoj kamišarskoj bandi Ante Kapulice.⁸⁹ Dva dana poslije Okružno odjeljenje OZN-e Biokovo — Neretva poslalo je javnom tužitelju za okrug Biokovo — Neretva u Makarskoj dopis u kojemu se navodi da je Ivan Kegalj Beser, od 1933. »zakleti ustaša« i bivši ustaški tabornik u Cisti, »pred našom vojskom bježao u Imotski i tamo sudjelovao u raznim akcijama i pokoljima«. Štoviše, »povukao se pred oslobođenjem ovih krajeva do Slavonije i uspio se je povratiti neprimjetno«. U dopisu također piše da je odmah po povratku u Cistu Kegalj pristupio križarskim skupinama »te kao sposoban propagator i agitator bio je povraćen sa zadatkom na teren da sakuplja ljude za kamišare i u narod ubacuje razne parole, te se je cijelo vrijeme zadržavao po selima između Kamišnice i Cetine, a ponekad je odio i u Kamišnicu na sastanke sa bandom« dok ga nisu uhvatili pripadnici KNOJ-a.⁹⁰ Sljedećeg dana, 9. studenog 1945., javni tužitelj je odobrio otvaranje istrage protiv Ivana Keglja Besera.⁹¹

S obzirom na to da su dostupni dokumenti fragmentarno sačuvani, nejasan je tijek istrage nakon 9. studenog 1945. godine, no na temelju jednog dokumenta može se zaključiti da pojedine Kegljeve izjave nedostaju. Tako se u izjavi iz ovog razdoblja, koja je datirana s 27. prosinca 1945., navodi da je riječ o »nastavku saslušanja« u prostorijama zatvora Okružne OZN-e Biokovo — Neretva. Izjava je nešto dulja od danih početkom studenog, a u cijelosti se odnosi upravo na događaje koji su se zbili nakon Kegljeva povratka u Cistu. Kegalj još jedanput ističe da je kući došao iz Dugog Sela, no umjesto 11. lipnja, kako je ranije naveo, u ovoj izjavi tvrdi da se u Cistu vratio krajem kolovoza 1945. godine. Budući da je imao propusnicu, putovanje mu nitko nije branio niti ga je itko »gnjavio«. Kada je stigao kući, javio se Matiji Milardović, koja mu je dala jesti. Ona mu je savjetovala da se skriva i čeka amnestiju.⁹² Ovaj navod u Kegljevoj izjavi budi sumnju u precizno datiranje jer amnestija je bila proglašena ranije u kolovozu, pa se vjerojatno radi o događajima koji su se ipak zbili nešto prije tog ljeta. Kegalj dalje tvrdi da je nekoliko dana nakon razgovora s Matijom Milardović, »mislim u 9. mjesecu«, otišao kod Ante Ančića u Dobranje i on mu je rekao za mjesto, tzv. »Gredu«, u kojoj se Kegalj skrivao gotovo dva mjeseca. Tada su mu hranu donosili An-

⁸⁹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Podaci o Ivan Keglju Beseru, 6. 11. 1945.

⁹⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Dopis javnom tužitelju za okrug Biokovo — Neretva, 8. 11. 1945.

⁹¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Dopis javnog tužitelja, 9. 11. 1945.

⁹² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 27. 12. 1945.

čić i njegova supruga. Ovaj navod vremenski bi mogao biti nešto precizniji jer je Kegalj uhvaćen 1. studenog 1945., pa je u »Gredu« morao stići najkasnije početkom rujna iste godine zato što se ondje skrivao oko dva mjeseca. Čini se da se tijekom ovog razdoblja Kegalj susreo s Antom Magličem, koji mu se žalio da »kao pas« mora raditi u radnom bataljunu u Blatu na Cetini. No, »doći će Maček na vlast i ovako neće dugo biti«, govorio je Maglič napomenuvši Keglju da je »naša organizacija« jaka jer u Cisti ima od 40 do 50 organiziranih članova, među kojima su bili: Dinka Mandarić, Stipe Lozančić, Maruša Šetka, Stipan Šetka, Mara Burazin i Ante Burazin, te nekoliko članova u Biorinima i Svibu.⁹³ O Vinki Šetki Maglič navodno nije znao jer je ona tada navodno bila u Zagrebu iako je iz drugih iskaza vidljivo da se Vinka već odavno bila vratila iz Zagreba, u kojemu je živjela tijekom rata. Štoviše, u bilješkama OZN-e iz listopada 1945. izričito se napominje da je nakon povratka iz Zagreba Vinka Šetka uglavnom bila kod kuće i nije nikamo odlazila.⁹⁴ Maglič se požalio Keglju da ga odbornik Ramić prati zbog čega mu je slobodno kretanje bilo otežano. Kao odbornike sklonije križarskoj organizaciji naveo je nekog Kurtovića i Madunić-Kovačića. »Direktive za rad ja dobivam iz Zagreba preko Marka Roščića koji imade tamo gostionu«, istaknuo je Maglič Keglju tijekom njihovih susreta na brdu zvanom »Podrtica« u Cisti. Prema Kegljevu priznanju, sastajali su se više puta, a sastanke su ugovarali preko Kegljeve supruge ili osobno.⁹⁵ Iz Kegljeve izjave može se zaključiti da Ljubu, Marušu i Vinku Šetku uopće nije poznao pa mu i nisu mogle predati bilo kakav popis ili druge dokumente. Štoviše, Kegalj nije bio uključen u organizaciju ove skupine i o njezinu postojanju ništa nije znao dok se nije susreo s Magličem. Osim toga, Maglič se Keglju izričito pohvalio kontaktima sa Zagrebom, iako je rekao da su sa Zagrebom povezane isključivo Šetke.

Kegalj je priznao da je održavao i kontakte s dva mještanina Ciste Prove, i to s Marijanom Madunićem Pupom i Matom Madunićem Miševićem. Na njih je prvi put naišao kada su išli u Buško Blato po sijeno. Kegalj im je rekao gdje se skriva nakon čega su mu oni tri puta donosili hranu. Više puta ga je namirnicama opskrbljivala i Anica Šitum iz Ciste Prove, koja mu je jednom prilikom donijela i pismo Marijana Madunića Pupe, u kojemu je pisao da je išao u Split nekom Anti Vujčiću ili Vučiću, koji je tvrdio: »Imademo u Splitu jaku našu organizaciju, a tako isto i u Cisti.« A njezini su članovi bili i spomenuti Mate Madunić i Anica Šitum. Ostaje nepoznato je li to ista veza kojoj je Vinka Šetka preko Trente namjeravala poslati pismo. Osim toga,

⁹³ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 27. 12. 1945.

⁹⁴ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ljube Šetke, Zabilješke od 3. 10. 1945.

⁹⁵ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 27. 12. 1945.

Keglja je jedanput preko njegove supruge pozdravio svećenik don Ante Jurić, koji mu je poručio da će »brzo biti sporazum, pak da ću ja onda na slobodu«. Čini se da drugih kontakata Kegalj nije imao, osim što je jednom postavio Danka Kraljevića, zapovjednika radne čete, koji mu je kazao da ide u Svib, a Kegalj mu je odgovorio da s narodom dobro postupa »jer se sve piše tko šta radi«. Kegalj ga je također pitao gdje mu je oružje kada je u službi, a Kraljević je odgovorio da ima između 40 i 60 pušaka, jednu strojnicu i jednu kutiju bombi, koje će prenijeti u staju u »Move«. Oružje se nalazilo u štalama Sladojevića Muratova negdje iznad Blata na Cetini, a Kegalj je o tom oružju doznao ranije od Ante Maglića.⁹⁶ Kegljev iskaz dodatno tereti Maglića jer potvrđuje njegova saznanja o dostupnom oružju, iako je Maglić izjavio da su s nabavom oružja povezane Vinka i Maruša Šetka.

Iako se Kegljev iskaz u usporedbi s izjavama Ljube i Maruše Šetke čini uvjerljiv i iskren, dokumenti iz dosjea Ante Ančića ne potvrđuju Kegljeve tvrdnje da je s njime bio u kontaktu. U podacima UDB-e od 1. studenog 1947. ostalo je zabilježeno da se Ančić nakon rata povezo s križarima u Cisti i Dobranjama, pomagao im hranom, obavještavao ih o kretanju vojske i održavao stalnu vezu.⁹⁷ U prijavi protiv Ante Ančića od 10. veljače 1946. istaknuto je da je Ančić blizu svoje kuće skrivao Ivana Keglja Besera i prehranjivao ga sve do Kegljeva uhićenja 1. studenog 1945. godine. »Kegalj Ivan je bio na terenu organizator križarskih organizacija, a tako isto i bande u šumi, preko njega se je sakupljala pomoć za kamišare i odnosila na mjesta gdje je on naređivao, kako hrana i ostali materijal tako i oružje i municija«, navodi se u spomenutoj prijavi. Štoviše, »u svemu ovom radu najviše mu je pomagao okrivljeni Ante Ančić i u svakom pogledu mu izlazio na ruku.«⁹⁸ Pojedini navodi iz prijave ne mogu se potkrijepiti drugim dokazima iz kojih proizlazi da je Kegalj tijekom nekoliko mjeseci skrivanja bio izrazito izoliran i da je kontaktirao s nekoliko osoba, koje su mu pružale zaklon i opskrbljivale ga hranom. Tijekom saslušanja 22. siječnja 1946. u Okružnom odjeljenju OZN-e Biokovo — Neretva u Makarskoj Ante Ančić je izjavio da nije hranio ni križare ni Keglja, kojega navodno nije vidio od 1944. godine, iako je Kegalj uhvaćen upravo kod Ančića kuća.⁹⁹ Unatoč ovoj nepodudarnosti u izjavama, Kegljevi iskazi s izjavama Ljube i Maruše Šetke pružaju vrijedan izvor za rekonstrukciju djelovanja križarske organizacije u Cisti Velikoj.

⁹⁶ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Ivana Keglja, 27. 12. 1945.

⁹⁷ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ante Ančića, Podaci, 1. 11. 1947.

⁹⁸ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ante Ančića, Prijava protiv Ante Ančića, 10. 2. 1946.

⁹⁹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ante Ančića, Zapisnik sa saslušanja Ante Ančića, 22. 1. 1946.

Istog dana kada je u zatvoru okružne OZN-e saslušan Ivan Kegalj Besser, dakle 27. prosinca 1945., u Cisti su pripadnici 3. bataljuna VI. brigade XIX. udarne divizije uhvatili križara Antu Kapulicu, sina Petra i Ive rođ. Čubelić iz Ciste. Kapulica je saslušan sljedećeg dana u prostorijama Kotarskog opunomoćstva OZN-e u Šestanovcu, a tada je izjavio da je prilikom zauzimanja Dalmacije po partizanima došao u Imotski te se zatim s Nijemcima povlačio do Posušja, odnosno Širokog Brijega. Tijekom povlačenja prema Mostaru pobjegao je natrag u Cistu, u kojoj je zatekao petnaest križara pa se odlučio s njima nastaviti skrivati.¹⁰⁰ OZN-a je saznanja o ovoj križarskoj skupini imala već krajem 1944. godine. Naime, 24. prosinca 1944. uhvaćen je Ivan Plejić iz Ciste, koji se s još nekoliko osoba planirao priključiti križarima. U izjavi danoj 25. prosinca 1944. Plejić je naveo da je njegova skupina pokušavala uspostaviti kontakt sa skupinom Ante Kapulice, koja je navodno brojila 20-ak ustaša, koji su se nalazili oko Ciste i bili naoružani puškama, no nije znao preciznije reći kuda se točno Kapuličina skupina kretala.¹⁰¹ Na temelju zasad pronađenih dokumenata doista se ne može sa sigurnošću preciznije rekonstruirati kretanje te skupine, no poznato je da se pri napadu KNOJ-a na križare u Cisti 1945. Kapulica nalazio na »drugoj strani gdje su oni poginuli«.¹⁰² S obzirom na to da se prema Kapuličinu sjećanju, događaj zbio početkom 1945., odnosno za Uskrs te godine, ostaje nejasno radi li se o ranije spomenutoj križarskoj skupini koja se povezivala s don Filipom Mandarićem. Naime, Uskrs se te godine slavio 1. travnja pa je moguće da je doista riječ upravo o toj križarskoj skupini ako su likvidirani početkom travnja, kako je navedeno u popisu strijeljanih, a ne početkom lipnja, kako je zabilježeno u elaboratu NM-a za Cistu Provu. Kapulica dalje ističe da se nakon Uskrsa zadržavao u Cisti, gdje ga je uzdržavala obitelj te ni s kim drugim nije održavao kontakte. Dalje u izjavi Kapulica se osvrće na tvrdnje Ante Maglića, o kojima je čuo preko nekih žena. Prema njihovim riječima, Maglić je nakon povratka iz Zagreba rekao da se Petar Šetka nalazi s Antom Kutlešom, Antom Mandarićem, Markom Magličem i još nekolicinom ustaša iz Ciste negdje u šumi između Zagreba i Bjelovara. Kutleša i Šetka su, prema Magličevim navodima, odlazili u Zagreb i odande prenosili streljivo i materijal. Do Kapulice su stizale i izjave mještana Ciste Prove da je u Splitu ili okolici viđen Ivo Rojnica, iako to nije bilo točno. Prema vlastitoj izjavi, Kapulica ipak nije imao izravne veze s osobama u Cisti i okolnim selima, kao niti u Šestanovcu, Imotskom, Splitu, Zagrebu, Bosni i drugdje. U dostupnim

¹⁰⁰ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ante Kapulice, Zapisnik sa saslušanja, 28. 12. 1945.

¹⁰¹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Plejića, Zapisnik sa saslušanja, 25. 12. 1944.

¹⁰² DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ante Kapulice, Zapisnik sa saslušanja, 28. 12. 1945.

podacima nema naznaka da je održavao vezu s Kegljem, a osim spomenutih glasila, doznao je i da je lijepljenje letaka u Cisti organizirao Ante Maglič, a zadatak su obavili Ante Kapulica, Vice Banović i Ivan Maglič, kojega je u svojoj izjavi spomenula i Ljuba Šetka.¹⁰³ Daljnji tijek istrage protiv Ante Kapulice ostaje nepoznat. U njegovu dosjeu je ostala bilješka da je kao križar ubijen 1945. od pripadnika VI. brigade XIX. divizije.¹⁰⁴ U tekstu koji je pod naslovom »Križari — Hrvatski pokret otpora u Imotskoj krajini 1944.—1951. (I.)« objavljenom u *Političkom zatvoreniku* br. 122, Ivan Gabelica navodi da je Kapulicu ubila OZN-a dana 27. prosinca 1945. na Kljenovcu u Katića ogradi.¹⁰⁵ Križar Dragan Vrdoljak s kojim se Kapulica neko vrijeme krio također je uhvaćen, osuđen na smrt i strijeljan 1946. godine. Prema dostupnim podacima, sačuvanim u dosjeu njegove majke Matije Vrdoljak, ona je održavala vezu sa sinom Draganom i Antom Kapulicom te ih je navodno opskrbljivala hranom.¹⁰⁶ Matijin suprug Mijo navodno je održavao vezu između Ciste i Rastovca, a njegova je kuća, pretpostavlja se, bila »glavno uporište bande«, u kojemu su se križari nastavili sastajati i opskrbljivati i tijekom 1946. godine.¹⁰⁷

Što se daljnje sudbine Ivana Keglja Besera tiče, on je 31. prosinca 1945. zajedno s Matom Hrستیćem, Stipom Kutlešom, Zvonkom Popovićem i Danom Vukosavom pobjegao iz Okružnog zatvora OZN-e u Makarskoj, o čemu je Opunomoćstvo OZN-e u Šestanovcu obavijestilo postrojbu KNOJ-a, koja je tragala za bjeguncima. Postavljeno je nekoliko zasjeda i oko 20.00 sati iste večeri kod lokacije Žabljak iznad Gornjih Brela ubijeni su Mate Hrستیć i Ivan Kegalj Beser, koji su uz pomoć mještana Gornjih Brela Slavka Škrabića i Jakova Škrabića ondje i pokopani. O ovoj likvidaciji ostale su sačuvane dvije izjave sudionika događaja, i to jednog pripadnika KNOJ-a i jednog člana OZN-e.¹⁰⁸ Dana 22. travnja 1960. u prostorijama stanice Narodne milicije Baška Voda sastavljena je službena bilješka o »bezvlasnom prenošenju kos-

¹⁰³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kapulice, Zapisnik sa saslušanja, 28. 12. 1945.

¹⁰⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kapulice, Bilješka o smrti, nedatirano.

¹⁰⁵ Ivan GABELICA, »Križari — Hrvatski pokret otpora u Imotskoj krajini 1944.—1951. (I.)«, u: *Politički zatvorenik*, br. 122, Zagreb, 2002., 33-38.

¹⁰⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Matije Vrdoljak, Podaci o jataku — Matija Vrdoljak, 5. 2. 1947.

¹⁰⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Matije Vrdoljak, Podaci o jataku — Mijo Vrdoljak, 23. 1. 1947. DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Matije Vrdoljak, Podaci za Vrdoljak Matiju, izvješća suradnika Udbe, 1946.—1947.

¹⁰⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Jure Bogunovića, 28. 2. 1946. DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Izjava Marka Musapića, 27. 2. 1946.

tura« Ivana Keglja Besera. U ovoj se bilješki navodi da su u razgovoru s cestarom Marinom Brkuljom iz Gornjih Brela pripadnici Narodne milicije doznali da je Kegljeva rodbina 1959. potajice ekshumirala njegove ostatke i vjerojatno ih prenijela na mjesno groblje u Cisti Velikoj. Na zemlji na mjestu Kegljeva ukopa, vidjelo se da je nedavno obavljano iskapanje, a mjesto Hrstićeva ukopa, koje se nalazilo na istoj lokaciji, ostalo je netaknuto. Osim toga, prema ovim bilješkama, primjećuje se da je Narodna milicija nadzirala mjesto ukopa, odnosno osobe koje su mu prilazile kao i osobe koje su reagirale na spomenuti grob. Tako je zabilježeno da su 11. travnja 1960. autobusom iz Makarske u Imotski putovale dvije osobe, od kojih je jedna zaplakala kad je druga osoba pokazala na lokaciju Kegljeva ukopa. Evidentirano je i to da su Kegljeva supruga i sin svake godine na blagdan Svi sveti potajno dolazili na grob i palili svijeće.¹⁰⁹

U međuvremenu je stanica NM-a Cista Provo 12. lipnja 1959. dobila informacije od suradnika »Momčila« da je Petar Šetka godinu dana prije viđen u Münchenu (Njemačka), gdje se navodno nalazio i Ante Kutleša¹¹⁰, iako se prema prethodnim informacijama vjerojatno nalazio u Španjolskoj.¹¹¹ Kako je spomenuto, Kutleša se neposredno nakon Drugog svjetskog rata kretao u okolici Zagreba, a prema podacima UDB-e, poslije je prešao na prostor oko Ciste Velike.¹¹² U Kutlešinu dosjeu ostale su i bilješke o njegovoj ženi Matiji, koja se navodno povezala s križarima i pomagala im sve do njihove likvidacije¹¹³, a navodno je održavala i veze s križarskom organizacijom u Cisti Velikoj¹¹⁴, najviše s Marom Kutlešom.¹¹⁵ U istom su dosjeu i bilješke o Kutlešinu sinu Marku, koji je nakon Drugog svjetskog rata bio kažnjen na godinu dana prisilnog rada zbog članstva u križarskoj organizaciji u Cisti Velikoj i bacanja letaka.¹¹⁶ Nažalost, u dosjeu nedostaju drugi podaci ili izjave

¹⁰⁹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja »Besera«, Zabilješka NM Baška Voda, 22. 4. 1960.

¹¹⁰ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Informacije stanice NM Cista Provo, 12. 6. 1959.

¹¹¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci, 1953.

¹¹² DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci o jataku bande — Matija Kutleša, nedatirano.

¹¹³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci o Matiji Kutleši, nedatirano.

¹¹⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci o jataku bande — Matija Kutleša, nedatirano.

¹¹⁵ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci o jataku bande — Mara Kutleša, nedatirano.

¹¹⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ante Kutleše, Podaci, 1953.

koji bi mogli znatno doprinijeti rekonstrukciji djelovanja križarske organizacije u Cisti Velikoj.

ZAKLJUČAK

Na temelju sačuvanih arhivskih dokumenata može se zaključiti da je u drugoj polovici 1945. na području Ciste Velike u Imotskoj krajini djelovala križarska organizacija pod vodstvom Ante Maglića, u kojoj je značajniju ulogu odigralo i nekoliko mještana, osobito Vinka, Mara i Ljuba Šetka te Ivan Maglić i Stipe Lozančić. Točan broj članova ove organizacije ostaje nepoznat, a ako su popisi članova koje su u svojim izjavama spominjali pojedini uhićeniци doista postojali, oni za sada nisu pronađeni. Iako je među ciljevima ove organizacije bilo pružanje materijalne pomoći križarskim skupinama, čini se da članovi nisu uspostavili veze s križarima, izuzevši Magličevu vezu s Ivanom Kegljem Beserom. Štoviše, djelovanje spomenute organizacije svelo se na nekoliko sastanaka, pripremu i lijepljenje letaka u Cisti te na povremene razgovore o oružju do kojega su članovi organizacije mogli doći preko drugih osoba.

Iz Kegljevih i Kapulićinih izjava također se može zaključiti da su križarske skupine na tom terenu nakon likvidacije nekoliko križara kod Ciste Prove u proljeće 1945. bile razbijene, a preživjeli križari bili su i raštrkani te su se izolirali i skrivali nastojeći preživjeti. No, to ne znači da su križarske skupine potpuno nestale s ovog prostora. Naime, iz izvješća suradnika UDB-e koji su tijekom 1947. nadzirali Juru Keglja, uočljive su bilješke o kretanju »bandita«, a pojavile su se i glasine »da su Amerikanci poručili da se svak sprema u križare, i da negdje ima teritorij gdje će im avioni bacati hranu i da su svi šiptari u Makedoniji otišli u bandu«. ¹¹⁷ Navodno je i u Bosni boravio veći broj križara. ¹¹⁸ Ovakve glasine održavale su moral protivnika komunističkog režima pa je tako zabilježena i izjava Jure Keglja: »Još Hrvatska ni propala dok mi živimo, a niti će propasti.« ¹¹⁹ Da su križari doista opstali na ovom prostoru, dokazuju i podaci iz dosjea drugog Ivana Keglja, rodaka Ivana Keglja Besera, koji je presudom Okružnog suda u Splitu br. K-66/48. dana 17. svibnja 1948. osuđen zbog krivičnog djela protiv naroda i države na jednu godinu i dva mjeseca lišenja slobode s prisilnim radom. ¹²⁰ U svojoj izjavi danoj 28. veljače 1948. Kegalj je priznao da je od križara primio neku

¹¹⁷ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Jure Keglja, Iz izvješća »Višnje«, 5. 2.1947.

¹¹⁸ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Jure Keglja, Iz izvješća »Višnje«, 8. 2.1947.

¹¹⁹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Jure Keglja, Iz izvješća »Višnje«, 2. 2.1947.

¹²⁰ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja, Bilješka UDB-e o Ivanu Keglju, 14. 4. 1961.

opljačkanu robu te da je među križarima prepoznao Ivana Keglja Đogana.¹²¹ Spomenuti Đogan bio je povezan s križarskim skupinama Nedjeljka Piplice i Ante Metera, a ubijen je 1947. na Biokovu.¹²² Njegovo se ime u dokumentima UDB-e često zamjenjuje Beserovim nadimkom i podacima, zbog čega je potreban oprez pri korištenju arhivskog gradiva o navedenim križarskim skupinama.¹²³

U budućim istraživanjima o djelovanju križarskih skupina i križarske organizacije na prostoru Ciste Velike, osobitu pozornost trebalo bi pridati eventualnom pronalasku dosjea Vinke Šetke i Ante Maglića, jer bi dodatne izjave mogle znatno pridonijeti rasvjetljavanju spomenutih događaja i suvremene povijesti ovog prostora.

Blanka Matković

Croatian Anti-Communist Resistance in Imotska Krajina: The Crusader Activities in the Cista Velika Region (1945)

The defeated forces of the Independent State of Croatia (NDH) organized their anti-communist and anti-Yugoslav resistance, among other things, under the Crusaders moniker. The first local crusader groups were organized in the Biokovo-Neretva region as a military form of anti-communist and anti-Yugoslav resistance as early as the first weeks following the occupation of the area by the National Liberation Army. Soon after, this led to the formation of crusader organizations to carry out propaganda activities and provide the crusader forces with material and moral support. These groups were present in Cista Velika, Cista Provo, Donji Proložac, Runovići, Gornji Proložac, and Gornji Vinjani in the Imotska krajina region. The paper focuses on the activities of one such organization in the Cista Velika area, where a crusader group headed by Ante Maglić operated in the second half of 1945. Several locals played a significant role in this organization, particularly Vinka, Mara, and Ljuba Šetka, as well as Ivan Maglić and Stipe Lozančić. Providing material support to crusader

¹²¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Keglja, Zapisnik sa saslušanja, 28. 2. 1948.

¹²² Na spomeniku ubijenim križarima na Biokovu uz ime Ivana Keglja je netočno naveden 23. svibnja 1948. kao datum njegove smrti. S.V., »Biokovo pamti: ovo je mjesto na kojem su 1948. mučki ubijeni Hrvati«, *Dnevno.hr*, 19. 7. 2020., <https://www.dnevno.hr/domovina/biokovo-pamti-ovo-je-mjesto-na-kojem-su-1948-godine-mucki-ubijani-hrvati-1503635/>, posjećeno 20. 8. 2023.

¹²³ HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska; Blanka MATKOVIĆ, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.—1957.)*, *Likvidacije i progoni*, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2017., 912-932; Blanka MATKOVIĆ — Stjepan ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.—1965.)*, *Likvidacije i progoni*, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2018., 1182-1202.

groups was one of the organization's objectives. Still, except for Maglic's interaction with Ivan Kegelj »Beser«, its members had no relationships with the crusaders. Furthermore, the aforementioned organization's activities were limited to a few meetings, preparing and distributing pamphlets in Cista, and occasional discussions about weapons that the group's members could get from other individuals.

Keywords: *Cista Velika; Imotska krajina; Ivan Kegelj Beser; crusader organization; anti-communist resistance*

Reorganizacija sustava poslovnih banaka u karlovačkom kotaru (1965.—1966.)

Nikola PERKOVIĆ

Trgovačko ugostiteljska škola, Karlovac

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 19. 6. 2024.

Doi: 10.5559/pi.19.34.05

Godine 1965. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji pokrenuta je gospodarska reforma koja je bila najozbiljniji pokušaj korjenitih promjena jugoslavenske ekonomije. Njezini temeljni ciljevi bili su poštovanje ekonomskih kategorija i jače uključivanje Jugoslavije u svjetsku ekonomiju. Da bi se ostvarili ti ciljevi, bilo je potrebno bankarsko-kreditni sustav uskladiti s potrebama proširene reprodukcije. Na taj bi se način omogućila stabilizacija tržišta i unapređenje društvenog standarda stanovništva. Tema ovoga članka je reorganizacija sustava poslovnih banaka u Karlovačkom kotaru od 1965. do 1966. godine, koja je trebala rezultirati likvidacijom manjih banaka radi stvaranja većeg potencijala za opskrbu lokalne ekonomije financijskim sredstvima, kao i smanjenjem transakcijskih troškova poslovanja. Rad je napisan na temelju neobjavljenog arhivskog gradiva, novinskih članaka i relevantne historiografske literature.

Ključne riječi: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Kotar Karlovac, bankarski sustav, gospodarska reforma, 1960-te.

UVOD

Početak 1960-ih u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) postojao je bankarsko-kreditni sustav koji nije bio u potpunosti usklađen s nužnošću povećanja proizvodne aktivnosti. Stupanj gospodarskog razvoja zemlje zahtijevao je, ne samo prilagodbu toga sustava novim gospodarskim promjenama, nego i postavljanje na takve temelje koji su trebali omogućiti stabilizaciju tržišta i unapređenje društvenog standarda stanovništva.

U 1965. pokrenuta je najsveobuhvatnija gospodarska reforma u socijalističkoj Jugoslaviji na osnovi koje se provela devalvacija dinara, uvela restriktivna kreditno-monetarna politika i smanjila proračunska potrošnja. Usto, bilo je predviđeno smanjenje poreza, regresa, dotacija, premija i drugih oblika administrativnog prelijevanja dohotka.¹ Temeljni cilj ovih mjera bilo je

¹ DUŠAN BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi.*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 312-313. DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 478.

poštovanje ekonomskih kategorija i jače uključivanje SFRJ u svjetsku ekonomiju. Na temelju reforme jugoslavensko je društvo trebalo biti povezano na načelu zakonitosti robne proizvodnje. Bez obzira na vrlo mali udio privatnog vlasništva u ukupnoj strukturi gospodarske aktivnosti, uvodio se kapitalistički način poslovanja.

Strategija jačanja samoupravljanja obuhvaćala je proces deetatzacije gospodarstva, koji je trebao rezultirati daljnjom decentralizacijom i većom autonomijom radnih organizacija.² Riječju, federacija, republike i komune trebale su biti isključene iz prava raspolaganja kapitalom. On se trebao preraspodijeliti u korist poduzeća da bi ona mogla postati nositelj procesa proširene reprodukcije. S tim u vezi, ukidani su investicijski fondovi, dok je kapital prenošen na banke i proizvodne organizacije.³ S druge strane, u SFRJ postojala je neravnomjerna podjela zaostalih područja među republikama, koja je intenzivirala njihove sukobe interesa. Naime, neke su republike težile tome da savezne institucije predaju svoje nadležnosti njima, dok su druge, pak, tražile saveznu intervenciju investiranjem u njihove nerazvijene dijelove na temelju redistribucije iz razvijenih republika.⁴

Na temelju ove reforme unutar Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) profilirale su se dvije skupine, tj. liberalne i konzervativne snage. Prve su podržavale liberalizaciju jugoslavenskoga gospodarstva, decentralizaciju središnje moći i samoupravljanje, ali nisu dovodili u pitanje partijski monopol. Konzervativne su se snage pozivale na poštovanje socijalističkih vrijednosti, partijskog jedinstva i centralizma. Liberalnoj struji pripadao je jedan od najmoćnijih komunističkih političara u Hrvatskoj, Vladimir Bakarić. On je svoje zahtjeve usmjeravao od decentralizacije prema općoj deetatzaciji.⁵

Na gospodarskoj reformi 1965. najviše su inzistirale razvijene republike, odnosno Hrvatska i Slovenija. Iako je reforma najviše pogodila nerazvijene republike, jer su ovisile o distributivnoj funkciji federacije, one se nisu uvijek svrstavale uz Srbiju, u kojoj su otpori protiv reforme bili najveći.⁶

² ŠIME ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918.—1990.*, Alfa, Zagreb, 1991., 193.

³ ZDENKO RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.—1991. Od zajedništva do razlaza.*, Hrvatski institut za povijest i školska knjiga, Zagreb, 2006., 333.

⁴ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, str. 474-482., Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 334., NEVEN BORAK, *Ekonomski vzroci delovanja in razpada Jugoslavije*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2002., 49.

⁵ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 335.

⁶ *Isto*, str. 335., VESNA PEŠIĆ, *Rat za nacionalne države, Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 29-86., HAROLD LYDALL, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*, Oxford, Clarendon Press, 1984., 78.

Imajući na umu da je, u skladu sa spomenutom reformom, nositelj sredstava povećanja proizvodnje trebala biti radna organizacija, bilo je potrebno mijenjati položaj društveno-političkih zajednica, a u kontekstu njihovih prava u raspolaganju društvenom akumulacijom. Radi izmijenjenog odnosa u korist neposrednih proizvođača, bankama je bila predviđena bitno drukčija uloga. Prilagodбом njezina poslovanja novim gospodarskim mjerama ona je trebala znatno učinkovitije sudjelovati u prikupljanju slobodnih novčanih sredstava radnih i drugih organizacija. Ovaj se proces ponajprije odnosio na skupljanje sredstava namijenjenih povećanju proizvodnje, kao i onih koja su bila potrebna za realizaciju ciljeva društvenih planova. Pri tome je posebnu pozornost trebalo voditi o tome da se sredstva dodjeljuju onima koji su mogli osigurati njihovo racionalnije iskorištavanje, što je trebalo rezultirati boljim ekonomskim učincima za korisnike kredita i zajednicu u cjelini.

Predmet ovoga članka jest prikaz procesa okrupnjavanja komunalnih banaka na području karlovačkog kotara u 1965. i 1966. godini. Cilj ovoga projekta bila je likvidacija manjih banaka radi stvaranja većeg potencijala za opskrbu lokalne ekonomije financijskim sredstvima, kao i smanjenje transakcijskih troškova poslovanja. Relevantnost prikaza ove tematike ponajprije se očituje u visokom stupnju razvijenosti gospodarske aktivnosti koja je u analiziranom razdoblju postojala na ovome području. Naime, prema službenim podacima, u karlovačkom je kotaru sredinom 1960-ih radilo ukupno pedeset jedno industrijsko poduzeće⁷, što je ovo područje pozicioniralo među gospodarski najrazvijenije kotareve u SFRJ.

Deklarativno uvođenje radničkog samoupravljanja u gospodarstvo SFRJ nije bitno izmijenilo taj sustav, koji je sredinom 1960-ih i dalje bio izrazito centralistički, što je značilo da su lokalna tijela vlasti bila odgovorna za učinkovitu provedbu ekonomskih politika koje su donesene na saveznoj razini. S tim u vezi, iako nisam bio u mogućnosti prikupiti arhivski materijal na temelju kojega bi mogao napraviti usporedbu tijekom procesa rekonstrukcije bankarskog sustava u drugim kotarevima, ne treba sumnjati da se on provodio i u tim područjima. Pa ipak, koristeći se kvantitativnim metodama, u drugome dijelu rada prikazao sam položaj karlovačkog kotara u odnosu prema drugim kotarevima u SFRJ prema određenim ekonomskim pokazateljima, čija je uspješnost bila neposredno povezana s učinkovitom provedbom kreditne politike. Rad je napisan na temelju relevantne historiografske literature,

⁷ Državni arhiv u Karlovcu (dalje: HR-DAKA), Privredna komora kotara Karlovac (dalje: PKKK), kut. 6, Pregled kretanja fizičkog obujma proizvodnje i produktivnosti rada u 1965. godini, 21. siječnja 1966., br. 01-65-1/1966., 1.

neobjavljenog arhivskog materijala koji je pronađen u fondovima Privredne komore Karlovac, kao i novinskih članaka objavljenih u promatranom razdoblju u *Karlovačkom tjedniku*. Da bi se bolje razumio proces rekonstrukcije poslovnih banaka u karlovačkom kotaru od 1965. do 1966., u nastavku teksta analizirat ću osnovna obilježja kreditnog sustava u SFRJ koji je bio na snazi u to vrijeme.

KREDITNA POLITIKA U SFRJ SREDINOM 1960-IH

Od 1961. do 1964. Narodna banka Jugoslavije (NBj) izdala je brojne upute o mjerama provedbe kreditne politike koje su sadržavale posve instruktivne i deklarativne odredbe, »što onemogućuje bankama, pa i samim organima Narodne banke da jasno diferenciraju bitne od sporednih odnosno obavezne od fakultativnih odredaba«. ⁸ Pod utjecajem tržišnih promjena, ove su upute do 1966. doživjela brojne izmjene. Pa ipak, njihove temeljne odredbe bile su usmjerene na učinkovitu provedbu kratkoročnog kreditiranja. Taj je sustav u SFRJ bio uveden 1961., a provodio se na temelju saveznih *Zakona o bankama*⁹ i *Zakona o kreditnim i drugim bankarskim poslovima*, koji su stupili na snagu 23. ožujka 1961. godine.¹⁰ Ovaj je sustav u 1965. i 1966. doživio promjene te je bio reguliran saveznim *Zakonom o bankama i kreditnim poslovima*¹¹ i *Zakonom o Narodnoj banci Jugoslavije*¹² od 1. travnja 1965. te *Zakonom o mjerama kreditne politike u 1966. godini*¹³ od 1. siječnja 1966. godine. Uz problematiku tekuće kreditne politike, ovim su zakonima bila regulirane ovlasti guvernera NBj u njezinoj provedbi te kontroli kratkoročnog kreditiranja koja su obavljale poslovne banke. Na temelju tih ovlasti guverner NBj donio je 25. ožujka 1966. *Odluku o potanjim uvjetima i rokovima za davanje i korištenje kratkoročnih kredita u 1966. godini*¹⁴, kojom je omogućeno gospodarskim organizacijama i drugim korisnicima kratkoročnih kredita da se »na pristupačan i jasan način unaprijed upoznaju sa svim općim i posebnim uslovima za dobivanje i korištenje kratkoročnih kredita«. ¹⁵ Osim toga, u suradnji s nadležnim saveznim tijelima guverner NBj do-

⁸ HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., 3.

⁹ *Službeni list FNRJ*, broj 10/61., 15. ožujka 1961., 209-223.

¹⁰ *Službeni list FNRJ*, broj 10/61., 15. ožujka 1961., 223-231.

¹¹ *Službeni list SFRJ*, broj 12/65., 24. ožujka 1965., 392-407.

¹² *Službeni list SFRJ*, broj 12/65., 24. ožujka 1965., 408-419.

¹³ *Službeni list SFRJ*, broj 57/65., 30. prosinca 1965., 1884-1886.

¹⁴ *Službeni list SFRJ*, broj 11/66., 16. ožujka 1966., 245-247.

¹⁵ HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., 4.

nio je 7. travnja 1966. i *Odluku o potanjim uvjetima za davanje određenih kratkoročnih kredita u 1966. godini*¹⁶ te *Odluku o potanjim uvjetima za davanje i rokovima vraćanja kratkoročnih kredita za uvoz robe u 1966. godini*¹⁷, koje su stupile na snagu 21. travnja 1966. godine. Te tri odluke sadržavale su normativne odredbe neophodne za jedinstveno provođenje opće kreditne politike, dok su se naknadne upute NBJ uglavnom ograničavale samo na objašnjenja pojedinih propisa ove zakonske regulative, ponajprije radi osiguranja jednake primjene u svim poslovnim bankama, kao i na reguliranje tehničkih pitanja u vezi s odobravanjem, korištenjem i kontrolom kratkoročnih kredita.

Zakonskom regulativom analiziranom u ovome dijelu rada bili su definirani opći i posebni uvjeti kreditiranja gospodarskih organizacija. Prema općim uvjetima, kreditno sposobnom poslovnom grupacijom smatrala se ona organizacija koja je ostvarivala pozitivne financijske rezultate u svome poslovanju i nije imala nepokrivenih gubitaka po završnim računima za ranije godine. Pozitivan financijski rezultat definirao se kao višak prihoda u odnosu prema rashodima na kraju poslovne godine. Taj se iznos računao na osnovi fakturirane i naplaćene realizacije. Ako je neka gospodarska organizacija ostvarila gubitak, tada je, tijekom sastavljanja završnog računa, bila obvezna iz sredstava kojima je raspolagala, te novca koji je dobila u obliku dotacija i kredita iz zajedničkih rezervi poslovnih grupacija, osigurati njegovu sanaciju. U suprotnom, bila bi okvalificirana kao kreditno nesposobna. Tu su kvalifikaciju dobivale i organizacije koje su gubitak po završnom računu podmirivale na teret obveznog minimuma obrtnih sredstava poslovnog fonda (MINPOS), kao i one koje su financijski manjak pokrivala iz dijela poslovnog fonda koji je predstavljao izvor postojećih osnovnih sredstava. U kontekstu poslovnih gubitaka, komunističke su vlasti posebnu pozornost pridavale i rezultatima utvrđenim na temelju analize privremenih ili periodičnih obračuna. No, bez obzira na to što je određena poslovna organizacija mogla ostvarivati gubitke na osnovi tih pokazatelja, banka je takve grupacije mogla smatrati kreditno sposobnim ako bi procijenila da je taj gubitak privremen, odnosno da je nastao pod negativnim sezonskim utjecajem. Ovim su načinom rada banke, s »uvjerenjem da će gubitak biti nadoknađen u narednom obračunskom periodu pozitivnim financijskim rezultatom, odnosno do kraja tekuće godine«, preuzimale znatan rizik.¹⁸

¹⁶ *Službeni list SFRJ*, broj 13/66., 30. ožujka 1966., 264-265.

¹⁷ *Službeni list SFRJ*, broj 15/66., 13. travnja 1966., 305.

¹⁸ HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., 5.

Pa ipak, partijska tijela SFRJ najveću pozornost o procjeni kreditne sposobnosti usmjeravale na spomenuti MINPOS, koji je prvi put utvrđen 31. ožujka 1963. godine.¹⁹ Ta se sredstva nisu smjela prenositi u proces finalne potrošnje, a činila su ga: fond obrtnih sredstava koji je unesen u poslovni fond, blokirana amortizacija koja je korištena za otplatu početnog fonda obrtnih sredstava pri utvrđivanju visine iznosa kredita, plaćene otplate u 1961. i sljedećim godinama iz kredita za trajna obrtna sredstva i početnog fonda obrtnih sredstava, iznos udjela koji je gospodarska organizacija unijela u poslovni fond kao preduvjet za dobivanje kredita za obrtna sredstva, pozitivna razlika u cijeni unesena u poslovni fond u smislu članaka 19. i 25. *Uredbe o načinu obrazovanja cijena i obračunavanju razlike u cijenama*²⁰ od 26. srpnja 1965., iznos koji je gospodarska organizacija osigurala u poslovnom fondu namijenjen podmirenju obveze povećanja trajnih izvora obrtnih sredstava na temelju povećanja opsega poslovanja u 1964. u odnosu prema 1963., te sredstva obveznih rezervi fondova, koja su se, sukladno odredbama članaka 16. i 19. *Zakona o usmjeravanju korištenja sredstava radnih organizacija i društvenih fondova*²¹ od 1. siječnja 1967., mogla koristiti za ulaganja u trajna obrtna sredstva.²² Prijenos obrtnih sredstava u osnovna sredstva, koji se provodio do 31. ožujka 1963., bio je priznat radnim organizacijama te nije predstavljao uzrok njihove kreditne nesposobnosti. Prema tome, obvezni MINPOS činio je zbroj prethodno navedenih stavki umanjen za iznose prijenosa provedenog do 31. ožujka 1963. godine. Ako je prijenos bio veći od utvrđenog iznosa, tada ta razlika nije priznavana i bila je uzrok kreditne nesposobnosti, osim ako se u međuvremenu taj gubitak ne bi nadoknadio odgovarajućim sredstvima.²³ Tako definiran obvezni MINPOS pokazivao je koliko gospodarska organizacija, kao korisnik kratkoročnih kredita, treba imati obrtnih sredstava u svom poslovnom fondu. Ostatak obrtnih sredstava u poslovnom fondu tretirao se viškom iznad MINPOS-a te je imao karakter povremenih izvora obrtnih sredstava.

Od ostalih općih uvjeta koje je neka gospodarska organizacija trebala ispunjavati da bi bila kreditno sposobna navest ću omogućavanje povećanja trajnih izvora obrtnih sredstava u skladu s povećanjem opsega svoga poslovanja, vraćanje kredita u zadanim vremenskim rokovima, ažurno vođenje

¹⁹ *Isto*, 6.

²⁰ *Službeni list SFRJ*, broj 33/65., 24. srpnja 1965., 1258-1262.

²¹ *Službeni list SFRJ*, broj 52/66., 31. prosinca 1966., 1092-1094.

²² HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., 5-6.

²³ *Isto*, 6.

knjigovodstva sukladno trenutačnim zakonskim propisima, te osiguranje namjenskog korištenja kredita.²⁴ Potonji je uvjet podrazumijevao nužnost korištenja kratkoročnog kredita isključivo u svrhu povećanja obrtnih sredstava. S druge strane, nenamjenskim korištenjem ove vrste kredita smatralo se ulaganje gospodarske organizacije u osnovna sredstva i druge oblike finalne potrošnje, kao i pokriće gubitaka iz onog dijela poslovnog fonda koji je predstavljao izvor osnovnih sredstava.²⁵

Što se posebnih uvjeta dobivanja i korištenja kredita tiče, oni su se po najprije odnosili na proizvodne organizacije koje su ta sredstva koristila za kupoprodaju robe s drugim gospodarskim grupacijama. Kreditiranjem robnog prometa želio se omogućiti nesmetan kupoprodajni proces za onu robu i usluge koji su na tržištu uživali povoljan konkurentski položaj.

U posebnim uvjetima kratkoročnog kreditiranja robnog prometa postojale su tri kategorije kreditnih plasmana. Prva je kategorija obuhvaćala kredite za prodaju, kupnju i izvoz robe, a druga je uključivala kratkoročne kredite za zalihe robe namijenjene izvozu, zatim sezonske zalihe gotove robe i reprodukcijanskog materijala, te izvanredne zalihe gotove robe i reprodukcijanskog materijala. Posljednja kategorija odnosila se na »kredit za određene poslove«, čije je temeljno obilježje bilo avansni karakter, a na tržištu se pojavljivala kao dodatna količina platežno sposobne kupovne snage prije pojave ekvivalentne količine robe. Ovoj su skupini pripadali krediti namijenjeni proizvodnji robe za uvoz i izvoz, proizvodnji poljoprivrednih proizvoda, zatim proizvodnji i prometu filmova te, naposljetku, krediti za pripremu izdavanja knjiga i drugih publikacija.²⁶

Bez obzira na opsežnu zakonsku regulativu, koja je trebala osigurati uspješnu provedbu kreditne politike u SFRJ, politička tijela vlasti nisu bila zadovoljna ostvarenim rezultatima. Budući da je novčano-kreditna politika bila jedan od glavnih čimbenika stabilnosti dinara te da je njezin temeljni zadatak bio osigurati dovoljnu količinu novca koja bi omogućila da se proces povećanja proizvodnje provodi nesmetano uz istovremenu neutralizaciju inflatornih pritisaka, u 1966. sa savezne razine davane su preporuke prema kojima je na republičkoj i lokalnoj razini trebalo omogućiti elastičnije kreditne odnose između poslovnih banaka i komitenata, tj. korisnika kredita. Isto tako, bilo je potrebno osigurati usklađenije odnose između NBJ i poslovnih banaka, kao i stvoriti odgovarajuće preduvjete za učinkovitiju primjenu iz-

²⁴ Isto, 4.

²⁵ Isto, 6.

²⁶ HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., 8.

mjena u kreditnom sustavu. S tim u vezi, poslovne su banke u 1966. trebale dobiti veću slobodu u plasiranju novčanih sredstava prikupljenih u sklopu svoje bankarske djelatnosti, dok bi aktivnost »društvene zajednice« bila svedena na propisivanje samo najnužnijih mjera regulacije kreditiranja poput, primjerice, utvrđivanja kreditne sposobnosti ili izdavanja zabrane financiranja nekih oblika finalne potrošnje putem kreditnih aranžmana. Na ovaj bi se način, u kontekstu neposrednije povezanosti gospodarstva i poslovnih banaka, lakše pronalazili izvori kreditiranja, što je, u konačnici, trebalo rezultirati bržim transferom robe na tržištu. Pri tome valja napomenuti da su pojedine gospodarske organizacije, koje prema tadašnjim zakonskim propisima nisu ispunjavale uvjete za dobivanje kredita, imale mogućnost njegova ugovaranja s poslovnim bankom kao »slobodni partneri«.²⁷

Što se pak tiče poboljšanja odnosa NBJ i poslovnih banaka, komunističke su vlasti inzistirale na povećanju njihove međusobne komunikacije, ponajprije u opsegu i strukturi kredita utvrđenih prema potrebama pojedinačnih korisnika i gospodarstva u cjelini.

Unapređenje elastičnosti kreditnih odnosa bilo je neposredno povezano s nužnošću rješavanja disproporcije između ponude i potražnje na tržištu. Naime, sredinom 1960-ih u SFRJ je, prema mišljenju političkih tijela Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), potražnja bila znatno veća od ponude, što se negativno odražavalo na dugoročnu uspješnost provedbe mjera kreditne politike. Riječju, bilo je potrebno stimulirati ponudu, a destimulirati, u određenim granicama, potražnju.²⁸ Nadalje, iz prethodnog je izlaganja vidljivo da je rješavanje problematike trajnih obrtnih sredstava bilo jedno od najznačajnijih pitanja u vezi s učinkovitim kreditiranjem. Taj je problem ponajprije bio prisutan u onim gospodarskim organizacijama u kojima povećanje izvora obrtnih sredstava nije pratilo količinu ulaganja u rekonstrukciju njihovih proizvodnih pogona i povećanje opsega proizvodnje. Bilo je, dakle, potrebno unaprijediti sustav mjera, koji je, u skladu s interesima gospodarstva u cjelini, trebao osigurati učinkovito financiranje trajnih obrtnih sredstava iz odgovarajućih izvora, s time što bi se taj problem »slobodnije rješavao između poslovnih banaka i privrednih organizacija u zavisnosti od konkretne situacije svake privredne organizacije«.²⁹ Uspješno funkcioniranje kreditnog sustava bilo je, također, uvjetovano napuštanjem politike teritorijalne zatvorenosti, čime se želio spriječiti negativan utjecaj društveno-političke zajednice

²⁷ Isto, 22.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, 22-23.

na poslovanje banaka. Usto, da bi se stvorili uvjeti za slobodnije tokove financiranja, komunističke su vlasti inzistirale na postupnom uvođenju novih instrumenata novčanog optjecaja.

»Ovdje se naročito ističe mjenica, obveznice i drugi papiri od vrijednosti. Šire uvođenje papira od vrijednosti doprinijet će da se i kod nas otvori osnova za funkcioniranje jednog specifičnog tržišta novca.«³⁰

SUSTAV POSLOVNIH BANAKA U KARLOVAČKOM KOTARU (1964.—1965.)

Komunistička tijela vlasti u karlovačkom kotaru i prije donošenja novog *Zakona o bankama i kreditnim poslovima* u 1965. pokušala su provesti rekonstrukciju sustava poslovnih banaka. No, realizacija toga procesa izostala je zbog dvaju osnovnih razloga. Prvo, nedovoljno je analizirana projekcija društvene korisnosti okrupnjavanja banaka, koja je bila u suprotnosti sa željama društveno-teritorijalnih zajednica, koje su težile imati vlastite komunalne banke. S druge strane, u vrijeme rasprave o reorganizaciji poslovanja bankarskog sektora u izradi je bio prednacrt *Zakona o bankama i kreditnim poslovima*. Budući da su se već iz prednacrt ovoga *Zakona* mogli uočiti minimalni zahtjevi koje banka mora ispuniti da bi mogla poslovati, »to se prepustilo da sam Zakon regulira broj banaka koje će poslovati na području kotara Karlovac«.³¹ Prema ovim propisima, uvjete za opstanak i daljnje poslovanje imale su komunalne banke u Gospiću, Karlovcu i Otočcu. Međutim, zbog nedovoljne količine financijskih sredstava te se institucije nisu mogle baviti davanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva poduzeća. Da bi se osigurao takav način poslovanja, bilo je, prema projekcijama, potrebno imati najmanje 5.000.000.000,00 dinara u kreditnom fondu i 2.000.000.000,00 dinara u depozitima po viđenju. Riječju, veća koncentracija novčanih sredstava trebala je omogućiti ublažavanje »kroničnog« nedostatka investicijskih sredstava, kojim su bile opterećene banke na karlovačkom području.

Zakon o bankama i kreditnim poslovima unio je znatne promjene na području kreiranja sredstava banaka i načina njihove upotrebe. S tim u vezi, banke su formirale svoje financije za poslovanje dugoročnog kreditiranja iz uloga u kreditnim fondovima, depozita s otkaznim rokovima, sredstava koje su joj na raspolaganje stavljale društveno-političke i radne organizacije,

³⁰ *Isto*, 23.

³¹ HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., 3.

kao i prihoda koje je sama stvarala na tržištu. Karakter tih sredstava bio je raznovrstan. Ovisno o njihovoj ročnosti i obvezama koje je banka preuzimala te propisima o nabavi i korištenju toga novca, ona ih je mogla investirati na različite načine, što je bio osnovni princip koji se želio konzistentno provoditi u praksi i na čemu se gradio cjelokupan mehanizam kreditnog poslovanja. Novost se očitovala i u slobodi odabira banke radnih organizacija. Time je odbačen princip teritorijalnosti, a prihvaćen mehanizam poslovnog povezivanja na temelju ugovora, odnosno uzajamnog interesa i ravnopravnosti.

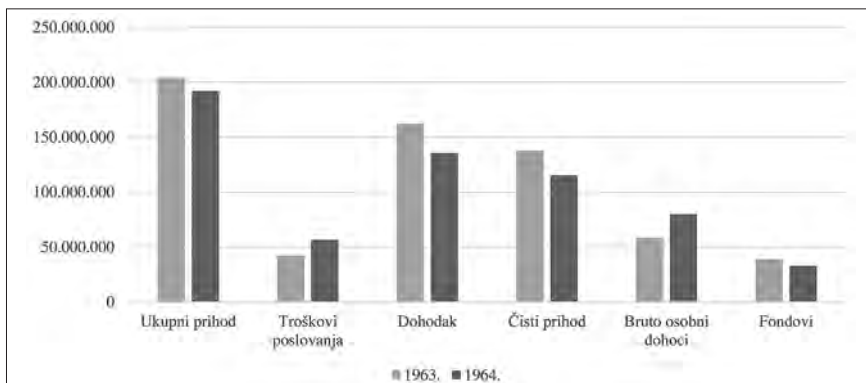
Do 31. prosinca 1964. u karlovačkom su kotaru djelovale komunalne banke u Dugoj Resi, Gospiću, Gračacu, Karlovcu, Ogulinu, Otočcu, Titovoj Korenici i Vrginmostu. Dana 1. travnja 1965. banka u Gračacu spojena je s onom u Gospiću. Prema tome, u ovome je kotaru sredinom 1965. poslovalo ukupno 7 banaka s dvije ispostave. Naime, uz spomenutu banku u Gračacu, Komunalna banka u Gospiću imala je ispostavu i u Donjem Lapcu. Sveukupno gledajući, u bankama karlovačkog kotara je u spomenutom razdoblju radilo ukupno 150 zaposlenika, čiji je fond bruto osobnih dohodaka iznosio 150,000.000,00 dinara godišnje.³²

U sljedećim grafikonima i tablicama prikazana je analiza rezultata poslovanja komunalnih banaka u karlovačkom kotaru u 1963. i 1964. te njihov ukupan broj zaposlenika u prvoj polovici 1965. godine.

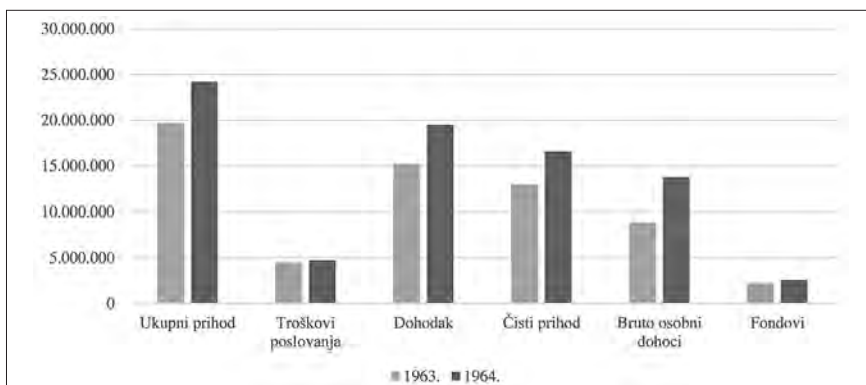
Naziv banke	Broj zaposlenika
Komunalna banka Karlovac	65
Komunalna banka Gospić	21
Komunalna banka Ogulin	20
Komunalna banka Duga Resa	12
Komunalna banka Otočac	11
Komunalna banka Titova Korenica	9
Komunalna banka Vrginmost	4
Ispostava Gračac	6
Ispostava Donji Lapac	2
Ukupno	150

Tablica 1 — Ukupan broj zaposlenika u komunalnim bankama karlovačkog kotara u prvoj polovici 1965. godine. Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 31.

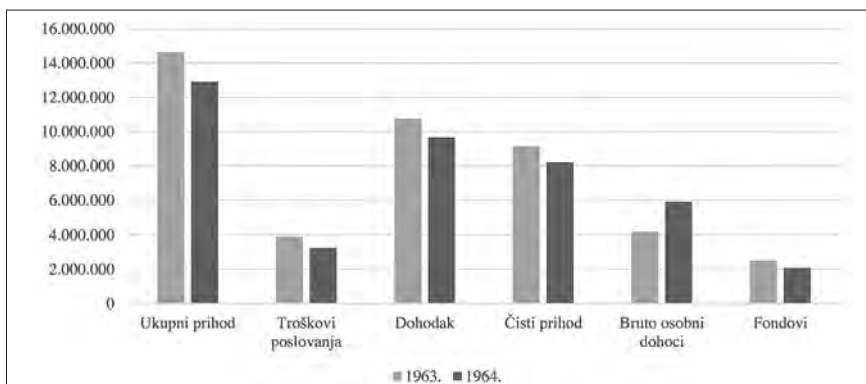
³² Isto, 6.

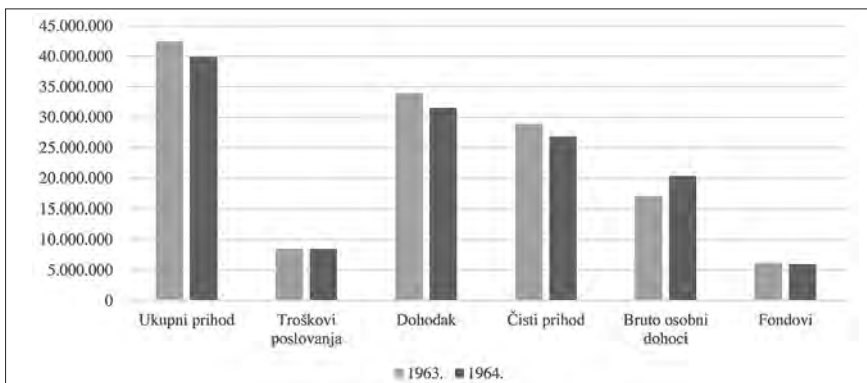
Grafikon 1 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Karlovac u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 7.

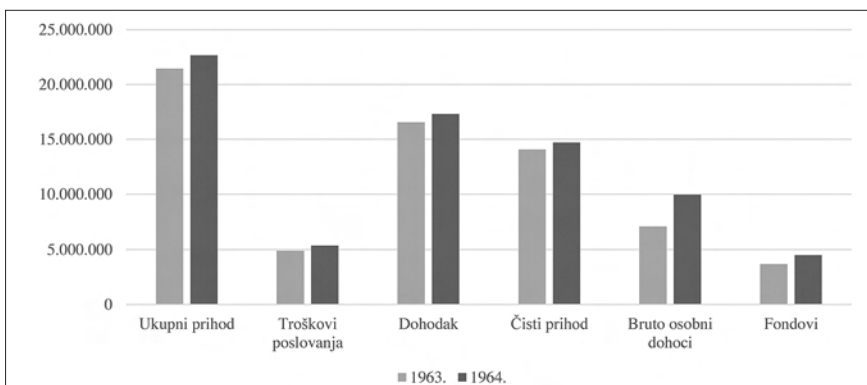
Grafikon 2 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Duga Resa u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 7.

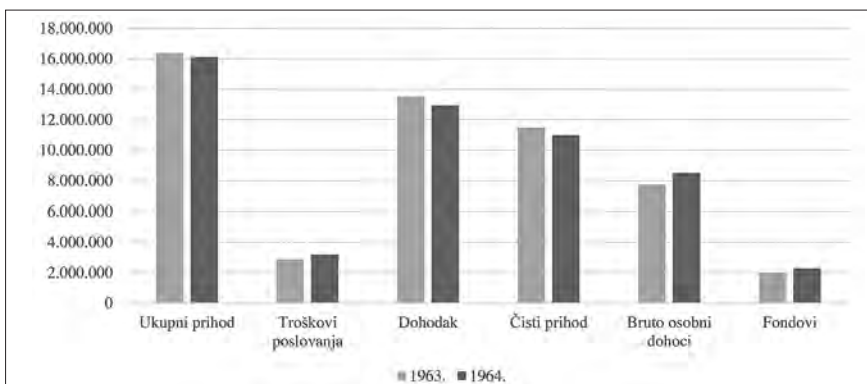
Grafikon 3 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Vrginmost u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 8.

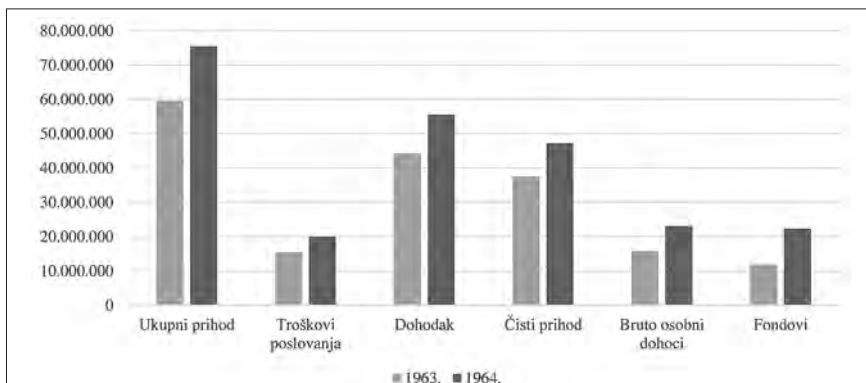
Grafikon 4 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Ogulin u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 8.

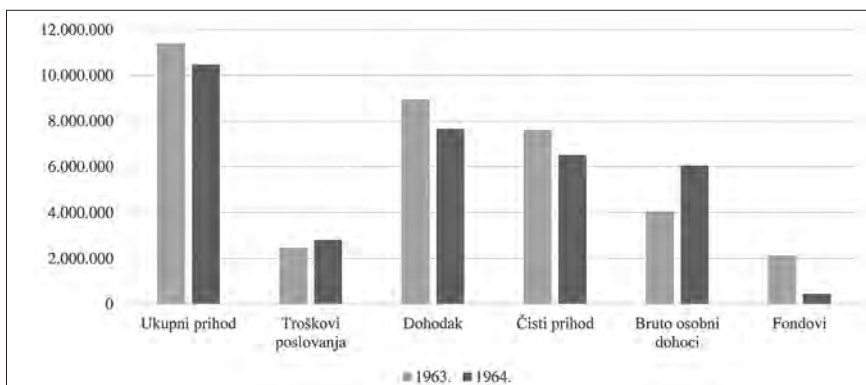
Grafikon 5 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Otočac u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 8.

Grafikon 6 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Titova Korenica u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 9.

Grafikon 7 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Gospić u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 9.

Grafikon 8 — Rezultati poslovanja Komunalne banke Gračac u 1963. i 1964. godini (u dinarima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 9.

Ukupni prihod	101
Troškovi poslovanja	123
Dohodak	95
Čisti prihod	95
Bruto osobni dohoci	136
Fondovi	105

Tablica 2 — Indeks rasta poslovanja banaka u karlovačkom kotaru u 1964. u odnosu prema 1963. godini.

Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 7.

Jugoslavenska gospodarska reforma znatno je izmijenila način formiranja i preraspodjelu prihoda banke. Kamate su postale njezin osnovni приход, dok se provizija u budućim razdobljima planirala naplaćivati samo kao naknada stvarne cijene troškova za određenu uslugu koju je ona obavljala za svoje korisnike. Budući da provizija koju su banke naplaćivale pri odobravanju kredita nije bila ekvivalent cijene usluga, nego je imala obilježje posebnog oblika kamate, ona je prestala biti njezin izvor prihoda. Dakle, nakon odbitka kamate banka je raspolagala novcem koji se unosio u njezin kreditni fond, dijelom sredstava koji se dodjeljivao radnim jedinicama banke te iznosom koji je pripadao ulagačima u obliku kamata na uložena financijska sredstva.³³ Osim toga, jedan dio prihoda mogao se izdvojiti za raspodjelu u obliku povećanih kamata za one korisnike koji su u banku položili svoja sredstva s otkaznim rokom duljim od tri godine. Ovakav način raspodjele trebao je, prema mišljenju partijskih tijela SFRJ, »djelovati na sve bančine komitente, pa i na radnu zajednicu banke, da nastoje da banka što racionalnije posluje, jer takovo poslovanje pogoduje svima podjednako».³⁴

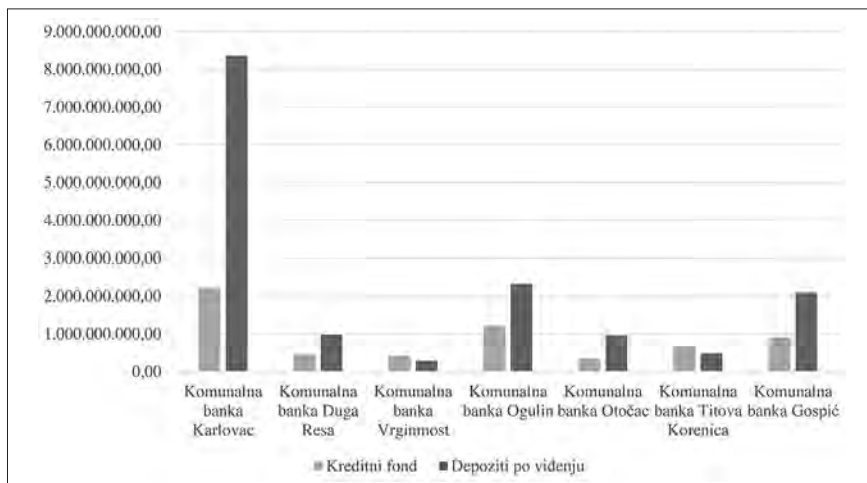
UVJETI ZA OSNIVANJE POSLOVNIH BANAKA U KARLOVAČKOM KOTARU

Novi *Zakon o bankama i kreditnim poslovima* sadržavao je, između ostalog, odredbe o vrstama poslovnih banaka. Prema njemu, planirano je djelovanje triju tipova tih institucija: investicijske banke, komercijalne banke i štedionice. Njihovo osnivanje bilo je uvjetovano ispunjavanjem odgovarajućih uvjeta koje je propisivala Savezna skupština radi objektiviziranja potreba za bankama. U skladu s time, za osnivanje poslovne banke bilo je potrebno najmanje dvadeset pet osnivača. Ako se osnivala investicijska banka, osnivači su bili dužni osigurati 15.000.000.000,00 dinara, koji su trebali biti uplaćeni u kreditni fond. Osnivanje komercijalne banke, čija je temeljna namjena trebala biti izdavanje investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva, bilo je uvjetovano osiguranjem najmanje 5.000.000.000,00 dinara za kreditni fond i 2.000.000.000,00 dinara za depozite po viđenju. S druge strane, komercijalna banka koja se ne bi bavila kreditiranjem trebala je u kreditnom fondu imati 1.000.000.000,00 dinara i depozite po viđenju u iznosu od najmanje 2.000.000.000,00 dinara. Naposljetku, da bi se osnovala štedionica, bilo je potrebno osigurati 100.000.000,00 dinara za ulaganje u kreditni fond.³⁵

³³ *Isto*, 13.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*, 18.

Grafikon 9 — Iznosi kreditnih fondova i depozita po vidjenju komunalnih banaka u karlovačkom kotaru do 31. ožujka 1965. godine (u dinarima).

Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 20.

S obzirom na iznesene uvjete, na području karlovačkog kotara postojala je mogućnost osnivanja dvaju tipova komercijalnih banaka. U grafikonu 11 prikazao sam iznose kreditnih fondova i depozita po vidjenju komunalnih banaka na tome području do 31. ožujka 1965. godine. Taj će prikaz pružiti jednostavniji uvid u mogućnost usklađivanja karlovačkih banaka s odredbama *Zakona o bankama i kreditnim poslovima*.

Prethodni grafički prikaz pokazuje da su, od sedam postojećih komunalnih banaka u karlovačkom kotaru, jedino banke u Karlovcu i Ogulinu imale uvjete da svoje poslovanje usklade s tadašnjim zakonskim odredbama. Prema tome, ove su banke imale mogućnost postati komercijalne banke koje se ne bi bavile dugoročnim kreditiranjem ulaganja u osnovna sredstva. Slijedom rečenog, kao i radi osiguranja racionalnijeg poslovanja, bilo je potrebno provesti okrupnjavanje bankarskih organizacija na jedan od triju načina, koji su osmišljeni početkom 1965. u suradnji Privredne komore kotara Karlovac, Savjeta za privredu Kotarske skupštine i općinskih skupština. Te su opcije opisane u nastavku teksta.

REKONSTRUKCIJA SUSTAVA BANAKA U KARLOVAČKOM KOTARU — OPCIJA 1

Prva opcija rekonstrukcije bankarskog sustava u karlovačkom kotaru obuhvaćala je prijedlog osnivanja triju komercijalnih banaka, koje se ne bi bavile davanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva sa sjedištem

u Gospiću, Karlovcu i Ogulinu. U ovom bi slučaju Komunalna banka Karlovac preuzela nadzor nad poslovanjem banaka u Dugoj Resi, Titovoj Korenici i Vrginmostu, pri čemu bi prve dvije bile u potpunosti likvidirane, a potonja bi bila organizirana kao ispostava. U potonjoj su se trebali obavljati poslovi kratkoročnog kreditiranja, štednje te vođenja blagajni i knjigovodstva poslovnih stranaka. Da bi ovi poslovi bili učinkoviti, predviđeno je da ih obavlja šest zaposlenika, što je bilo tri radnika manje nego prije okrupnjavanja. Temeljem ovoga procesa Komunalna banka Karlovac znatno bi povećala opseg svoga poslovanja, što je trebalo rezultirati povećanjem broja zaposlenog osoblja. Prema službenim procjenama, u ovoj bi se banci broj zaposlenika povećao sa šezdeset pet na šezdeset osam. Ova su spajanja trebala rezultirati godišnjim uštedama od oko 16,000.000,00 dinara, osobito u kontekstu osobnih dohodaka. Također, bilo je planirano smanjenje materijalnih troškova poput najamnine, vode, električne energije te kancelarijskog i poslovnog inventara. Ovako organizirana Komercijalna banka u Karlovcu raspolagala bi s 3.728,692.000,00 dinara uplaćenih u kreditni fond i 10.098,878.000,00 dinara depozita po videnju.³⁶

Komercijalna banka sa sjedištem u Gospiću preuzela bi poslovanje banke u Otočcu, a banka u Gračacu, kao što je spomenuto, 1. travnja 1965. već je bila pripojena gospićkoj banci. Uz spomenute, banka u Gospiću imala bi svoju ispostavu i u Donjem Lapcu. Sveukupno gledajući, ove bi banke nakon spajanja zapošljavale ukupno trideset osam radnika. Što se financijskog dijela tiče, Komercijalna banka u Gospiću imala bi ukupno 1.241,859.000,00 dinara u kreditnom fondu i 3.043,369.000,00 dinara depozita po videnju.³⁷ Sukladno odredbama *Zakona o bankama i kreditnim poslovima* Komunalna banka u Ogulinu postala bi komercijalna banka, bez promjena u teritorijalnom smislu. Nakon ove promjene ona bi raspolagala s 1.200,875.000,00 dinara u kreditnom fondu i 2.328,018.000,00 dinara depozita po videnju.³⁸

U opciji rekonstrukcije sustava poslovnih banaka na području karlovačkog kotara koja je prethodno analizirana polazilo se od dva osnovna čimbenika. Prvo, bilo je potrebno prilagoditi bankovnu organizaciju odredbama *Odluke o minimalnim uvjetima za osnivanje poslovnih banaka*. S druge strane, organizaciju bankarskog sektora trebalo je postaviti u skladu s principom regionalne zastupljenosti. Ustroj banaka na temelju toga principa smatran je jednim od najvažnijih preduvjeta za uspješno funkcioniranje bankarskog mehanizma u kontekstu cjelokupnih gospodarskih kretanja.

³⁶ Isto, 21-22.

³⁷ Isto, 22.

³⁸ Isto.

Naziv banke	Broj zaposlenika
Komercijalna banka Karlovac	68
Komercijalna banka Gospić	23
Komercijalna banka Ogulin	20
Ispostava Otočac	9
Ispostava Titova Korenica	6
Ispostava Gračac	4
Ispostava Donji Lapac	2
Ukupno	132

Tablica 3 —Broj zaposlenika u bankama karlovačkog kotara 1965. nakon rekonstrukcije bankarskog sektora. Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 25.

»Kada govorimo o regiji ne mislimo na regiju sa čisto geografskog staništa, nego na regiju sa svim preduvjetima za normalni ekonomski razvoj, gdje razni faktori (pedološki, geološki, atmosferski i geografski uslovi, te ljudski faktor u kvalitativnom i kvantitativnom iznosu) daju jednom području određenu karakteristiku reflektirajući ga kao jednu cjelinu.«³⁹

Ovakva organizacija banaka bila je u korelaciji s perspektivnim planom gospodarskog razvoja karlovačkog kotara koji se uglavnom temeljio na principu regionalnosti. Odstupanje od tih postulata u ovoj opciji rekonstrukcije postojalo je jedino u slučaju pripajanja banke u Titovoj Korenici Komunalnoj banci u Karlovcu. Međutim, specifični uvjeti komunikacija »diktirali su da ovo područje bude vezano za Karlovac«. Naime, zbog vremenskih uvjeta u zimskom razdoblju, područje Titove Korenice bilo je i do pola godine izolirano od Gospića. Prema ovoj opciji, broj zaposlenika u poslovnim bankama karlovačkog kotara bio bi kako je prikazano u tablici 3.

U usporedbi s razdobljem prije spajanja broj zaposlenika u ovakvoj organizaciji smanjio bi se za osamnaest, što je značilo uštedu od 18,000.000,00 dinara godišnje na izdacima za osobne dohotke. Ove komercijalne banke ne bi se bavile dugoročnim kreditiranjem ulaganja u osnovna sredstva, jer nisu raspolagale dovoljnom količinom kapitala. Zbog toga, investicijski su se krediti trebali izdavati preko neke od komercijalnih banaka izvan karlovačkog kotara, a koje su u tome kontekstu ispunjavale propisane uvjete.⁴⁰

³⁹ Isto, 24.

⁴⁰ Isto, 25.

REKONSTRUKCIJA SUSTAVA BANAKA U KARLOVAČKOM KOTARU — OPCIJA 2

Druga opcija reorganizacije sustava poslovnih banaka u karlovačkom kotaru sadržavala je prijedlog da se osnuje Komercijalna banka sa sjedištem u Karlovcu, koja bi se bavila izdavanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva. Usto, bilo je planirano pokretanje Komercijalne banke u Gospiću, koja se ne bi bavila prethodnom spomenutim poslovima, te osnivanje mreže ispostava u Donjem Lapcu, Gračacu, Ogulinu, Otočcu i Titovoj Korenici. Potonja je trebala biti vezana za poslovanje Komercijalne banke u Karlovcu, dok su ostale trebale biti ispostave banke u Gospiću. Da bi bilo moguće ispuniti minimalne uvjete o osnivanju komercijalne banke o kojima je pisano u uvodu članka, u ovoj bi opciji trebalo spojiti Komunalnu banku u Karlovcu s onom u Ogulinu. Osim toga, karlovačka bi banka preuzela nadzor nad poslovanjem banaka u Dugoj Resi, Titovoj Korenici i Vrginmostu. Tako ujedinjene banke raspolagale bi s 4.929,567.000,00 dinara u kreditnom fondu i 12.426,896.000,00 dinara depozita po viđenju.⁴¹

S obzirom na gospodarsku razvijenost ogulinskog područja, u toj bi se ispostavi obavljala većina poslova kao i prije spajanja, dok bi se s druge strane, u Titovoj Korenici obavljali poslovi kratkoročnog kreditiranja i štednje. U tablici 4 prikazano je stanje radne snage prema bankama nakon rekonstrukcije.

Prema statističkim podacima iz tablice 4, ukupan broj zaposlenika smanjio bi se za dvadeset tri radnika. To je smanjenje predstavljalo uštedu od oko 22,500.000,00 dinara u pogledu osobnih dohodaka. Nadalje, ovakvom koncentracijom banaka postizali bi se i drugi učinci, koji su trebali omogućiti smanjenje troškova poslovanja bankarskog sektora, kao i rasterećenje cjelokupnog gospodarstva ovoga područja. Prema javno deklariranim stavovima vodećih komunističkih ličnosti u karlovačkom kotaru, formiranje većih banaka sa znatnijim financijskim sredstvima osiguravalo bi bržu fluktuaciju novca i njegovo učinkovitije korištenje. Osim toga, okrupnjavanjem banaka postizala bi se i lakša primjena kreditne politike na širem geografskom području. Koncentracija većih sredstava u manjem broju bankarskih jedinica rezultirala bi, također, pojeftinjenjem bankarskih usluga gospodarskim organizacijama, kao i izdavanjem kredita po nižim kamatnim stopama.

»Prednost ovakve organizacije poslovnih banaka jeste i u tome, što bi se postojanjem komercijalne banke koja bi se bavila i davanjem investicionih kredita za ulaganja u osnovna sredstva, omogućilo privrednim organizacija-

⁴¹ Isto, 27.

Naziv banke	Stanje nakon spajanja
Komercijalna banka Karlovac	68
Komercijalna banka Gospić	23
Ispostava Ogulin	15
Ispostava Titova Korenica	6
Ispostava Otočac	9
Ispostava Titova Korenica	6
Ispostava Gračac	4
Ispostava Donji Lapac	2
Ukupno	127

Tablica 4 — Stanje radne snage prema bankama karlovačkog kotara nakon rekonstrukcije bankarskog sektora. Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 29.

ma s područja kotara Karlovac da svoje zahtjeve za investicionim kreditima rješavaju efikasnije i brže, nego kada bi ih rješavali preko Zagrebačke ili neke druge banke van područja kotara Karlovac.⁴²

REKONSTRUKCIJA SUSTAVA BANAKA U KARLOVAČKOM KOTARU — OPCIJA 3

U skladu s trećom opcijom predlagalo se osnivanje jedne komercijalne banke za cjelokupno područje kotara sa sjedištem u Karlovcu, koja se trebala baviti izdavanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva. Bilo je zamišljeno da ova banka ima mrežu svojih ispostava Donjem Lapcu, Gospiću, Gračacu, Ogulinu, Otočcu i Titovoj Korenici. Implementacijom ove alternative trebali su se stvoriti uvjeti za veću koncentraciju financijskih sredstava i vođenje racionalnije investitorske politike.

Prema podacima iz tablice 5, ukupan broj zaposlenika smanjio bi se sa sto pedeset na sto dvadeset sedam. Ovo se smanjenje ne razlikuje od onoga analiziranog u drugoj opciji. Isto tako, postigla bi se i ušteda na izdacima za osobne dohotke u iznosu od oko 22,600.000,00 dinara godišnje.⁴³

Već je spomenuto da se ovakvom reorganizacijom planiralo ojačati kreditni potencijal buduće Komercijalne banke Karlovac. Tako organizirana, ona je trebala raspolagati sa 6.171,426.000,00 dinara u kreditnom fondu i 15.470,265.000,00 dinara depozita po viđenju. Ovako ujedinjena sredstva trebala su osigurati njihov veći obrtaj i bolje iskorištavanje. Osim toga, osniva-

⁴² Isto, 30.

⁴³ Isto, 32.

Naziv banke	Broj zaposlenika
Komercijalna banka Karlovac	70
Ispostava Gospić	19
Ispostava Ogulin	17
Ispostava Otočac	9
Ispostava Gračac	4
Ispostava Titova Korenica	6
Ispostava Donji Lapac	2
Ukupno	127

Tablica 5 — Stanje radne snage prema bankama karlovačkog kotara nakon rekonstrukcije bankarskog sektora. Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 5, Prijedlog organizacije poslovnih banaka u kotaru Karlovac, 1. lipnja 1965., br. 01-2-3/1965., 32.

njem jedne komercijalne banke planiralo se omogućiti lakše i »jednoobraznije« primjenjivanje mjera kreditno-monetarne politike na širem geografskom području. Te bi politike uključivale jeftinije pružanje usluga proizvodnim organizacijama i drugim korisnicima bankarskih usluga te izdavanje kredita po nižim kamatnim stopama.

»U ovoj alternativni također dolazi do izražaja činjenica da će područna privreda svoje investicione zahtjeve moći rješavati brže i efikasnije nego kada bi te zahtjeve rješavala preko neke druge banke van područja kotara Karlovac.«⁴⁴

OSNIVANJE KOMERCIJALNIH BANAKA U KARLOVCU I OGULINU: ORGANIZACIJA, REZULTATI, INVESTICIJE

Komunističke vlasti u karlovačkom kotaru odlučile su se za opciju koja nije bila istovjetna nijednoj od prethodno analiziranih. Naime, 10. ožujka 1966. održana je osnivačka skupština na kojoj je odlučeno da Komunalna banka Ogulin postaje Komercijalna banka, dok je 15. ožujka iste godine nastala Komercijalna banka Karlovac.

Komercijalnu banku Ogulin osnovale su sljedeće radno-političke zajednice: *Jugorapid*, tvornica rezanog alata u Zagrebu, *Industrija građevnog materijala* u Tounju, *Drvno-industrijski pogon* u Ogulinu, *Drvena industrija* u Vrbovskom, *Sloboda*, tvornica motornih mlinova u Ogulinu, *Tvornica sulfatne celuloze i papira* u Plaškom, *Opća poljoprivredna zadruga Dobra* iz Ogulina, *Opća poljoprivredna zadruga Oštarije*, *Opća poljoprivredna zadruga Josipdol*, *Opća poljoprivredna zadruga Mrežnica* iz Salopek Sela, *Opća poljo-*

⁴⁴ Isto, 33.

privredna zadruga Ivan Goran Kovačić iz Lukovdola, Opća poljoprivredna zadruga Plaški, Opća poljoprivredna zadruga Lička Jasenica, Opća poljoprivredna zadruga Budućnost iz Severina na Kupi, Šumsko gospodarstvo, Ugositeljsko poduzeće Kapela, Autotransportno poduzeće, Štamparija Iskra, Trgovačko poduzeće Zvijezda, Zanatsko poduzeće Izgradnja iz Ogulina, Tape-tarsko-zanatsko poduzeće Dobra, Zanatsko poduzeće Ukus i Trgovačko po-duzeće Promet iz Vrbovskog, skupštine općina Donji Lapac, Gospić, Gračac, Ogulin i Vrbovsko, Osiguravajući zavod Ogulin, Medicinski centar Ogulin, Poljoprivredno-prehrambeni kombinat Velebit, Ličke Novine, Trgovačko po-duzeće Visočica, Industrosirovina, Transport, poduzeće Usluga, poduzeće Bratstvo, poljoprivredno-proizvodni pogon Agrariacoop, Građevinsko po-duzeće Lika, Osiguravajući zavod, poduzeće Elektra, Zavod za zapošljavanje radnika, Drvno-industrijski kombinat i Šumsko gospodarstvo iz Gospića, Po-duzeće za preradu kože Velebit, Žitni fond, Trgovačko poduzeće Naprijed te Opća poljoprivredna zadruga iz Gračaca, Rudnici nemetala Ričice, Drvno-in-dustrijski pogon Plješivica i Autotransport iz Donjeg Lapca, Industrija triko-taže Ličanka, Poduzeće za izradu građevnih okova Metalija i Industrija ke-mijskih proizvoda Vrelo Une iz Srba.⁴⁵

Najvažniji poslovni zadaci Komercijalne banke u Ogulinu bili su prima-nje depozita po videnju i onih s otkaznim rokom, vođenje žiroračuna, pri-manje uloga na štednju, davanje kratkoročnih kredita namijenjenih tekućem poslovanju poduzeća i tvornica, kreditiranje društveno-političkih zajednica, ustanova, samoupravnih organizacija i fondova, izdavanje kredita iz vlastitog fonda i drugih sredstava dugoročnog karaktera za ulaganje u trajna obrtna sredstva, davanje kredita za stambenu izgradnju, plasman potrošačkih kredi-ta, provedba platnog prometa u zemlji za račun građana, čuvanje vrijednos-nih papira, predmeta od zlata i drugih plemenitih metala, otvaranje akrediti-va, izdavanje bankarskih garancija te novčanih i kreditnih pisama, obavljanje devizno-valutnih poslova za račun NBJ i provedba blagajničke i knjigovod-stvene službe po zajmovima i obvezama društveno-političkih zajednica i or-ganizacija.⁴⁶

Komercijalna banka u Karlovcu je imala ukupno četrdeset jednog osni-vača, koji su u svrhu njezina usklađivanja sa zakonskim odredbama, kumu-lativno uplatili 5.095,000.000,00 dinara. Na temelju te količine početnog ka-pitala ova je banka ispunjavala uvjete za izdavanje investicijskih kredita. Me-đu osnivačima bili su zastupljeni predstavnici svih gospodarskih grana u kar-

⁴⁵ HR-DAKA-PKKK, kut. 106, Rješenje o upisu u registar poduzeća i radnji Komercijal-ne banke Ogulin, 30. ožujka 1966., br. F1-103/1966-2., 2.

⁴⁶ Isto, 1.

lovačkom kotaru. Industrijski sektor imao je šesnaest osnivača.⁴⁷ Nadalje, iz trgovinskog sektora dolazilo je šest osnivača. Po dva predstavnika osnivača imale su transportne, zanatske i socijalno-kulturne organizacije, dok su po jednog osnivača imali sektori građevinarstva i šumarstva. Naposljetku, među osnivačima bili su i predstavnici sedam općinskih skupština: Duga Resa, Karlovac, Ozalj, Vojnić, Vrginmost, Slunj i Titova Korenica.⁴⁸

Iako je odluka o osnivanju prihvaćena jednoglasno, predstavnici gospodarskih organizacija — osnivača banaka — istaknuli su nekoliko prigovora koji su se, uglavnom, odnosili na upravljanje i odlučivanje o raspodjeli investicijskih i drugih sredstava. Negativni komentari odnosili su se i na visinu kreditnih sredstava koju je određivao kreditni odbor, a njega su činili isključivo službenici banke. Ovi su prigovori prihvaćeni, ali istaknuto je »da su i statut kao i svi ostali doneseni akti privremeni i da će se oni za najkasnije šest mjeseci mijenjati, pa prema tome ima vremena da se ispravi sve što bude potrebno i da se neke postavke statuta provjere u praksi«.⁴⁹

Najvažniji zadatak Komercijalne banke Karlovac bilo je izdavanje investicijskih kredita. Oni su se mogli odobravati za kupnju i izgradnju stanova, te za opće popravke i adaptaciju stambenih zgrada. Korisnici ovih kredita mogli su biti radne i druge društveno-političke zajednice, zaposlenici u radnom odnosu, građani koji su dali udio u konvertibilnim devizama i stambene zadruge. Krediti su se mogli odobravati samo na temelju udjela uplaćenog u banku, a čiju je visinu određivao investitor. Za stambenu izgradnju u vlastitom aranžmanu vrijednost izgrađenog dijela, materijala i radne snage odbijala se od predračunske vrijednosti. Na ostatak te vrijednosti također su se primjenjivali isti uvjeti za odobravanje kredita.⁵⁰

Uvjeti za dobivanje kredita ovisili su i o visini oročenih sredstava ili štednje za stan. S tim u vezi, investitori koji su uplatili 80% predračunske vrijednosti stambenog objekta mogli su dobiti kredit odmah nakon uplate udjela. Taj je uvjet vrijedio i za vlasnika oročenih sredstava u razdoblju duljem od dvije godine, koji se naknadno odlučio da će oročena sredstva koristiti za stambenu izgradnju.⁵¹ S druge strane, investitori koji su uplaćivali 60% predračunske vrijednosti stambenog objekta dobivali su kredit u visini od 40% od spomenute vrijednosti. Sredstva uplaćenog udjela i odobrenog kredita in-

⁴⁷ U ovome broju participiralo je jedanaest poljoprivrednih organizacija.

⁴⁸ »Osnovana Komercijalna banka«, *Karlovački tjednik*, 17. ožujka 1966., 4.

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ »Komercijalna banka — Karlovac«, *Karlovački tjednik*, 28. travnja 1966., 6.

⁵¹ *Isto*.

vestitoru su se stavljala na raspolaganje nakon isteka roka od četrnaest mjeseci od trenutka uplate.⁵²

Investitori koji su uplaćivali 50% udjela od predračunske vrijednosti u konvertibilnim devizama stjecali su pravo dobivanja kredita odmah nakon uplate. Na ta je sredstva banka plaćala kamatu u visini od 1,5% za vrijeme od uplate udjela do odobravanja kredita.

Radne organizacije imale su mogućnost, prema statutu banke, oročavati sredstva fonda zajedničke potrošnje, koja su bila formirana iz izdvojenih sredstava za stambenu izgradnju i iz raspodjele dohotka. Ako je, pak, društveno-pravna organizacija koristila odobreni kredit za izgradnju stanova, tada je bila dužna prije korištenja kredita uplatiti banci garantni iznos od 10% od cjelokupne predračunske vrijednosti objekta. Taj se iznos mogao koristiti za pokriće eventualnih prekoračenja predračunske vrijednosti.

Štednja je bila drugi bitan čimbenik poslovanja Komercijalne banke Karlovac. Ona je uvela mogućnost ugovorene namjenske štednje građana za izgradnju stambenih objekata. Štediša su se, s druge strane, obvezivale uplaćivati mjesečne rate u skladu s ugovornim odredbama. Na taj su način pokušavali prikupiti ukupno potrebnu svotu koja je služila kao osnova za stjecanje prava na kredit. Štediša su se mogle odlučiti na veću ratu i na taj način povećati si pravo na veći kredit. No, ta je mogućnost postojala samo u slučaju kada su uplate uplaćivane najmanje trinaest mjeseci prije isteka ugovorenog roka i prema uvjetima koji su vrijedili za takav oblik štednje.

Na uložena osobna sredstva s namjenom stambene izgradnje banka je isplaćivala kamatu od 3%. Vlasnici redovitih štednih uloga s otkaznim rokom od dvije godine mogli su se tijekom toga razdoblja predomisli kad je riječ o interesu za dobivanjem kredita za stambenu izgradnju. U tom je slučaju banka priznavala kamatu od 3% koju je odobravala za namjensku štednju. Naposljetku, u završim odredbama statuta Komercijalne banke Karlovac stoji da će ona kredite izdavati samo investitorima za koje je utvrdila da su sposobni za njihovo vraćanje u ugovorenom roku. Isto tako, ova banka nije odobravala kredite čija je svrha bila pokriće prekoračenja predračunske vrijednosti, bez obzira na uzroke njihova nastajanja.⁵³

Djelovanjem ovih banaka u karlovačkom je kotaru u prvoj polovici 1966. u odnosu prema kraju 1965. porastao plasman kredita namijenjenih prodaji robe za 46%. Glavni korisnik ovih kredita bio je industrijski sektor. Prema mišljenju partijskih tijela vlasti, »ovakav porast može se smatrati normalnim kada se ima u vidu struktura proizvodnje kreditirane privrede, inter-

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

Štedni rok	% uloga
Najmanje trinaest mjeseci	50
Najmanje dvije godine	75
Najmanje tri godine	100
Najmanje četiri godine	125
Najmanje pet godina	150
Najmanje šest godina	175
Najmanje sedam godina	200
Najmanje osam godina	225
Najmanje devet godina	250
Najmanje deset godina	300

Tablica 6 — Ljestvica odobravanja kredita nakon ispunjenja uvjeta o štednji građana.
Izvor: »Komerijalna banka — Karlovac«, Karlovački tjednik, 28. travnja 1966., 6.

vali plasmana, roba sezonskog karaktera (popluni, vunene tkanine, zimski futervec, zimska obuća, krzno, zimske pamučne tkanine) i uslovi plaćanja na tržištu, ako se roba sezonskog karaktera plasira prije nastupa sezone.«⁵⁴

Na razini cjelokupnog gospodarstva karlovačkog kotara u spomenutom razdoblju za 30% porastao je plasman kredita za kupnju robe. Od toga je povećanja 75% izdanih kredita ove vrste otpadalo na poljoprivredni sektor. Ovaj je rast bio rezultat povećanja potražnje za proljetno-ljetnom robom. Pa ipak, razina ovih kredita nije odražavala stvarnu potrebu trgovinske djelatnosti u pogledu pravovremenog podmirenja obveza prema dobavljačima. Osim toga, trgovinska djelatnost u karlovačkom kotaru nije raspolagala odgovarajućom količinom zaliha, pa je asortiman robe bio loš i, u konačnici, slabo se realizirala naplata. Budući da je ova vrsta kredita, uz minimalno korištenje sredstva za sezonske zalihe, bila jedini oblik dopunskih sredstava, trgovina s vlastitim udjelom od 50% u ionako niskoj razini trajnih sredstava nije raspolagala potrebnim obrtnim sredstvima. Posljedica toga bilo je vrlo visoko korištenje sredstava dobavljača i pojava da je trgovina od industrije kupovala robu koju je mogla plasirati u kratkom roku kako bi održala uži asortiman robe u odnosu prema onome koji je prevladavao na tržištu te da bi osigurala dulje rokove plaćanja zahtjeva.⁵⁵

U prvoj polovici 1966. krediti za sezonske zalihe gotove robe bili su 94% viši nego 1965. godine. Ovim su kreditima bile pokrivenne zalihe pamučnih i

⁵⁴ HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjedinica UO Privredne komore Karlovac od 15. srpnja 1966., Neki osnovni pokazatelji i problemi privrednih kretanja na području kotara Karlovac za period od I-V mj. 1966., 22.

⁵⁵ *Isto*, 22-23.

Krediti gospodarskih organizacija	Indeks (31. prosinca 1965.)	Indeks (9. lipnja 1966.)	Indeks (22. lipnja 1966.)
Prodaja robe	29,76	34,43	34,69
Prodaja robe preko vlastitih prodavaonica	1,52	1,01	1,07
Kupnja robe	7,67	7,90	9,10
Kupnja poljoprivrednih proizvoda	1,87	2,59	2,69
Sezonske zalihe gotove robe	8,53	13,05	10,36
Sezonske zalihe poljoprivrednih proizvoda	0,43	1,55	1,31
Sezonske zalihe repromaterijala	24,03	8,09	7,84
Sezonske zalihe poljoprivrednog repromaterijala	-	0,07	0,07
Zalihe pripremljene za izvoz	5,24	6,99	9,34
Proizvodnja robe za izvoz	19,64	21,53	20,84
Proizvodnja poljoprivrednih proizvoda	1,11	1,14	1,10
Proizvodnja poljoprivrednih proizvoda u kooperaciji s industrijom	0,20	0,71	0,69
Pokriće neravnomjernog priljeva prihoda Općine	-	0,85	0,82
Fond za školstvo	-	0,08	0,08

Tablica 7 — Usporedna analiza udjela pojedinih vrsta kredita u plasmanu na području Komercijalne banke Karlovac u prvoj polovici 1966. u odnosu prema 1965. godini (u postocima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica UO Privredne komore Karlovac od 15. srpnja 1966. Neki osnovni pokazatelji i problemi privrednih kretanja na području kotara Karlovac za period od IV mj. 1966., 21.

vunenih zimskih tkanina, popluna, trikotaže, odjeće i piva. Povezano sa strukturom proizvodnje korisnika kredita za zalihe, ova je vrsta kredita bilježila porast svake godine u rujnu, jer se uglavnom tada provodila novčana realizacija i otpočinjalo vraćanje kredita.⁵⁶

Iako se ne raspolaže točnim postocima, prema dostupnom arhivskom materijalu, u istome vremenskom intervalu dogodio se, s obzirom na ukidanje kreditiranja iz uvoza, »osjetan pad plasmana kredita za zalihe reprodukcijskog materijala«. ⁵⁷ Ove su kredite sredinom 1966. koristila poduzeća *Vunateks* i *Žitoproizvod te Institut za kožarstvo*.⁵⁸

Što se tiče kredita za zalihe namijenjene izvozu, oni su imali rast od 69%. S obzirom na ugovorene poslove, prema mišljenju političkih tijela SKJ, »očekuje se veća potražnja ovog kredita nego u protekloj godini, ali u ukupnom povremenom plasmanu ova vrsta kredita neće zabilježiti značajnije po-

⁵⁶ *Isto*, 23.

⁵⁷ *Isto*.

⁵⁸ *Isto*.

Republika/Kotar	Indeks (siječanj—svibanj 1966./siječanj—svibanj 1965.)		
	Proizvodnja	Zaposleno osoblje	Produktivnost rada
SRH	110,10	98,80	111,40
SFRJ	105,00	98,00	107,10
Kotar Bjelovar	99,30	99,10	100,20
Kotar Karlovac	105,30	97,50	108,00
Kotar Osijek	101,80	97,90	104,00
Kotar Rijeka	133,70	98,60	135,60
Kotar Sisak	104,70	97,80	107,10
Kotar Split	115,70	100,50	115,10
Kotar Varaždin	97,90	101,60	96,40
Kotar Zagreb	105,80	98,30	107,60

Tablica 8 — Indeksi industrijske proizvodnje, zaposlenog osoblja i produktivnosti rada prema kotarevima u razdoblju od siječnja do svibnja 1966. u odnosu prema istom razdoblju u prethodnoj godini (u postocima). Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica UO Privredne komore Karlovac od 15. srpnja 1966., Neki osnovni pokazatelji i problemi privrednih kretanja na području kotara Karlovac za period od I-V mj. 1966., 12.

većanje učešća budući da se nakon izvršene otpreme robe naplata ostvaruje u roku od 15 dana.⁵⁹ Korisnici ovih kredita bila su poduzeća *Pamučna industrija Duga Resa* te *Josip Kraš, Velebit* i *Drvno-industrijski pogon* iz Karlovca.⁶⁰

Za kredite namijenjene proizvodnji robe za izvoz ne postoje statistički pokazatelji na temelju kojih bi se moglo ustanoviti njihovo kretanje tijekom promatranog razdoblja. Pa ipak, postoji podatak prema kojemu je jedino poduzeće *Jugoturbina* bilo korisnik ove vrste kredita, a ostala poduzeća, s obzirom na trajanje procesa proizvodnje, nisu udovoljavala uvjetima korištenja ovih financijskih aranžmana.⁶¹

Plasmani kredita komercijalnih banaka u Karlovcu i Ogulinu znatno su utjecali na kretanje povećanja industrijske proizvodnje, zaposlenog osoblja u produktivnosti rada. U tablici 7 prikazani su podaci koji omogućuju usporedbu karlovačkog kotara s drugim kotarevima u SRH, kao i s prosječnim stopama ovih ekonomskih kategorija na razini SFRJ. Podaci obuhvaćaju usporedbu prve polovice 1966. s istim razdobljem u prethodnoj godini.

⁵⁹Ako se analiziraju podaci iz prethodne tablice, vidljivo je da je karlovački kotar u uvjetima industrijske proizvodnje imao veću stopu rasta od one

⁵⁹ Isto, 23-24.

⁶⁰ Isto, 24.

⁶¹ Isto, 24.

koja je zabilježena na saveznoj razini, dok je za 4,80% zaostajao za prosječkom ostvarenim na teritoriju SRH. Što se ove ekonomske kategorije nadalje tiče, karlovački je kotar ostvarivao uspješnije rezultate od kotareva Bjelovar, Osijek, Sisak i Varaždin, dok je slabije stope rasta ostvarivao u odnosu prema kotarevima Zagreb, Split i Rijeka. Razlike u indeksima rasta zaposlenog osoblja u analiziranim kotarevima su zanemarive. Jedino su kotarevi Split i Varaždin ostvarivali stope rasta više od planiranog. Kao i u slučaju industrijske proizvodnje, karlovački je kotar ostvarivao veće stope rasta produktivnosti rada u odnosu prema prosjeku SFRJ, ali zaostajao je za prosjekom SRH. U usporedbi s drugim kotarevima, produktivnost rada u karlovačkom kotaru bila je uspješnija od one u kotarevima Bjelovar, Osijek, Sisak, Varaždin i Zagreb. S druge strane, od karlovačkog su kotara u ovoj kategoriji bili bolji kotarevi Split i Rijeka.

Učinkovita međuovisnost bankarsko-kreditnog sustava i investicijskih ulaganja bila je jedan od glavnih preduvjeta za uspješan gospodarski rast i razvoj nekog područja. Sredinom 1960-ih u SFRJ postojao je trend smanjivanja investicijskih ulaganja, jer su ona uglavnom bila »nedovoljna, neefikasna i kampanjska«. ⁶² Za ovakvo su stanje često bili optuživani investitori, čije su ambicije u većini slučajeva premašivale stvarne mogućnosti. No, komunističke su vlasti u svojim javnim istupima, u trenucima provedbe rekonstrukcije bankarskog sustava u karlovačkom kotaru, isticale da od investitora »ništa manje nisu krive banke, jer su pri formiranju kreditnog fonda i odobravanju kredita često kršile postojeće propise«. ⁶³ Krajem 1965. u SFRJ proveden je nadzor nad poslovanjem šezdeset dvije banke. Taj je kontrolni postupak otkrio mnoge nepravilnosti u njihovu radu. Iako je zakonska regulativa dopuštala bankama plasman kredita radnim organizacijama u svrhu investicijskog ulaganja, ta su sredstva morala biti prikupljena isključivo iz akumulacije, tj. povećanog stupnja naplaćene proizvodne aktivnosti. No, ta se praksa nije provodila na način kako su planirala politička tijela SKJ.

»Međutim, ima slučajeva da radne organizacije nisu imale sredstava da ih ulože u bančin kreditni fond, pa im je u tom slučaju banka odobravala posebna sredstva koja su onda uplaćivale u kreditni fond banke, a zatim ih ponovno uzimale kao kredit za investicije. Neke su banke čak svojim statutom ozakonile kršenje propisa. Njima je predviđeno da osnivači svoj ulog u cjelini mogu deponovati u obveznicama izdatim od banaka, iako je to u su-

⁶² HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., Investicijska potrošnja u 1966. godini na području kotara Karlovac, 1.

⁶³ *Isto.*

protnosti sa osnovnim zakonom o bankama. Ima primjera da su banke u svom kreditnom fondu prikazale i tuđa sredstva. Kontrola je pokazala da mnoge banke nemaju u kreditnom fondu čak ni minimum sredstava potrebnih za osnivanje odnosno postojanje banke, a one ne samo da postoje nego i odobravaju investicione kredite.⁶⁴

Prema analiziranom normativnom okviru, banke su bile dužne od ukupnog iznosa isplata po investicijskim kreditima u 1965. godini 25% izdvajati u trajna obrtna sredstva. Međutim, znatan broj banaka nije provodio te zakonske odredbe. Da bi se spriječilo širenje »fronta investicija«, komunističke su vlasti »predviđale da banke i ostali korisnici društvene imovine ne mogu davati kredite za gradnju novih objekata i rekonstrukciju postojećih, dok ne osiguraju sredstva za podmirenje svojih ugovorenih obaveza nastalih zbog povećanja troškova investicione izgradnje objekata u čijem financiranju već sudjeluju.«⁶⁵ Pri nadzoru primjene ovih »predviđanja« ustanovljeno je da su neke banke odobravale investicijske kredite, a da prethodno nisu utvrdile prekoračenja na objektima u čijim su financiranjima sudjelovale. S druge strane, postojale su banke koje su ta prekoračenja utvrđivala, ali to su činile prije njihovih odobrenja, odnosno izdavanja novih investicijskih kredita.

»Sumirajući iznijete prekršaje koje su banke počinile u svom poslovanju, neosporno je da su one na sebe preuzele veliku odgovornost za širenje fronta investicija. Pretpostavlja se da su se odnosne banke upuštale u nedopuštene kombinacije pod pritiskom lokalnih društveno-političkih organa, ili čak pojedinih utjecajnih ljudi.«⁶⁶

»Široki front investicija«, koji je bio karakterističan za cijelu SFRJ, nije bio zastupljen i u karlovačkom kotaru. Na tome su području utrošci investicija u 1966. u odnosu prema 1965. bili veći za 16%, ali oni su bili znatno manji nego investicijska sredstva predviđena *Društvenim planom* za 1966. godinu. Predračunska vrijednost tih investicija iznosila je 163,000.000 dinara. Izvori sredstava iz kojih su se financirale investicije u 1966. bile su lokalne banke i pojedinačni investitori, te je na njih otpadalo ukupno 80% tih financijskih sredstava. Lokalne banke kreditirale su gospodarstvo karlovačkog kotara u 1966. s ukupno 37,900.000 dinara.⁶⁷ Također, značajna je stavka bilo i ulaganje vlastitih sredstava gospodarskih organizacija.

Ako se ulaganja u gospodarskim granama iz tablice 8 raščlane prema pojedinim poduzećima, tada je vidljivo da je *Drvo-industrijsko poduzeće* u

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, 2.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, 5.

Gospodarska grana	%
Šumarstvo, komunalna djelatnost, promet	80,00-83,00
Drvena industrija	59,00
Tekstilna industrija	45,00
Metalna industrija	37,00

Tablica 9 — Samofinanciranje investicijskih ulaganja gospodarskih grana u karlovačkom kotaru u 1966. godini (u postocima).

Izvor: HR-DAKA-PKKK, kut. 6, Sjednica Upravnog odbora Privredne komore Karlovac od 17. listopada 1965., Investicijska potrošnja u 1966. godini na području kotara Karlovac, 5.

Karlovcu izdvojilo najveći iznos vlastitih sredstava za investicijska ulaganja. Predračunska vrijednost investicijskog programa za rekonstrukciju pilane ovoga poduzeća iznosila je 12,000.000 dinara. Od toga je iznosa čak 95% otpadalo na samofinanciranje.⁶⁸

Drvo-industrijsko poduzeće u Ogulinu je tijekom 1966. investiralo ukupno 14,000.000 dinara u izgradnju objekata za izradu građevne stolarije. U ovome je iznosu udio samofinanciranja iznosio 40%.⁶⁹

Što se tekstilne industrije tiče, *Pamučna industrija Duga Resa* je u 1966. investirala 11,000.000 dinara u rekonstrukciju pogona dorade, sušionika i kotlovnice. Vlastita sredstva ovoga poduzeća u spomenutom su iznosu imala udio od 37%.⁷⁰ Poduzeća *Vunatex*, *Kontex* i *Velebit* također su rekonstruirala svoje proizvodne pogone, a u tu su svrhu koristila isključivo vlastita financijska sredstva.

U metalnoj je industriji najveća ulaganja imalo poduzeće *Kordun*. Njihova vrijednost bila je 15,900.000 dinara. Od toga je na samofinanciranje otpadalo 36%, odnosno 5,700.000 dinara.⁷¹ U oblasti ove industrije vrijedno je još spomenuti ulaganja poduzeća *Že-Če*, koja su iznosila 5,600.000 dinara. U ovome su iznosu vlastita sredstva te organizacije imala udio od 41%.⁷²

Sveukupno gledajući, na industrijski sektor u karlovačkom kotaru otpadalo je 61% investicijskih ulaganja, dok je ostatak bio namijenjen ostalim djelatnostima, među kojima je najveći postotak uložen za oblast društvenih službi i kulturno-socijalnu djelatnost. U tehničkoj strukturi gospodarskih investicija na opremu je otpadalo 64%, dok je u industrijskom sektoru taj udio

⁶⁸ Isto, 6.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

bio još veći te je iznosio 74%. Što se pak ekonomske strukture investicija tiče, u njima su negospodarske investicije imale udio od 30%, a obuhvaćale su izgradnju stambenih i komunalnih objekata te poboljšanja infrastrukture iz područja kulturno-socijalnih djelatnosti i djelatnosti državnih tijela.⁷³

Opći porast cijena i restriktivne mjere monetarne politike, kojima je cilj bio svesti investicijsku potrošnju u realne okvire, povećavali su predračunsku vrijednost investicijskih programa, a koji su, u većini slučajeva, valorizirani poslije provedbe mjera gospodarske reforme.

ZAKLJUČAK

U SFRJ je početkom 1960-ih postojao bankarski sustav koji nije bio potpuno usklađen s potrebama povećane proizvodne djelatnosti. Zato je taj sustav trebalo prilagoditi stupnju gospodarskog razvoja zemlje i postaviti ga na način koji je trebao omogućiti stabilizaciju tržišta i unapređenje društvenog standarda stanovništva. Radi izmijenjenog odnosa u korist neposrednih proizvođača, a pod utjecajem gospodarske reforme koju su državna tijela pokrenula u 1965., bankama je bila predviđena bitno drukčija uloga. One su trebale učinkovitije sudjelovati u prikupljanju slobodnih novčanih sredstava radnih i drugih organizacija. Ovaj se proces ponajprije odnosio na skupljanje sredstava namijenjenih povećanju proizvodnje, kao i onih koja su bila potrebna za realizaciju ciljeva društvenih planova. Usto, posebnu je pozornost trebalo voditi o tome da se sredstva dodjeljuju onima koji su mogli osigurati njihovo racionalnije iskorištavanje, što je trebalo rezultirati boljim ekonomskim učincima za korisnike kredita i zajednicu u cjelini.

Budući da je novčano-kreditna politika bila jedan od glavnih čimbenika stabilnosti dinara te je njezin temeljni zadatak bio osigurati dovoljnu količinu novca, koja je trebala osigurati nesmetano povećanje proizvodnje, uz istovremenu neutralizaciju inflatornih pritisaka, 1966. sa savezne razine davana su preporuke da na republičkoj i lokalnoj razini treba omogućiti učinkovitije kreditne odnose između poslovnih banaka i komitenata, tj. korisnika kredita. Isto tako, javljala se potreba osiguranja usklađenijih odnosa između NBJ i poslovnih banaka.

Polovicom 1965. u karlovačkom je kotaru pokrenut proces reorganizacije sustava poslovnih banaka. Postojale su tri opcije o kojima se raspravljalo na sastancima lokalnih komunističkih vlasti na tome području. Prva je opcija obuhvaćala prijedlog osnivanja triju komercijalnih banaka, koje se ne bi bavile davanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva, sa sjedištem u Gospiću, Karlovcu i Ogulinu. Tako bi Komunalna banka Karlovac

⁷³ Isto, 3.

preuzela nadzor nad poslovanjem banaka u Dugoj Resi, Titovoj Korenici i Vrginmostu, pri čemu bi prve dvije bile likvidirane, a potonja bi bila organizirana kao njezina ispostava. Druga se opcija odnosila na prijedlog osnivanja Komercijalne banke sa sjedištem u Karlovcu, koja se trebala baviti izdavanjem investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva. Isto tako, u sklopu ove opcije planirano je pokretanje Komercijalne banke u Gospiću, koja se ne bi bavila tim poslovima, te osnivanje mreže ispostava u Donjem Lapcu, Gračacu, Ogulinu, Otočcu i Titovoj Korenici. Potonja je trebala biti vezana za poslovanje Komercijalne banke u Karlovcu, a ostale su trebale biti ispostave banke u Gospiću. U posljednjoj se opciji predlagalo osnivanje jedne komercijalne banke za cjelokupno područje kotara sa sjedištem u Karlovcu. Njezina temeljna namjena trebala je biti izdavanje investicijskih kredita za ulaganje u osnovna sredstva. Također, bilo je zamišljeno da ova banka ima mrežu svojih ispostava Donjem Lapcu, Gospiću, Gračacu, Ogulinu, Otočcu i Titovoj Korenici. Implementacijom ovoga prijedloga trebali su se stvoriti uvjeti za veću koncentraciju financijskih sredstava i vođenje racionalnije investitorske politike. Zajedničko svim opcijama bilo je smanjenje ukupnog broja zaposlenika i njihovih osobnih dohodaka.

Lokalne komunističke vlasti odlučile su se za formiranje dviju komercijalnih banaka, koje su u ožujku 1966. osnovane u Karlovcu i Ogulinu. Na temelju njihova rada u karlovačkom je kotaru u prvoj polovici 1966. u usporedbi s krajem 1965. godine porastao plasman kredita za prodaju robe za 46%, a njihov glavni korisnik bio je industrijski sektor. Plasmani kreditnih aranžmana komercijalnih banaka u Karlovcu i Ogulinu znatno su utjecali na kretanje povećanja industrijske proizvodnje, zaposlenog osoblja i produktivnosti rada. Prema ovim je ekonomskim pokazateljima karlovački kotar imao veću stopu rasta industrijske proizvodnje od saveznog prosjeka, dok je za 4,80% zaostajao za prosjekom ostvarenim na teritoriju SRH. Isto tako, prema analizi ovoga čimbenika ekonomske uspješnosti, karlovački je kotar ostvarivao uspješnije rezultate od kotareva Bjelovar, Osijek, Sisak i Varaždin, dok je slabije stope rasta zabilježio u odnosu prema kotarevima Zagrebu, Splitu i Rijeci. Razlike u indeksima rasta zaposlenog osoblja u spomenutim su kotarevima zanemarive. Gospodarstvo karlovačkog kotara ostvarivalo je veće stope rasta produktivnosti rada od prosjeka SFRJ, ali zaostajao je za prosjekom SRH. U usporedbi s drugim kotarevima, stopa rasta ovoga pokazatelja u karlovačkom kotaru bila je veća od onih u kotarevima Bjelovar, Osijek, Sisak, Varaždin i Zagreb. Nasuprot tomu, od karlovačkog su kotara u ovoj kategoriji bili bolji kotarevi Split i Rijeka.

Karlovački je kotar u 1966. umnogome zaostajao za prosjekom SFRJ u pogledu planiranih i ostvarenih investicijskih ulaganja. Pa ipak, trošci inves-

ticija u 1966. u odnosu prema 1965. na karlovačkom su području bili veći za 16%, ali bili su znatno manji u odnosu prema investicijskim sredstvima koja su bila predviđena *Društvenim planom* za istu godinu. Općenito govoreći, na industrijski sektor u karlovačkom kotaru otpadalo je 61% investicijskih ulaganja, dok je ostatak bio namijenjen ostalim djelatnostima, među kojima je najveći postotak otpadao na oblast društvenih službi i kulturno-socijalnu djelatnost. Posebna važna stavka investicijskih ulaganja jest mogućnost samofinanciranja kapitalne izgradnje pojedinih poduzeća unutar različitih gospodarskih grana. U analiziranom razdoblju najveće udjele vlastitih financijskih sredstava u investicijskim ulaganjima imala su poduzeća koja su pripadala sektorima šumarstva, prometa, komunalne djelatnosti te tekstilnoj, drvenoj i metalnoj industriji.

Nikola Perković
**Reorganization of business banking system
in Karlovac district (1965-1966)**

Socialist Federal Republic of Yugoslavia initiated an economic reform in 1965 which represented the most serious attempt for a deep change of Yugoslavian economy. Its main goals included the compliance with economic categories and a greater inclusion of Yugoslavia into world economy. To achieve these goals, it was necessary to balance the banking and credit system with the needs of extended reproduction. This would enable market stabilization and improvement in population's social standard. The topic of this article is the reorganization of business banks in Karlovac district between 1965 and 1966, which was to result in liquidation of smaller banks in order to create a greater potential for financial funding of local economy, as well as the decrease in transactional business expenses. This work is based on unpublished archival content, newspaper articles and relevant historiographical bibliography.

Keywords: *Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Karlovac district, banking system, economic reform, 1960s*

Prostorna analiza međuodnosa vodnih područja i naseljenosti Srednje Like

Marta Hamzić
Ericsson Nikola Tesla

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 17. 7. 2024.
UDK 314.116.3(497.562.-191.2)"20":556
Doi: 10.5559/pi.19.34.06

U ovom istraživanju je provedena prostorna analiza međuodnosa vodnih područja i naseljenosti Srednje Like. Pritom su za prikaz tih područja korišteni podatci CORINE Land Cover iz 2018. godine (CLC 2018), a za broj stanovnika naselja podatci posljednjeg popisa stanovništva, iz 2021. godine. Prostorna analiza međuodnosa vodnih područja i naseljenosti Srednje Like provedena je metodom prostorne analize Buffer, iz softverskog programskog paketa ArcGIS Desktop verzije 10.0 proizvođača ESRI. Rezultati su pokazali da je na prosječnoj udaljenosti do 10 km od promatranih vodnih područja nastanjeno ukupno 71,41% stanovništva Srednje Like smještenih u 31 naselju, što je 39,24% svih naselja Srednje Like.

Ključne riječi: naseljenost, demografija, vodna područja, zemljišni pokrov/način korištenja zemljišta, Srednja Lika

UVOD

U prošlosti je mogućnost pristupa dovoljnoj količini vode za piće bio jedan od najvažnijih preduvjeta naseljavanja nekog prostora. Naime, tehnički preduvjeti (dovoženje, odnosno prijenos vode) rijetko su omogućili nastanak naselja u područjima znatno udaljenim od pitke vode. To je pogotovo vidljivo u pojedinim brdsko-planinskim područjima Republike Hrvatske, gdje krška obilježja terena ne stvaraju uvijek preduvjete za npr. kopanje bunara i sl.

Budući da je stočarstvo bilo najvažnija gospodarska grana, u brdsko-planinskim područjima Republike Hrvatske s prevladavajućim krškim obilježjima uz, na primjer skupljanje kišnice za potrebe ljudi, nužno su trebali postojati i uvjeti za napajanje životinja (sl. 1). Bila su to područja koja su prirodno omogućavala zadržavanje vode, što je bilo od ključne važnosti u ljetnim mjesecima, kada su temperature visoke i padaline rjeđe.

Cilj ovog rada jest istražiti međuodnose vodnih područja i naseljenosti Srednje Like. Prostorna analiza međuodnosa vodnih područja i naseljenosti

Slika 1 — Prizor iz prošlosti u naselju Mušaluku (sjeverni dio grada Gospića).

Izvor: Portal Ekultura.hr, Zbirka Ivana Rubčića,

<https://ekultura.hr/item-sets/192074/item/220601/#?c=&m=&cv=> (10. travnja 2024.).

toga dijela Like provedena je metodom prostorne analize *Buffer*, koja je sadržana u softverskom programskom paketu ArcGIS Desktop verzije 10.0 proizvođača ESRI.

Budući da u Srednjoj Lici prevladava krški tip reljefa,¹ uz nadzemna vodna područja postoji i veliki broj podzemnih vodnih područja koja nisu obuhvaćena u ovom istraživanju. Naime, u ovom radu promatraju se vodna područja unutar baze podataka Corine Land Cover iz 2018. godine (CLC 2018),² koja sadržava samo nadzemna vodna područja, odnosno nadzemne vodotokove i vodna tijela. Ta je baza podataka korištena jer pokazuje prirodno-geografska obilježja i društveno-geografske čimbenike razvoja krajolika koji su vidljivi u prostoru te se razmatraju kao zemljišni pokrov/način ko-

¹ M. Pahernik i M. Jovanić, Geomorphologic database in the function of the Central Li-ka landscape typology (Republic of Croatia), *International Scientific Symposium: Hilly-mountain areas — problems and perspectives*: zbornik radova, Makedonsko geografsko društvo, Skopje, 2014, 102.

² Baza podataka za GIS shapefileove: Corine Land Cover 2018 (CLC 2018), HAOP, Zagreb.

rištenja zemljišta.³ Potrebno je naglasiti kako je koncept zemljišnog pokriva/načina korištenja zemljišta korišten i u drugim istraživanjima koja se bave vodnim područjima.⁴ Terensko istraživanje je u ovom radu imalo dopunski i korektivni karakter, a jedna od fotografija s terenskog istraživanja uvrštena je u ovaj rad.

Od dosadašnjih istraživanja Srednje Like, u ovom istraživanju potrebno je izdvojiti njih nekoliko. Veljko Rogić (1975.)⁵ je proveo detaljnu analizu prirodno-geografskih i društveno-geografskih obilježja prostora Like. Dane Pejnović (1985.)⁶ je istraživao obilježja prirodne osnove i historijsko-geografskih ciklusa naseljenosti Srednje Like, što je temelj za razumijevanje socijalno-geografskih procesa. Mladen Pahernik i Marta Jovanić (2014.)⁷ istraživali su geomorfološku bazu u funkciji tipologije krajolika promatranoga područja. Marta Jovanić (2017.)⁸ istražila je razvoj toga krajolika, pri čemu se u radu ponajviše koristila GIS tehnologijom. Marta Hamzić,⁹ Borna Fuerst-Bjeliš i Mladen Pahernik (2020.)¹⁰ istraživali su strukturna obilježja uzoraka krajolika Srednje Like primjenom prostorne i regresijske analize. Istraživanje Marte Hamzić i Borne Fuerst-Bjeliš (2021.)¹¹ odnosi se na gledište stanovništva

³ M. Hamzić, B. Fuerst-Bjeliš i M. Pahernik, Strukturna obilježja uzoraka krajolika Srednje Like — primjena prostorne i regresijske analize, *Kartografija i geoinformacije*, 19/34, Zagreb, 2020, 17. DOI: 10.32909/kg.19.34.2

⁴ Na primjer, A. Ashraf i Z. Ahmad, Integration of Groundwater Flow Modeling and GIS, *Water Resources Management and Modeling*, InTech Open, 2012. DOI: 10.5772/34257 URL: <https://www.intechopen.com/chapters/32917>; J. Lončar i M. Cvitanović, (Post)socijalizam i okoliš: promjena kulturnog krajobraza Pridravske nizine Osijeka u posljednjih pedeset godina *Sociologija i prostor*, 50/3, Zagreb, 2012, 327-343.; J. D. R. XY. CX. CB. CK. ZC. Y, Mixed spatial scale effects of landscape structure on water quality in the Yellow River, *Journal of Cleaner Production*, Ujedinjeno Kraljevstvo, 2022, DOI: 10.1016/j.jclepro.2022.133008 URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959652622026002> (10. travnja 2024.)

⁵ V. Rogić, Lika, *Geografija SR Hrvatske*, knjiga 4, Gorska Hrvatska, Školska knjiga, Zagreb, 1975, 7-64.

⁶ D. Pejnović, *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*, Centar za kulturu — Muzej Like, Gospić, 1985, 187.

⁷ M. Pahernik i M. Jovanić, 2014, 97-105.

⁸ M. JOVANIĆ, GIS analiza i razvojna tipologija krajolika Srednje Like, Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek Zagreb, 2017, 190.

⁹ M. Jovanić i M. Hamzić su ista osoba.

¹⁰ M. Hamzić, B. Fuerst-Bjeliš i M. Pahernik, Strukturna obilježja uzoraka krajolika Srednje Like — primjena prostorne i regresijske analize, *Kartografija i geoinformacije*, 19/34, Zagreb, 2020, 14-39. DOI: 10.32909/kg.19.34.2

¹¹ M. Hamzić i B. Fuerst-Bjeliš, Percepcija stanovništva Srednje Like o obilježjima i promjenama zemljišnog pokriva/načina korištenja zemljišta, *Ekonomska i ekohistorija*, 17/1, Zagreb, 2021, 148-161.

toga dijela Like o obilježjima i promjenama načina korištenja zemljišta na vlastitim poljoprivrednim posjedima na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće (nakon 90-ih godina prošlog stoljeća) te pokazuje njihovo mišljenje o razvoju toga krajolika.

Iz prikazanog je vidljivo kako dosadašnja istraživanja nisu bila usmjerena na razmatranje međuodnosa vodnih područja i naseljenosti promatranoga područja primjenom metode prostorne analize *Buffer*, što je prikazano u ovom istraživanju.

1. PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Prostorni okvir istraživanja ovog rada je Srednja Lika, a prema trenutačnoj administrativno-teritorijalnoj organizaciji to područje obuhvaća tri jedinice lokalne samouprave: Grad Gospić, Općinu Lovinac i Općinu Perušić, koji su dijelovi Ličko-senjske županije. Sjedišta navedenih jedinica lokalne samouprave su u istoimenim naseljima (sl. 2).

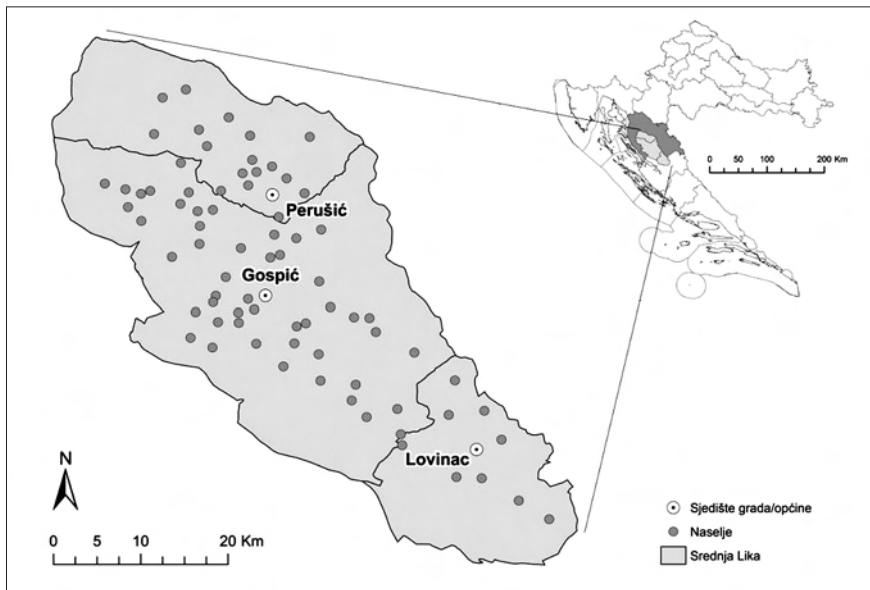
Upravno-teritorijalna podjela, prema kojoj su današnji Grad Gospić i Općina Perušić izdvojeni iz nekadašnje Općine Gospić, ustrojena je 1993. Iste te godine, izdvajanjem iz nekadašnje Općine Gračac osnovana je i Općina Lovinac. Ta je općina Ličko-senjskoj županiji pripojena 1997. godine, a zbog te upravno-teritorijalne organizacije, stanovništvo Općine Lovinac administrativno pripada Gradu Gospiću. S obzirom na tu činjenicu, pojam Srednja Lika, koji je preuzet od autora Dane Pejnovića (1985.)¹² i Damira Magaša (2013.),¹³ u ovom radu obuhvaća veći prostor i podrazumijeva tri navedene jedinice lokalne samouprave, a u spomenutim radovima obuhvaća dvije jedinice lokalne samouprave (bez Općine Lovinac). Time je prostorni obuhvat Srednje Like u ovome radu usklađen s veličinom prostora trenutačno aktualnih prostorno-razvojnih dokumenata (npr. Regionalni operativni program Ličko-senjske županije,¹⁴ Prostorni plan Ličko-senjske županije).¹⁵

Kao što je u uvodnom dijelu istaknuto, unatoč brojnim nadzemnim i podzemnim vodnim područjima, odnosno nadzemnim i podzemnim vodotocima i vodnim tijelima na promatranom području, u ovom radu proučavaju se samo ona koja se nalaze u bazi podataka CLC 2018. Budući da se ta baza odnosi na 2018. godinu i kako se naseljenost u ovome radu promatra

¹² D. Pejnović, 1985, 187.

¹³ D. Magaš, *Geografija Hrvatske*, Manualia Universitatis Studiorum Iadertinae, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Biblioteka Geographica Croatica, Meridijani Samobor, Zadar — Samobor, 2013, 600. DOI: 10.5559/di.23.3.10.

¹⁴ Regionalni operativni program Ličko-senjske županije 2005.—2010., WYG International, Gospić, 2005.

Slika 2 — Srednja Lika — područje istraživanja.

Izvor: Baze podataka za GIS shapetilove — Digitalni atlas Republike Hrvatske (DARH), GDI GISDATA d.o.o., Zagreb; Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), Državna geodetska uprava (DGU), Zagreb.

na temelju posljednjeg popisa stanovništva (iz 2021.), može se reći da je primarno razdoblje ovog istraživanja posljednjih nekoliko godina.

Ukupna površina područja istraživanja iznosi približno 1.690 km². Grad Gospić je površinski najveća jedinica lokalne samouprave te zauzima približno 967 km². Ostale takve jedinice su manje: Općina Perušić (približno 381 km²) i Općina Lovinac (približno 342 km²).

2. METODOLOŠKE NAPOMENE I OBJAŠNENJA

2.1. Metodološke napomene uz podatke zemljišnog pokrova/načina korištenja zemljišta

Kao što je navedeno u uvodnom dijelu rada, reljef Srednje Like je pretežno krški zbog čega se uz površinski vidljiva, tj. nadzemna vodna područja (vodotoci i vodna tijela), mnoga od njih nalaze i podzemno. Međutim, pri utvrđivanju vodnih područja u ovome radu primijenjen je pristup utemeljen na zemljišnom pokrovu/načinu korištenja zemljišta. U tu su svrhu upotrijebljeni najnoviji podatci iz baze CORINE Land Cover, iz 2018. godine (CLC 2018). Ta je baza izrađena na europskoj razini u sklopu projekta *Copernicus Land Monitoring Service*, a dio te baze koji se odnosi na Republiku Hrvatsku prikupila je Hrvatska agencija za okoliš i prirodu (HAOP).

Podatci korištene baze podataka CLC 2018 organizirani su u digitalnu bazu podataka prema administrativno-teritorijalnom ustroju koji je na snazi, a u ovom radu upotrijebljeni su podatci za tri jedinice lokalne samouprave: Grad Gospić, Općinu Lovinac i Općinu Perušić. Podatci unutar navedene baze su standardizirani na europskoj razini, jer postoji standardni pristup izrade CLC baza podataka, koji se temelji na vizualnoj interpretaciji satelitskih snimaka prema prihvaćenoj CLC metodologiji. Na temelju te metodologije stvaraju se podatci u vektorskom modelu u mjerilu 1:100.000, minimalne širine 100 metara za linearne entitete (linije) i 25 ha za površinske entitete (poligone). Pritom je potrebno napomenuti kako u bazu podataka nisu unesena sva vodna područja, jer npr. nemaju dovoljnu širinu objekta u odnosu prema rešetki. To znači da iako na području Srednje Like postoji veliki broj nadzemnih i podzemnih vodnih područja, ovaj rad razmatra samo vodna područja uvrštena u bazu podataka CLC 2018, a to su ukupno četiri nadzemna vodna područja: jedan vodotok (ponornica Lika) i tri vodna tijela (Krušičko jezero, jezero Štikada s jezerom Ričicom, retencija na ponornici Obsenici). U namjeri da se što vjernije odredi međuodnos vodnih područja i naseljenosti Srednje Like, podatci navedene baze korišteni su kao činjenični te su kao takvi analizirani u radu.

2.2. Metodološke napomene uz korištenu metodu prostorne analize

Kako bi se ustanovile udaljenosti vodnih područja od naselja Srednje Like, u ovom je radu korištena metoda prostorne analize engleskog naziva *Buffer*. Primjenom ove metode dobiva se rubni dio, koji je širok ovisno o unesenoj vrijednosti.

Buffer se dobiva temeljem sintakse naredbenog retka (ESRI, 2024):¹⁶
 Buffer_analysis <in_features><out_feature_class><buffer_distance_or_field>
 {FULL | LEFT | RIGHT | OUTSIDE_ONLY} {ROUND | FLAT} {NONE | ALL
 | LIST} {dissolve_field;dissolve_field...}

U dosadašnjim istraživanjima korištene su različite vrijednosti rubnog dijela, koje se razlikuju ovisno o objektu, odnosno kontekstu istraživanja. Thomas E. Nupp i Robert K. Swihart (2000.)¹⁷ za istraživanje malih sisavaca na

¹⁵ Ličko-senjska županija, Zavod za prostorno planiranje, razvoj i zaštitu okoliša: Odluka o donošenju prostornog plana Ličko-senjske županije, URL: www.licko-senjska.hr/images/stories/ODLUKA%20O%20DONOSENJU%20PPZ%20-%20PROCISCENI%20TEKST-NAKON%20VII%20IZMJENA-%202017.pdf (10. listopada 2022.).

¹⁶ ESRI (2024): [http://webhelp.esri.com/arcgisdesktop/9.3/index.cfm?TopicName=Buffer_\(Analysis\)](http://webhelp.esri.com/arcgisdesktop/9.3/index.cfm?TopicName=Buffer_(Analysis)) (10. travnja 2024.).

¹⁷ T. E. Nupp i R. K. Swihart, Landscape-level correlates of small-mammal assemblages in forest fragments of farmland, *Journal of Mammalogy*, 81/2, Ujedinjeno Kraljevstvo, 2000, 512-526.

šumskom području koristili su vrijednost rubnog dijela od 50 m, a Zoltán Túri (2010.)¹⁸ pri istraživanju uzoraka krajolika primijenio je vrijednost od 10 m. Stefan Lang i Thomas Blaschke (2010.)¹⁹ na različitim primjerima upotrijebili su udaljenosti rubnog dijela od 5 m, 10 m, 20 m, 35 m i 50 m. Marta Hamzić, Borna Fuerst-Bjeliš i Mladen Pahernik (2020.)²⁰ radi utvrđivanja strukturnih obilježja uzoraka krajolika upotrijebili su vrijednost od 50 m. Arshad Ashraf i Zulfiqar Ahmad (2012.)²¹ za istraživanje vode temeljnice koristili su vrijednosti rubnog dijela od 500 m, 1,5 km i 2 km, dok su pri istraživanju utjecaja struktura krajolika na kvalitetu vode Jinghui Dou et al. (2022.)²² primijenili kombinaciju rubnog dijela rijeke u vrijednosti od 200 m, 500 m i 1 km te rubnog dijela u kružnom obliku u vrijednosti od 1 km, 5 km, 10 km, 15 km, 20 km i 25 km. U ovom se istraživanju tijekom prostorne analize međuodnosa vodnih područja i naseljenosti Srednje Like koriste vrijednosti rubnog dijela od 1 km, 5 km, 10 km i 20 km.

3. REZULTATI

3.1. *Naselja i naseljenost Srednje Like*

Rezultati posljednjeg popisa stanovništva, iz 2021., pokazali su kako područje Srednje Like ima ukupno 14.418 stanovnika (DZS, 2021.).²³ Prema trenutačnoj administrativno-teritorijalnoj organizaciji, na tom području nalazi se ukupno 79 naselja.

Najviše naselja je na području Grada Gospića — njih ukupno 50, odnosno 63,29% svih naselja Srednje Like. Tu živi ukupno 11.502 stanovnika, odnosno 79,78% stanovništva Srednje Like (2021.). Prema istom popisu (2021.) ostale dvije jedinice lokalne samouprave broje znatno manje stanovništva. Tako je u Općini Perušić u ukupno 19 naselja (što je 24,05% naselja promatranog područja) bilo zabilježeno 1.973 stanovnika, odnosno 13,68% stanovništva. U Općini Lovinac zabilježen je najmanji broj naselja — 10, što je 12,66% naselja Srednje Like te najmanji broj stanovnika — njih ukupno 943, što je 6,54% stanovništva (tab. 1).

¹⁸ Z. TÚRI, Studying landscape pattern in Great Hungarian Plain model areas, Anthropogenic aspects of landscape transformations, 6, University of Silesia, Sosnowiec — Bezdin, 2010,109-115.

¹⁹ S. Lang i T. Blaschke, *Analiza krajolika pomoću GIS-a*, ITD-Gaudeamus d.o.o., Požega, 2010.

²⁰ M. Hamzić et al., 2020, 14-39.

²¹ A. Ashraf i Z. Ahmad, 2012.

²² J. Dou et al., 2022.

²³ Državni zavod za statistiku (DZS): Popis stanovništva 2021., www.dzs.hr (10. travnja 2024.).

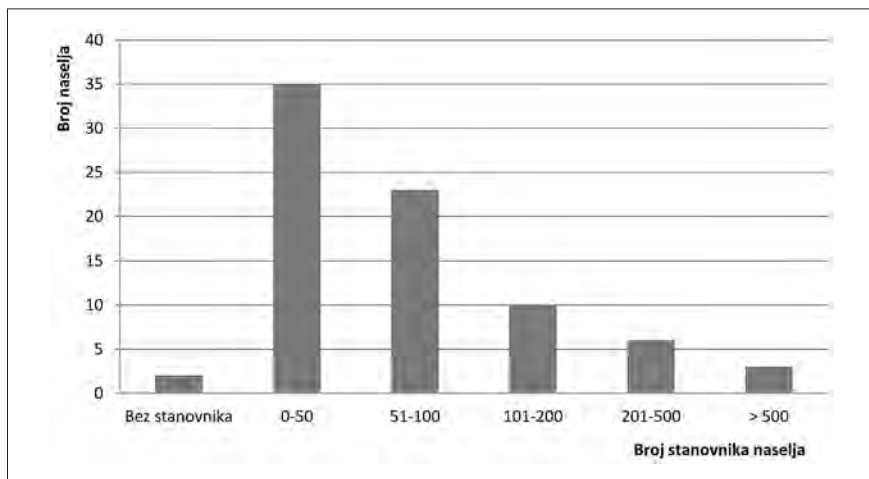
JLS / Sjedište JLS	Broj stanovnika 2021.	Udio u ukupnom (%)
G. GOSPIĆ	11.502	79,78
Gospić	6.362	44,13
O. LOVINAC	943	6,54
Lovinac	242	1,68
O. PERUŠIĆ	1.973	13,68
Perušić	752	5,22
SREDNJA LIKA UKUPNO	14.418	100,00

Tablica 1 — Ukupan broj stanovnika Srednje Like (2021.).
Izvor: www.dzs.hr (10. travnja 2024.).

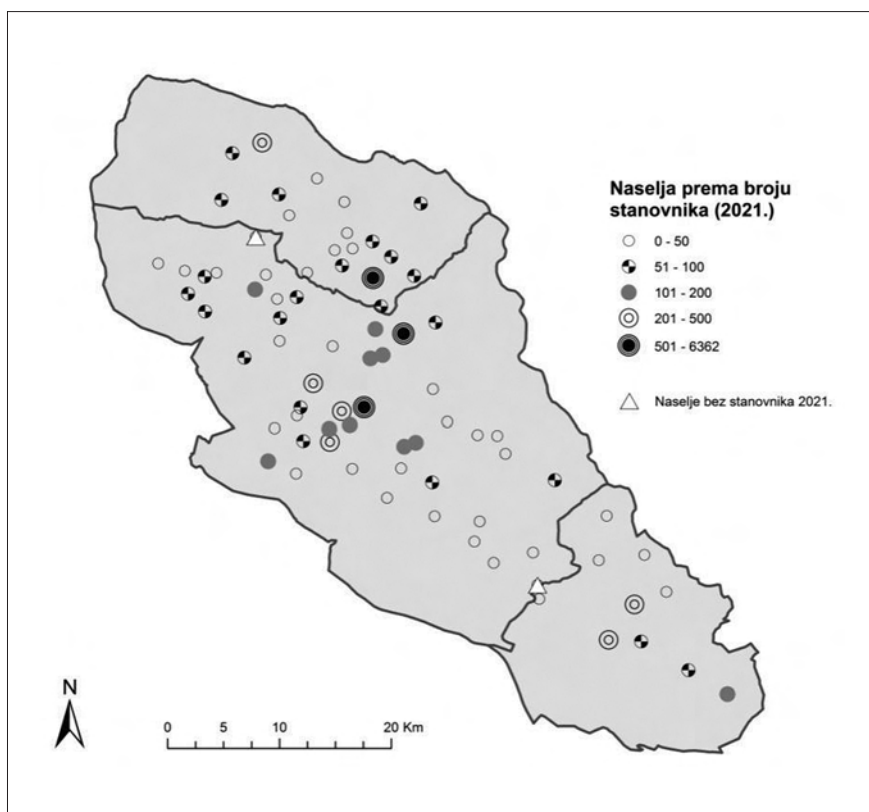
Promatrajući veličinu naselja Srednje Like, na sl. 3 vidljivo je kako najviše naselja ima do 50 stanovnika — ukupno 35 naselja. Nalaze se na području svih jedinica lokalne samouprave, a najviše ih je na području Grada Gospića (sl. 4). Po broju stanovnika slijedi veličinski razred s 51-100 stanovnika, a tu pripadaju ukupno 23 naselja toga područja. Promatrajući prostornu komponentu, najviše ih je na području Grada Gospića, a zatim u Općini Perušić, dok su samo dva naselja na području Općine Lovinac. Također, prema posljednjem popisu (2021.), dva su naselja bila bez stanovnika — Drenovac Radučki i Kruščica, a oba se nalaze na području Grada Gospića. Iz navedenog je vidljivo da čak tri četvrtine naselja Srednje Like broje do 100 stanovnika, pri čemu su ta naselja podjednako zastupljena na cijelom promatranom području.

Ukupno deset naselja nalazi se u veličinskom razredu sa 101-200 stanovnika. Od toga broja, njih devet je na području Grada Gospića i jedno u Općini Lovinac, a u ovom veličinskom razredu ne nalazi se nijedno naselje Općine Perušić. Šest naselja broji 201-500 stanovnika, pri čemu su tri na području Grada Gospića, dva na području Općine Lovinac i jedno u Općini Perušić.

Samo tri naselja (Gospić, Perušić i Lički Osik) imaju više od 500 stanovnika, a nijedno od njih ne nalazi se na području Općine Lovinac. Najveće je naselje, grad Gospić, ujedno jedino naselje gradskog tipa na području istraživanja te, s ukupno 6.362 stanovnika, okuplja približno polovicu (44,13%) stanovništva Srednje Like. Sljedeće naselje po veličini, Lički Osik, sa 1.438 stanovnika okuplja približno desetinu (9,97%), a Perušić sa 752 stanovnika okuplja 5,52% stanovništva promatranog područja.

Slika 3 — Broj naselja Srednje Like prema broju stanovnika (2021.).
Izvor: www.dzs.hr (10. travnja 2024.).

Slika 4 — Naselja Srednje Like prema broju stanovnika (2021.).
Izvor: www.dzs.hr (10. travnja 2024.); SRPJ (DGU); DARH (GDI GISDATA d.o.o.).

3.2. Vodna područja Srednje Like

Srednja Lika hidrografski pripada slivnom području vodotoka Like te slivnom području vodotoka Bašnice s Otučom (pripada Gračačkom polju). Slivno područje vodotoka Like sa svojim brojnim pritocima okosnica je hidrološke osnove Srednje Like (sl. 5). Zbog pretežno krške osnove ovog područja, voda ponekad izravno otječe u podzemlje, pa je dokazano otjecanje ponornice Like do mora (vrela). S druge strane, slivno područje Bašnice s Otučom od slivnog područja Like odvojeno je humovima (npr. humovi Kik, Zir, Debeljak).

Ponornica Lika pretežno teče područjem Grada Gospića te manjim dijelom, u svom donjem toku, područjem Općine Perušić. To je ujedno najdulja ponornica u Republici Hrvatskoj. Približna površina porječja Like je 1.570 km², a stvarnu hidrološku površinu porječja teško je ustanoviti. Naime, precizno određivanje te površine je otežano jer je riječ o krškoj osnovi i velike količine vode nalaze se u podzemlju, a površinske ili reljefne razvodnice ne moraju se poklapati s podzemnim, tj. stvarnim hidrološkim razvodnicama.²⁴

Nadzemni tok Like može se podijeliti na tri dijela. U gornjem toku (od izvora do naselja Bilaja) Lika malim protokom protječe kroz jugozapadni dio Ličkog polja. U svom srednjem toku (između naselja Bilaja i Klanca) protočnost se povećava, jer se kod Gospića u Liku ulijevaju pritoci: Jadova s istočne strane te Novčica s Bogdanicom sa zapadne strane. Kod naselja Veliki Žitnik u Liku se sa zapadne strane ulijeva prtok Otešica. Zbog povećanja prolaska količine vode kroz korito, nizvodno od Gospića korito Like preoblikovalo se u plitak kanjon koji se nizvodno (prema sjeverozapadu) sve više produbljuje.²⁵ Donji tok Like prolazi od naselja Klanca do poniranja te rijeke na zapadnom rubu Lipova polja, te je upravo veći dio donjeg toka Like jedini vodotok koji se razmatra u ovom istraživanju. Naime, kako je prethodno rečeno (uvod i poglavlje 2.1), samo vodna područja Srednje Like koja se nalaze u bazi podataka CLC 2018 predmet su istraživanja ovog rada i time je analiziran njihov međudnos s naseljenosti Srednje Like, a to su: vodotok Lika, zatim jezero Kruščica, jezero Štikada s jezerom Ričicom i retencija na ponornici Obsenici.²⁶

Akumulacijsko jezero Kruščica s branom Sklope izgrađeni su na donjem toku Like, tj. nalaze se najvećim dijelom na području Grada Gospića i ma-

²⁴ V. Rogić, 1975, 17-18.

²⁵ D. Pejnović, 1985, 36-40.

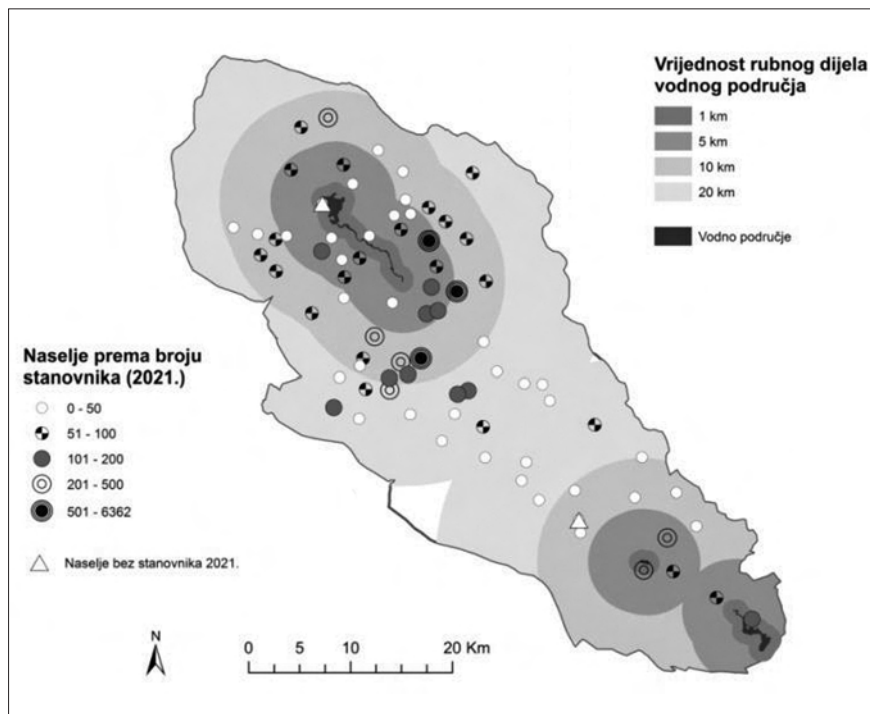
²⁶ U skladu s time, u ovom radu nisu detaljno analizirane ni vlažne naplavne livadske površine koje su na području istraživanja poznate pod pojmom *bare*. Najpoznatije su Trnovačke bare (površine oko 10 km²) u podvelebitskoj zoni (D. PEJNOVIĆ, 1985, 23) te bare u donjem toku Ričice (Općina Perušić).

Slika 5 — Vodotok Lika. Izvor: Vlastita arhiva.

njim dijelom na području Općine Perušić, a izgrađeni su 60-ih godina 20. stoljeća radi funkcioniranja HE Senj. Budući da su brana i akumulacijsko jezero bili veliki zahvati u prostoru, može se zaključiti kako je njihovom izgradnjom krajolik znatno izmijenjen te je promijenjena hidrološka situacija donjeg toka Like. Naime, za Liku je karakterističan kišni režim sredozemnog varijeteta otjecanja vode, pri čemu su vrlo niski vodostaji u toplom dijelu godine, dok su najviši u kasnu jesen, a zatim i u rano proljeće.²⁷ Dok nisu učinjeni hidrotehnički zahvati, Lika je imala izrazito bujičast tok, pri čemu su se poplave javljale u hladnijem dijelu godine i trajale su po nekoliko mjeseci (od rane jeseni do kasnog proljeća). Međutim, izgradnjom akumulacijskog jezera nastale su brojne promjene i podignuta je razina vode od jezera sve do Gospića, zbog čega su na toj trasi poplavljeni svi izvori u koritu Like i

²⁷ V. ROGIĆ, 1975, 17-18; J. RIDANOVIĆ, Hidrogeografija, Školska knjiga, Zagreb, 1989, 221.

Slika 6 — Položaj naselja Srednje Like ovisno o vrijednosti rubnog dijela vodnih površina.
Izvor: CLC 2018 (HAOP); SRPJ (DGU); DARH (GD i GISDATA d.o.o.).

njenih pritoka. Također, došlo je do podizanja vode temeljnica te do plavljenja nižih dijelova terena izvan korita, što je osobito izraženo kod naselja Kaluđerovca.²⁸

Štikada i Ričicom su akumulacijska jezera, koja su izgrađena također 60-ih godina 20. stoljeća radi funkcioniranja reverzibilne HE Obrovac. Pretežno se nalaze na području Općine Lovinac i manjim dijelom u Općini Gračac.

Retencija na ponornici Obsenici kanalom je povezana s jezerom Štikadom te se u cijelosti nalazi na području Općine Lovinac. Također je izgrađena radi funkcioniranja reverzibilne HE Obrovac.

3.3. Međuodnos vodnih područja i naseljenosti Srednje Like

Međuodnos vodnih područja i naseljenosti Srednje Like u ovom je radu analiziran metodama prostorne analize *Buffer*, koja je sadržana u softverskom programskom paketu ArcGIS Desktop verzije 10.0 proizvođača ESRI. Analizirani su položaj i broj stanovnika naselja Srednje Like u odnosu prema vrijednosti rubnog dijela vodnih površina (sl. 6, tab. 2). Kao što je navedeno (po-

²⁸ D. Pejnović, 1985, 39.

Vrijednost rubnog dijela (km)	Broj naselja	Udio naselja (%)	Broj stanovnika (2021.)	Udio stanovnika (%)
1	4	5,06	460	3,19
5	22	27,85	2.411	16,72
10	31	39,24	10.295	71,41
20	22	27,85	1.252	8,68
Ukupno	79	100,00	14.418	100,00

Tablica 2 — Broj stanovnika Srednje Like ovisno o vrijednosti rubnog dijela vodnih površina.
Izvor: Dobiveni rezultati u ovom istraživanju.

glavlje 2.2), u ovom je istraživanju unesena vrijednost rubnog dijela promatranih vodnih površina u vrijednosti od 1 km, 5 km, 10 km i 20 km.

Rezultati su pokazali kako se sva naselja Srednje Like nalaze unutar promatranih vrijednosti (1 km, 5 km, 10 km, 20 km) rubnog dijela od promatranih vodnih područja, a najveći broj (31) i time najveći udio (39,24%) naselja nalazi na udaljenosti do 10 km. Pritom je tu naseljeno 10.295 stanovnika, što je gotovo tri četvrtine (71,41%) stanovništva Srednje Like. Od toga je na području Grada Gospića 19 naselja, pri čemu ta naselja ukupno imaju 9.521 stanovnika.

Na udaljenosti do 5 km i do 20 km od promatranih vodnih područja nalazi se jednak broj naselja — po 22 naselja. Međutim, do 5 km živi više stanovnika — njih ukupno 2.411, što je 16,72% stanovništva Srednje Like. Od tih naselja prostorno najveći broj (10) naselja nalazi se na području Grada Gospića, zatim nešto manje (devet) na području Općine Perušić, a tri naselja su u Općini Lovinac. Do 20 km udaljenosti od promatranih vodnih područja žive ukupno 1.252 stanovnika, što je 9,68% stanovništva Srednje Like. Većina ovih naselja nalazi se na području Grada Gospića, njih 20, odnosno 1.140 stanovnika.

Najmanji broj (četiri) naselja do 1 km udaljen je od promatranih vodnih područja, što je ukupno 460 stanovnika, odnosno 3,19% stanovništva Srednje Like. Od toga broja, dva su naselja u Općini Lovinac te po jedno u ostale dvije jedinice lokalne samouprave.

4. ZAKLJUČAK

Srednja Lika je zbog prirodnih preduvjeta bogata vodom. Na tome području nalazi se velik broj manjih ili većih vrela, izvora, vodotoka i vodnih tijela. Radi provedbe prostorne analize međuodnosa vodnih područja i naseljenosti toga područja, u ovom je istraživanju korištena baza podataka CLC 2018, ko-

ja pokazuje prirodno-geografska obilježja i društveno-geografske čimbenike razvoja krajolika koji su vidljivi u prostoru i razmatraju se kao zemljišni pokrov/način korištenja zemljišta. Time je, od brojnih manjih vodotoka na području istraživanja, u ovom radu detaljnije analiziran samo jedan vodotok — dio donjeg toka ponornice Like, a od brojnih vodnih tijela, detaljnije su analizirana samo tri: Krušičko jezero, jezero Štikada s jezerom Ričicom te retencija na ponornici Obsenici. Naime, kako je objašnjeno u poglavlju 2.1, u navedenu bazu uneseni su samo podatci koji su dovoljne širine u odnosu prema veličini rešetke i time su prikazana jedino navedena veća vodna područja, dok ostala nisu sadržana i time nisu detaljnije analizirana u ovom radu. Opravdanost korištenja navedene baze podataka jest u tome da se podatci unutar navedene baze mogu uspoređivati na europskoj razini, jer su izrađeni prema standardiziranoj CLC metodologiji (poglavlje 2.1). Također, ovo je istraživanje pokazalo kako vodno područje zauzima oko 0,48% površine Srednje Like, što je usporedivo s rezultatima o vodnim područjima dobivenim i u drugim istraživanjima korištenjem drugih metoda i vrste podataka.²⁹

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da u ukupno 79 naselja Srednje Like živi 14.418 stanovnika, od kojih gotovo polovica (44,13%) živi u gradu Gospiću. U Ličkom Osiku nalazi se približno desetina (9,97%), a u naselju Perušiću 5,52% stanovništva. To su ujedno jedina naselja s više od 500 stanovnika, dok su preostala naselja manja. Pritom ih čak tri četvrtine ima do 100 stanovnika, a prostorno se nalaze na cijelom promatranom području. U ovom su istraživanju rezultati dobiveni metodom prostorne analize *Buffer* pokazali da se sva naselja Srednje Like nalaze unutar promatranih vrijednosti (1 km, 5 km, 10 km, 20 km) rubnog dijela od proučenih vodnih područja. Pritom se u pojasu udaljenosti do 10 km nalazi najveći broj (31) i time najveći udio (39,24%) naselja, što čini gotovo tri četvrtine (71,41%) stanovništva Srednje Like. Od toga je na području Grada Gospića 19 naselja, što je 38,00% naselja te jedinice lokalne samouprave. U pojasu udaljenosti do 20 km od promatranih vodnih područja nalaze se ukupno 22 naselja, a većina ih je na području Grada Gospića (20 naselja, što je 40,00% naselja Grada Gospića, odnosno 90,91% svih naselja unutar ovog pojasa). Vidljivo je kako se u pojasevima udaljenosti do 10 km i do 20 km nalaze pretežno naselja Grada Gospića. S druge strane, u pojasevima do 1 km i do 5 km pretežno

²⁹ U istraživanju M. Hamzić, Razvojni trendovi krajolika Srednje Like u međuodnosu s demografskim međupopisnim promjenama, *Kartografija i geoinformacije*, 21/37, Zagreb, 2022, 34-59. DOI: 10.32909/kg.21.37.2 korištenjem Landsat satelitskih snimaka za 1991. i 2011. dobiveni rezultati pokazuju da se vodno područje nalazi na oko 0,4% područja Srednje Like, pri čemu su također utvrđena četiri vodna objekta, koja su prikazana i u ovom istraživanju.

su naselja ostalih dviju jedinica lokalne samouprave. Naime, iako se najviše (11) naselja u pojasevima do 1 km i do 5 km nalazi na području Grada Gospića (što je 22,00% svih naselja te jedinice lokalne samouprave), promatrajući udjele zastupljenosti naselja u tim pojasevima u odnosu prema ukupnom broju naselja u Općini Lovinac i Općini Perušić, može se reći da su s obzirom na taj segment, te jedinice lokalne samouprave bliže vodnim područjima. Tako se u pojasevima do 1 km i do 5 km udaljenosti od promatranih vodnih područja nalazi ukupno 10 naselja, odnosno 52,63% svih naselja Općine Perušić te ukupno pet naselja, odnosno 50,00% naselja Općine Lovinac. Također, potrebno je istaknuti da se čak dva naselja, odnosno 20,00% naselja Općine Lovinac nalazi na udaljenosti do 1 km od promatranih vodnih područja. Na temelju navedenog može se zaključiti kako Općina Lovinac i Općina Perušić, zbog najmanje prosječne udaljenosti naselja od promatranih vodnih područja, imaju dobre preduvjete za vodnu opskrbljenost u različite svrhe, a što je usporedno s rezultatima istraživanja korištenjem drugih metoda i vrsta podataka.³⁰

Rezultati ovog istraživanja mogu se promotriti pri prostornom planiranju Srednje Like, odnosno (pretežno) krških područja, jer se blizina vodnih područja smatra dobrim preduvetom za naseljenost i općenito vodnu opskrbljenost u različite svrhe, što je od posebne važnosti na područjima s (pretežno) krškim obilježjima.

Marta Hamzić

An examination of the spatial relationship between Central Lika's water areas and settlement patterns

This study conducted a spatial analysis of the interrelation between water areas and settlement patterns in Central Lika. These areas were represented using CORINE Land Cover data from 2018 (CLC 2018), while settlement population estimates were from the most recent census carried out in 2021. The link between water areas and settlement patterns in the Central Lika was spatially analyzed using the Buffer spatial analysis method, part of the ArcGIS Desktop software package version 10.0 by ESRI. The analysis employed values for 1, 5, 10, and 20 km of peripheral parts. The results showed that most of Central Lika's settlements (31 or 39.24%) are located within an average distance of up to 10 km from the observed water areas, with 71.41% of the population living in these settlements. Within the distance zones of up to 10 and 20 km from the observed water areas, there

³⁰ Tako su, na primjer M. Hamzić i B. Fuerst-Bjeliš, 2021, 155, temeljem rezultata anketnog ispitivanja ustanovile kako najviše (25,0%) ispitanika područja Općine Lovinac navodnjava svoje posjede vodom iz izvora, odnosno iz vrela, što je omogućeno zbog prirodnih preduvjeta (bogatstvo izvora i vrela te njihova dostupnost).

are 53 settlements. As many as 73.58% of these settlements are located within the City of Gospić — a total of 39 settlements, representing 78.00% of all settlements in the City of Gospić. On the other hand, the settlements of the other two local self-government units are primarily found in zones up to 1 and 5 km from the observed water areas. These settlements are home to a total of 14.08% of the population of Central Lika, distributed across 15 settlements in total — 10 settlements, or 52.63% of all settlements in the Municipality of Perušić, and five settlements, or 50.00% of the settlements in the Municipality of Lovinac. Furthermore, 11 communities in the City of Gospić, located within the zones up to 1 and 5 km from the observed water regions, are home to 6.76% of the city's population. According to this study, the proximity of water areas is considered a good prerequisite for habitation and general water supply for various uses, which is particularly important for areas with predominantly karst features.

Keywords: *settlement patterns, demographics, water areas, land cover/land use, Central Lika*

maths

PRIKAZI

Ivan Lipak, *Svjedočanstva glinskih logoraša*, Udruga Zavjet, Podružnica Sisačko-moslavačke županije; Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Sisak, 2017

U Sisku je 2017. godine u nakladi udruge Zavjet, podružnice Sisačko-moslavačke županije te Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora tiskana i predstavljena knjiga *Svjedočanstva glinskih logoraša*, autora Ivana Lipaka.

Riječ je o zbirci osobnih svjedočanstava logoraša Domovinskog rata, opisanih od vremena zarobljavanja do izlaska iz logora, odnosno razmjene. Tijekom srpske agresije 90-ih godina 20. stoljeća postojala je dobro ustaljena praksa osnivanja logora na okupiranom hrvatskom prostoru, zatim u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Prema završnom izvješću Ujedinjenih naroda, bilo je ukupno 480 srpskih logora u koje je internirano vojno, ali i civilno stanovništvo. U knjizi je opisano ozračje u samo nekoliko srpskih logora, i to u Glini, Kninu, Manjači i Staroj Gradiški, a iskazi svjedoče o psihičkim i fizičkim torturama. Također, zabilježena su svjedočanstva o nasilnom odvođenju u Srbiju i prisilnom radu kao radnog roblja, zatim domišljatim načinima mučenja te u konačnici o oduzimanju onog najvrjednijeg — ljudskog života.

Spomenuto djelo nastalo je na molbu preživjelih logoraša, koji nastoje trajno zabilježiti tragična sjećanja, a Lipak zapisuje i vlastita svjedočanstva o zatočeništvu u Golubiću i Kninu. Isto tako, opisuje napad na Policijsku postaju Glina

26. lipnja 1991. godine, kada je ubijen mladi pričuvni policajac Tomislav Rom, kojem je ova knjiga posvećena. Napad se dogodio dan nakon što je Hrvatski sabor donio ustavnu odluku o uspostavi suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, a samu akciju osmislio je i proveo Dragan Vasiljković, zvani Kapetan Dragan.

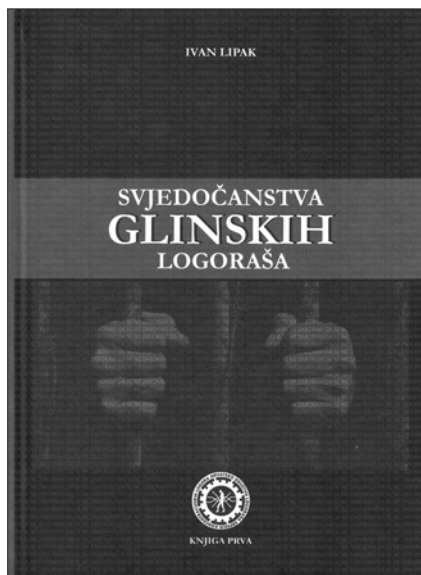
Od završetka Domovinskog rata prošla su tri desetljeća te su do današnjeg dana umrli mnogi logoraši i branitelji, što znači da se smanjuje broj živih svjedoka povijesnih događaja. U znanstvenom smislu, da bismo nešto prihvatili kao povijesnu istinu, nužno je teze potkrijepiti povijesnim izvorima. Proučavajući tematiku srpskih logora, izvori mogu biti pismeni, primjerice izvještaji o logorskim aktivnostima, reversi o predaji zarobljenika, naredbe komande, službene zabilješke vojnih kadrova i dr. te je s druge strane riječ o usmenoj predaji dionika povijesti. Dakle, moguća su jedino spomenuta dva izvora za crpljenje povijesnih činjenica. Logično je kako nijedan politički dokument nije opisao načine mučenja i kršenja brojnih odredaba Ženevskih konvencija kako se ne bi kompromitirali, stoga u ovom slučaju preostaje jedino glas bivših logoraša.

Knjiga je strukturirana u pet poglavlja, u koja čitatelja *in medias res* uvodi bogat predgovor koji je napisalo nekoliko suvremenika i sudionika ratnih zbivanja, npr.: župan Sisačko-moslavačke županije Ivan Žinić, sisački biskup Vlado Košić, predsjednik Udruge dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Ivica Matošević, ratni pukovnik Mario Bursik i potpredsjednik Hrvatskog društva logoraša

srpskih koncentracijskih logora Ivan Turudić. Slijedi kronološki pregled nacionalne povijesti od vremena doseljavanja Hrvata na jadransku obalu pa sve do posljednjih dana Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i balvan-revolucije, koja je rezultirala početkom oružane pobune Srba u Hrvatskoj.

U prvom poglavlju svjedočanstva oslikavaju prostor i atmosferu logora u Glini, organiziranog unutar Kazneno-popravnog doma za maloljetnike i to prema naredbi general-majora Jugoslavenske narodne armije Dušana Korurovića. Da je riječ o politički osmišljenom i s posebnom pozornošću provedenom planu svjedoči dokument kojim se u listopadu 1991. godine naređuje osnivanje logora, a nadalje trijažu i obradu zarobljenika dodjeljuje se »organima bezbednosti«, za čiju su provedbu dobivali mjesečna primanja. U glinskom logoru ukupno je zarobljeno oko 2 tisuće logoraša, koji su konstantno odvođeni na ispitivanja, fizički su i psihički zlostavljani, boravili u neodgovarajućim uvjetima, što je bilo potvrđeno u svim iskazima zatočenika.

U drugom poglavlju autor razmatra logore s područja Stare Gradiške, Manjače i Knina, s time da su na području Knina organizirana čak četiri logora: u Golubiću, Vojarni Knin, kuli unutar Kninske tvrđave i u »Staroj bolnici«. Tijekom napada na Policijsku postaju u Glini, 16-orica policajaca planski je zarobljena i odvedena u zatočeništvo u Knin, a neprijatelj je zapravo planirao zarobiti njih 50-oricu kako bi ih razmijenili za Srbe zarobljene u napadu na Plitvicama. Do danas se ne može pouzdano tvrditi koliko je logoraša prošlo kroz ova četiri logora, no pret-

postavlja se kako je riječ o broju nešto manjem od 10 tisuća zatočenika. Logor Stara Gradiška nalazio se u prostoru gradskog zatvora, pod upravom vojnika Jugoslavenske narodne armije, srpskih pobunjenika, pripadnika TO-a Plitvice, milicije SAO Krajine te Šešeljevih paravojskih postrojba pod nazivom Beli orlovi. U ovom poglavlju ukratko se opisuje život i djelovanje pakračkog političara i mirotvorca dr. Ivana Šretera, kojeg su lokalni Srbi oteli, no ne zna se sa sigurnošću kamo su ga odveli i pogubili. U vrijeme rata ravnatelj Bolnice Pakrac bio je dr. Vladimir Solar, također jedan od logoraša, koji se u istom trenutku našao u zatočeništvu u selu Branešcima u jednoj prostoriji zajedno sa dr. Šreterom. Kako sam kaže, nakon njegova dolaska dr. Šreteru su već slomili obje ruke i toliko ga fizički izmučili da je jedva govorio. Doktor Solar posljednja je osoba koja ga je vidjela živa, a u sljedećim danima srpski čuvari sami su potvrdili, hvaleći se,

kako su ga ubili. Logor Manjača osnovan je na vojno-poljoprivrednom dobru, između Banjaluke i Bugojna u Bosni i Hercegovini. Nalazio se pod kontrolom JNA, čemu svjedoči dolazak viših oficira, pripadnika KOS-a, koji su provodili ispitivanja i maltretiranja. Do danas se ne zna koliki je broj logoraša ukupno prošao kroz Manjaču, no kako je poznato, u jednom od najzloglasnijih srpskih logora u ljeto 1992. godine Crveni križ pobrojio oko 3.700 logoraša.

U trećem poglavlju zapisana su svjedočanstva logoraša Sektora sjever, odnosno prostora Banovine i Korduna. Ovdje se kao i u svakom prethodnom poglavlju navode osobna svjedočanstva preživjelih i umrlih logoraša, a događaji koji su obilježili ovaj prostor bili su smaknuće 24 hrvatska branitelja i četiri civila kod Vile Gavrilović i »Nove bolnice«. Logoraši koji su bili zatočeni u obližnjoj Vojarni »Vasilj Gaćeša« bili su prisiljeni iskopati jamu i zatrpati tijela ubijenih na mjestu stradavanja.

U četvrtom poglavlju zapisana su svjedočanstva Hrvata iz Bosne i Hercegovine, čiju su državu ratna zbivanja zahvatila u travnju 1992. godine, a odvođeni su u srpske logore na prostorima današnje BiH, Srbije i Crne Gore. Nakon razmjene odlaze iz logora na slobodan prostor RH, gdje su boravile njihove obitelji u izbjeglištvu, a zatim velik dio protjerane populacije trajno naseljava naše prostore.

U posljednjem poglavlju prikazuje se ideja stvaranja »Velike Srbije« od najra-

nijih začetaka, i to pojavom knjige Vuka Stefanovića Karadžića *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, s početka 19. stoljeća. U toj knjizi se tvrdi da su svi govornici štokavskog narječja Srbi. Spominje se i politički program Ilije Garašanina, koji krajem 19. stoljeća ističe kako Srbija ima potpuno pravo vratiti granice Dušanova Carstva pa se čak i proširiti na susjedne zemlje. Posljednji pisani redci ove knjige prikazuju kratke životopise pojedinaca iz političkog života bivše SFRJ koji su svojim direktnim ili indirektnim postupcima doprinijeli agresiji na RH, a svakako treba istaknuti: Slobodana Miloševića kao prvog u nizu, Borisava Jovića, Dobricu Ćosića, Jovana Raškovića, Milana Martića, Dragana Vasiljkovića i dr. Na kraju knjige priložen je velik broj dokumenata Srpske autonomne oblasti Krajina, koji svjedoče strateški provedenoj agresiji na Republiku Hrvatsku.

Knjiga *Svjedočanstva glinskih logoraša* skup je iskaza vrijednog povijesnog izvora, a tako i jedinih povijesnih izvora koji mogu rasvijetliti tematiku srpskih koncentracijskih logora, odnosno odgovoriti na pitanja: *Tko osniva logore? Prema čijoj naredbi se osnivaju? Kakvi su uvjeti boravka u zatočeništvu?* Zabilježena svjedočanstva logoraša te priložena izvješća, naredbe, zapisnici, reversi, ovlaštenja te svi drugi dokumenti koji otkrivaju tko piše dokument i kome je on namijenjen mogu kvalitetno poslužiti budućem znanstvenoistraživačkom radu o ovoj temi.

• *Andrea Briješki*

Upute autorima (suradnicima)

Način citiranja prilagođen je činjenici da je *Pilar* interdisciplinarnan časopis koji pokriva znanstvenu produkciju s područja i društvenih i humanističkih znanosti. Budući da se pri pisanju znanstvenih radova gotovo svaka od znanosti s tih područja uobičajeno služi drukčijim načinom citiranja izvora, u časopisu *Pilar* dopuštamo dva načina citiranja, koja barem donekle objedinjuju te različitosti. Pritom se autor mora dosljedno držati onog načina citiranja koji jednom prihvatiti.

1. BIJEŠKE NA DNU STRANICE (FUSNOTE)

Izvori, literatura te napomene vezane za tekst navode se u bilješkama na dnu stranice. U bilješka ma se izvori i literatura navode u skraćenom obliku, a potpuni podatci o citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju rada.

Upute (knjige):

Bilješka: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, 28-30.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 55.

Popis literature: Matijević, Zlatko. *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 1998.

Bilješka: Peršić, *Kroničarski spisi*, 43.

Popis literature: Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi*. Prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002.

Bilješka: Jonjić, Matković, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*, 135.

Popis literature: Jonjić, Tomislav; Matković, Stjepan, ur. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Prilozi u knjigama ili zbornicima radova:

Bilješka: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«, 21.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije«, 23-25.

Popis literature: Turkalj, Jasna. »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«. U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.—1929. godine*. Ur. Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013., 19-67.

Članci u časopisima:

Bilješka: Matković, »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«, 167.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matković, »Prezreni pravaš«, 169.

Popis literature: Matković, Stjepan. »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«. *Pilar* 12 (2011.), br. 2: 165-174.

Novinski članci:

Bilješka: Mile Budak, »Dani svih svetih i svih mrtvih«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 3. 11. 1928., 1.

Ako se ne zna autor članka, onda: »Slava žrtvama 5. prosinca 1918.«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 8. 12. 1928., 4.

Popis literature: *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 1928.

Arhivski izvori:

Bilješka: HR-HDA-124-NVSHS, kutija 2., br. 126.

Popis izvora: HR-HDA-124-NVSHS: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.

Enciklopedijski članci:

Bilješka: Andrassy, »Družtveni ugovor«, 280.

Popis literature: Andrassy, Juraj. »Družtveni ugovor«. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. V. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1945., 280.

Mrežne stranice:

Bilješka: »Braćo Hrvati!«

Popis izvora: »Braćo Hrvati!«. U: *Hrvatske pravice* (on.line), 1. 6. 1907., 1. Pristup ostvaren 29. 6. 2023. <https://library.foi.hr/dbook/novine.php?B=1&C=35&godina=1907&broj=000001&E=E9999>.

2. BIJEŠKE UNUTAR TEKSTA

Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu navodi se u samom tekstu rada, a napomene vezane za tekst navode u bilješkama na dnu stranice. Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu unutar teksta mora sadržavati prezime autora čija se knjiga/članak/publikacija koristi ili citira, godinu izdanja knjige/članaka/publikacije, te eventualno broj stranice uako se citira izvorni tekst iz knjige/članaka/publikacije. Potpuni podaci o korištenim ili citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju članka.

Kada je jedan autor:

Bilješka: »Liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva i omogućuje mu da živi, barem veći dio života, izvan majčine utrobe, baca ga u nepoznat svijet pun opasnosti, gdje vlada borba za opstanak.« (Bobbio, 1992, str. 52).

Ili:

Bobbio (1992) smatra da »liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva...« (str. 52).

Popis literature: Bobbio, N. (1992). *Liberalizam i demokracija*. Zagreb: Novi Liber

Kada su dva ili tri autora:

Bilješka: Prošle godine objavljena je iscrpna analiza utjecaja prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenja stanovništva u Međimurskoj županiji (Turk, Mesarić Žabčić i Šimunić, 2022).

Popis literature: Turk, I., Mesarić Žabčić, R., Šimunić, N. (2022), Utjecaj prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenje stanovništva u Međimurskoj županiji od 1991. do 2021. *Podravina*, XXI (42), 168-181.

Kada su četiri i više autora (dodaje se »i sur.«):

Bilješka: U analizi promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore, Fuerst-Bjeliš i sur. (2011) su naveli ...

Popis literature: Fuerst-Bjeliš, B., Lozić, S., Cvitanović, M., Durbešić, A. (2011). Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća. U: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*. Zadar, Dugopolje: Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak Matice hrvatske u Splitu, 117-129.

Kada se poziva na više radova odjednom:

Bilješka: O pravaštvu kao hrvatskoj nacionalnoj ideologiji pisalo je više autora (Gross, 1962, 1964, 1973; Matković, 2001; Turkalj, 2009).

Ako se pritom navode dva ili više radova istog autora, samo uz prvi je potrebno navesti prezime.

Kada se koriste radovi istog autora objavljeni u istoj godini:

Svakom se radu uz godinu objave doda malo slovo a, b, c..., što se objašnjava u popisu literature:

Bilješka: U godinama kada je prerastalo u nacionalni pokret (Turkalj, 2009a), pravaštvo je stjecalo pristaše i među Hrvatima (Turkalj, 2009b).

Popis literature:

Turkalj, J. (2009a). *Pravaški pokret 1878.—1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Turkalj, J. (2009b). Pohvale i kazne »krasnom spolu« zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih. *Časopis za suvremenu povijest* 41 (1), 171-193.